

908

1965

KAMNIŠKI
ZBORNIK
X

KAMNIŠKI ZBORNIK

1965

908(494.12 Kamnik)(058)

65991

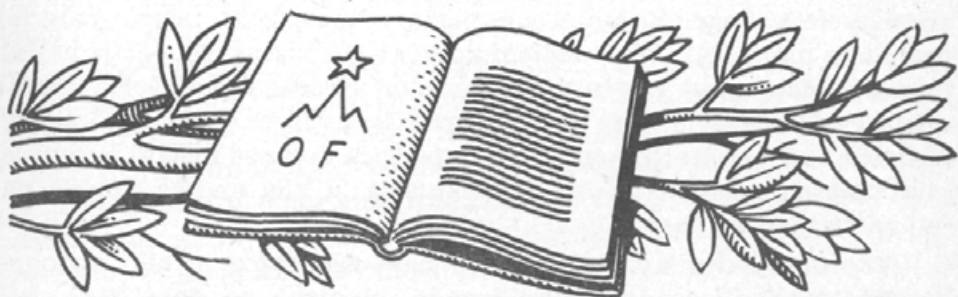
Ob izidu desetega letnika Kamniškega zbornika se želi uredniški odbor še enkrat zahvaliti vsem, ki so njegova prizadevanja, da bi Zbornik izhajal redno in vsebinsko kar najbolj bogat, razumeli in uredniškemu odboru po svojih močeh pomagali.

V desetih letih svojega izhajanja je Zbornik objavil na več kot tri tisoč straneh bogato gradivo iz življenja na Kamniškem v preteklosti in sedanjosti, spodbudil je mnoge zapise o Kamniku in njegovi okolici, omogočil je objavo mnogih razprav, ki so s svojo vsebino vezane na Kamnik in ki bi jih drugje bilo težko natisniti. Krog Zbornikovih sodelavcev se je razširil daleč izven Kamnika, še bolj pa se je raztegnil krog Zbornikovih bralcev.

Uredniški odbor se mora še posebej zahvaliti gospodarskim organizacijam na Kamniškem, ki so finančno podprle njegovo delo in vseh deset let z velikim razumevanjem prispevale izdatna sredstva za redno izhajanje publikacije.

Ob izidu desetega letnika pridružuje uredniški odbor svoji zahvali tudi željo in prošnjo, da bi še v bodoče mogel računati z naklonjenostjo in pomočjo vseh svojih prijateljev in sodelavcev.

UREDNIŠKI ODBOR

D ELEŽ GORENJSKE V KNJIŽEVNOSTI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA

Emil Cesar

Slediti začetkom v umetniški besedi izrečene odporniške misli je zaradi malo raziskanega področja kaj težko, ker so vsi dosedanja taki pregledi pomanjkljivi. Proučevalec, ki to obdobje proučuje, mora svoja dognanja pogosto popravljati in dopolnjevati. Ko razmišljamo o dogajanju, ki je navdajalo ljudi z odporom, in med te ljudi sodijo tudi književniki — v tem času so bili bolj kot kdaj prej glasniki svojega ljudstva, njegovih teženj, mišljenja in dejanj — bi sodili, da so jim to izpoved narekovali protest proti krivicam in gorju, v katerega je vladajoče vodstvo stare Jugoslavije pahnilo naše ljudstvo, protest proti barbarskemu početju okupatorjev in končno se je za to prvo izpovedjo skrivala upravičena slutnja o oboroženem upor, ki jo je navdihnili poznavanje karakternih lastnosti našega naroda.

Ta začetni, bolj miselni odpor je rodil tudi prvo protestno pesem še pred ustanovitvijo Protiimperialistične fronte, ki se je pozneje preimenovala v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Domnevam, da je prvo pesem z vojno tematiko napisal poznejši klasik partizanske poe-

zije Karel Destovnik-Kajuh. To je pesem »Nenapisano pismo materi«, nastala je maja 1941. leta, medtem ko je njegov cikel Okupacija nastal pozneje. Malo pred uporniški pesmimi mladega profesorja Vladimira Pavšiča-Mateja Bora je z vso sproščenostjo in silovitostjo nastal pesniški poziv književnikom Otona Župančiča Pojte za meno! Pesem je bila zanosen umetniški poziv intelektualca in klic malega naroda na boj za življenjski obstoj.¹

V primerjavi z drugimi obdobji naše zgodovine je bilo obdobje narodnoosvobodilnega boja kaj kratko, omejeno na delo štirih let. Pomislimo pa, da se je prav v teh štirih letih uresničil zgodovinski proces, katerega prvi organizirani koraki segajo v 1870. leto, ko je bilo v Ljubljani ustanovljeno delavsko izobraževalno društvo Slovenska lipa s kaj skromnim programom »vedno braniti in pospeševati duševne ter gmotne koristi delavskega stanu«.² Bolj organizirano delo sega sicer v poznejši čas, čeprav sledimo glasove, ki govorijo o težkih socialnih razmerah že prej. Podobno lahko govorimo tudi o socialni motiviki v slovenski književnosti. Resnejši začetki slovenske socialne lirike segajo v romantiko. Svojega glasnika je tedaj dobila v Prešernu in njegovih pesmih, od človeško tople Nezakonske matere do trpkih ugotovitev v Glosi. Njena pot vodi dalje od Stritarja, deklarativnih Gregorčičevih izjav in Aškerčeve trpkosti do Cankarja, ko doseže delavsko gibanje pred prvo svetovno vojno svoj vrhunec. Medtem ko je v preteklosti prodrli socialni motiv v slovensko književnost po zaslugi posameznikov in njihovega široko zasnovanega demokratičnega koncepta, pa postaja po prvi svetovni vojni vez med književnikom in ljudstvom vse tesnejša. Ta povezanost prinaša obojestranske koristi. Slovenskemu proletarskemu pisatelju je prav literatura tisto močno orožje, s katerim podpira proletarijat, krepi njegovo zavest in ga s tem mobilizira, od njega pa prevzema znanstveno ideološka spoznanja. — Literarni delež slovenskih književnikov je bil velik tudi med narodnoosvobodilnim bojem. Književnik je ustvarjal povsod — v ilegali, v partizanih, v ječah in v taboriščih. Lahko trdimo, da je bila udeležba književnikov v narodnoosvobodilnem boju resnično velika, sodelovanje med njimi in ljudstvom pa je doseglo stopnjo, kakršne dotlej nismo poznali. Prav tako pa smemo poudariti, da je književnost, ob do podrobnosti izdelanih pripravah na narodnoosvobodilni boj, zavzemala edinstveno mesto med narodi v podobnem položaju v svetu. Usodni pretres, ki je zajel naše ljudstvo, je bil tako velik, da se je dotaknil domala vsakega posameznika. Ta skrajna ogroženost je tudi povzročila, da so se na istih pozicijah srečali pesniki in pisatelji vseh pred-

vojnih literarnih smeri in generacij. Obdobj, ki bi tako močno integrirala avtorje in njihovo pesniško moč, do tedaj skorajda nismo poznali.³

Težišče literarnega dela po kapitulaciji Jugoslavije 1941. leta nosita predvsem srednja in mlajša generacija književnikov, ki sta literarno zoreli in dozoreli med obema vojnama. Njima sledi generacija, ki je rastle šele v narodnoosvobodilnem boju. Okvirne smernice literarnemu delu je nakazal plenum kulturnih delavcev 1941. leta v Ljubljani. Že na samem začetku je postavil pred književnika pomembne naloge: na ozemlju, ki ga je zasedel okupator, naj vlada kulturni molk, hkrati pa je bilo književniku odkazano mesto v boju. Gojili so predvsem poezijo, prozo in dramatiko. V slednji so ustvarjali predvsem krajše dramatisirane prizore aktualne vsebine (skeči). V poeziji je najti največ domoljubne lirike. Delež slednje je bil izredno velik. Postala je tolažnik, maščevalec, politični uvodnik in komentar. Izpoved je bila globoko osebna, usmerjena v človekovo notranjost. Skraja ta pesem predvsem registrira znana dejstva, vendar že kaže odlike poznejšega ustvarjanja — ponosen borbeni patos, strasten odpor, iskrenost in neomajno vero v bodočnost. Za to pesem je značilna konkretnost. Življenje književnika - borca je prinašalo lepote, pa tudi okrutnost in tragiko. Njegove misli se pogosto srečujejo z življenjem v zaporih, zlahka pa jih je prestajajoče trpljenje čustveno približalo vsakemu trpečemu človeku, jetniku, talcu. — Tudi partizanska proza se je bistveno razlikovala od predvojnega ustvarjanja. Predvsem so to le kratke črtice in novele. Pripoved je sad resničnega dogodka ali lastnega doživetja, ki ga bralcu ni treba na široko utemeljevati. Pisatelj dejanje razvija premočrtno in ga privede do logičnega zaključka. Taka krajša dela je narekoval čas in prezaposlenost z drugim delom, saj je bil marsikdo od književnikov v tem času predvsem borec.

Književnost tistih let delimo na dve obdobji: književnost pred začetkom narodnoosvobodilnega boja in književnost v narodnoosvobodilnem boju. Mejniki sta leto 1942, ko odidejo prvi književniki v enote narodnoosvobodilne vojske. To obdobje začenja Vladimir Pavšič-Matej Bor s svojim odhodom v Turjaško četo. Težišče literarnega ustvarjanja se postopno prenaša v partizanske enote; končni mejnik tega obdobja je kapitulacija Italije, ko se literarno delo domala povsem prenese na osvobojeno ozemlje. Zadnje obdobje sega od kapitulacije Italije do osvoboditve. Po tem datumu se način publiciranja bistveno spremeni. Medtem ko je bil dotlej domala edini način objavljanje v osrednjih političnih glasilih — izključno kulturnih je bilo kaj malo — imamo po kapitulaciji Italije na razpolago številne literarne zbornike,

samostojne pesniške in prozne zbirke, pri popularizaciji pa se poslužujemo tudi radijskih oddaj.

Prve partizanske borce je navdihovala revolucionarna pesem Mitrovice, Bileće, Medjurečja ter predvojna delavska pesem sploh, nadalje literarne stvaritve naše književnosti (Prešeren, Cankar) in končno lastne literarne stvaritve narodnoosvobodilnega boja. Najvažnejša in končno tudi prva oblika popularizacije literarnih stvaritev je bila recitacija, ki ji sledi prepisovanje stvaritev in njihovo širjenje od ust do ust. Vladimir Pavšič-Matej Bor, ki je prvi začel tako delo, je ohranil dokumentarno pričevanje o srečanju s partizanskimi borci, katero govori tudi o vtisih, ki jih je tak stik naredil na borce. Tako pripoveduje v prvi umetniški reportaži iz tega obdobja V partizanskem taboru naslednje podrobnosti: željo, naj pride med partizanske borce in jim recitira svoje pesmi, mu je po svoji ženi Cilki sporočil komandir Turjaške čete Dolfe Jakhel, študent slavistike. Dogovorjenega dne je Bor odšel do Grosupljega, od tam pa po cesti proti Št. Jurju.⁴ To prvo srečanje z borci je zapustilo v pesniku močan vtis. Pred njim je stala nova slovenska publika, »publika jutrišnjega dne«, kot pravi sam,⁵ ki je po besedah komandirja Jakhla pesnika nestrpno pričakovala: »Strašno so žejni kulture! Pesmi! Požirali so te. Tebi seveda ne povedo svojih vtisov, svojega mnjenja. Zunaj mi je rekel eden od njih: Ves teden bi takole sedel in poslušal...«⁶ Na željo Dolfeta Jakhla je Bor pesmi, ki jih je prinesel s seboj, pustil partizanskim borcem in so potem krožile v prepisih med njimi. S tem je začel Vladimir Pavšič-Matej Bor častno delo, ki ga je poslej opravljal slovenski književnik vsa leta narodnoosvobodilnega boja kot eno najpreprostejših oblik posredovanja literarnih stvaritev.

Toliko za uvod v prispevek, za boljše razumevanje in vrednotenje književnega dela v tem času.

Med prve borbene umetniške stvaritve sodi Lovska pesem Frana Albrehta, ki je nastala mesec ali dva po fašističnem vdoru v Jugoslavijo, navdihnili pa jo je ogorčenje nad nemškim nasiljem, ki ga je moralo okušati slovensko prebivalstvo na Gorenjskem in Štajerskem. Pesem je bila prvikrat objavljena v Slovenskem zborniku 1942. leta.⁷

Morda ob istem času kot Lovska pesem Frana Albrehta, najpozneje pa v zimskih mesecih 1941. leta, sta nastali pesmi Otona Župančiča Rekvizicija in Gorenjska idila 1941—1942; naslov slednje pa se je pozneje spremenil v Zimsko idilo. Pesem se odlikuje po izredni plastiki, ki jo večja še barva glasov v končnem verzu. Pesem

Rekvizicija je nastala po resničnem dogodku, o katerem je pesniku pripovedoval znanec, pripetil pa se je v okolici Moravč.

Med prve protestne stvaritve po izgubi nacionalne samostojnosti sodi tudi dvoje del v prozi Toneta Šifrerja: Kmet in stvari, Vrnitev malomeščana ter njegove pesmi. Šifrer, profesor slavist, ki je pred vojno služboval na štajerskem, je dočakal zlom stare kraljevine v vojaški uniformi. Pozneje se je nastanil na očetovi kmetiji v Žabnici pri Kranju, kjer je po prvem obupu nad izgubo nacionalne samostojnosti prav v zemlji našel moč za nove literarne stvaritve. Aretacija, ki ga je vodila pozneje v smrt, mu je preprečila nadaljnje delo, lirično opisovanje kmečkega sveta in življenja ter analitičen prikaz malomeščanske družbe.

Šifrer je bil pesnik in pisatelj, ki svojega dokončnega literarnega obraza do smrti še ni izdelal, ali nam vsaj v njegovi literarni zapuščini ni znan. Po vsem, kar vemo o njem, pa lahko sodimo, da bi se razvil v pripovednika psihološke smeri. Problem, ki se ga Šifrer na svoji literarni poti loteva, je človek in njegove strasti, zemlja in nato spet človek in njegovi življenjski problemi. In prav v Šifrerjevi prozi Kmet in stvari sta se bolj kot v katerem koli njegovem delu zlili meditacija in lirika, dvoje značilnih in pomembnih prvin. Delo, ki je nastalo pod vplivom Čapkovega Vrtnarjevega leta, skuša zajeti kmeta in njegov odnos do zemlje v vsej polnosti in trdoti. Značaji v delu sicer niso izoblikovani, zajel pa je v njem ritem kmečkega dela in topel kmetov odnos do prirode. Hkrati pa podrobnosti v delu ter psihološko približanje kmetu jasno razodevajo, da se je zanj pripravljajl temeljito in daljši čas.

V delu najdemo tudi prikrit odpor zaradi tragične usode naroda. Ostalo pa je torzo, saj se zaključuje sredi največje osebne prizadetosti, ko prehaja pisatelj iz tenkočutnega opisovanja narave v zimsko zaprtost kmeta v dom, v njegov duhovni svet, v svet in čas, kjer prihaja najbolj do izraza iz stoletnih tradicij rastoča zavest nacionalne pripadnosti, ko kmet že zaradi časa zaživi z različnimi običaji bolj kot v kateremkoli drugem letnem času. Domnevam, da bi se prav ob tem stopnjeval pisateljev osebni pogled na kmeta ter odpor in ogorčenost nad nevarnim nacionalnim zatiranjem.

Aretacija je pisatelju tudi preprečila, da bi dokončal roman, ki je rasel kot sinteza opazovanj malomeščanskega sveta v času, ko je služboval v Ptuj. »Vrnitev malomeščana« ga je naslovil. Do odgona v zapor je napisal osem poglavij: Opremljene sobe, Teloh ob reki, Stvari v somraku, Iskanje izgubljenega obraza, Vinski sejem, Ljudje v krogu,

Samogovor s psom in Noč. Do konca manjka le še troje poglavij.⁸ Rokopis obsega sto devetinštirideset strani velikega formata; po datumu, napisanem na začetku, je začel pisati 26. januarja 1942. — Končno je Šifrerjeva smrt pretrgala še določnejšo osebno izpoved — v zadnjem času napisane pesmi. Če upoštevamo njegovo ogorčenje ob brezvestnem divjanju okupatorskih oblasti, izseljevanju in zapiranju, ob požigih in umorih ter pesnikovo vključitev v narodnoosvobodilni boj in njegovo sodelovanje v vaškem odboru Osvobodilne fronte, lahko upravičeno slutimo vsebinsko vrednost, polnost in pomen njegovih pesmi, tem prej, ker jih je tudi sam zaradi morebitnih nemških preiskav skrival. S tem je najprepričljiveje odgovoril na vprašanje o vsebini svojih pesmi. Najbrž ne trdim preveč, če menim, da je bila okupacija za Šifrerja tista močna nazorska prelomnica, ki ga je kot nacionalista nujno pripeljala v narodni upor. Njegova pesem bi se verjetno izoblikovala v pomembno revolucionarno izpoved ob prvem resnejšem stiku z literarnim ustvarjanjem v narodnoosvobodilnem boju ter z zaživetjem in zbližanjem z novim načinom življenja. — 19. februarja 1942⁹ so ob izdaji vaškega odbora Osvobodilne fronte med drugim odgnali v Begunje tudi Toneta Šifrerja in že 20. aprila je padel pod streli stražnikov v taborišču Mauthausen. Na listi talcev, ki so jo okupacijske oblasti razobesile po Gorenjskem v opomin in zastraševanje prebivalstva, je bilo ob Šifrerjevem imenu tudi ime narodnega heroja Tomaža Godca, pobudnika vstaje v Bohinju. Ta lista je v ljudeh še bolj utrjevala misel na upor.

Pretresljivo, hkrati pa tudi junaško podobo našega človeka v Poljanski dolini je v svojem delu zapustil tudi Bogo Flander-Klusov Joža. Ker pa se življenje na okupiranem ozemlju na Gorenjskem ni razlikovalo od takratnega življenja na katerem koli delu slovenskega ozemlja, tako po strahovanju in zverinstvih okupatorjeve soldateske kakor tudi po nič manjšem junaštvu naših ljudi, so dobile te literarne upodobitve občečloveško veljavo. Klusov je bil kronist trpljenja enega najtežjih pa tudi najveličastnejših obdobj, ki smo jih Slovenci doživeli v tisočletnem boju za svoj obstoj.

Pri ocenjevanju Klusovega deleža — zajemal je iz dogodkov v Poljanski dolini — pa ne smemo prezreti tega, da so bile njegove črtice prve leposlovne stvaritve, nastale v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem. Bil je avtor vojaške reportaže, ki se uvršča po času nastanka na drugo mesto med podobnimi deli, in sicer takoj za Borovo reportažo Na partizanski straži; prva med tovrstnimi deli je bila natisnjena v posebni brošuri.

Med prve objavljene črtice, nastale na Gorenjskem, sodi *Pastir Tonač*.¹⁰ V njem si je Klusov vzela za model neznanega borca Jelovške čete, nekoliko pohabljenega, toda pravega jelovškega pastirja, bistrega, z odličnim pripovednim darom. — Po pisateljevem opisu v črtici je Tonač že leta 1941 vedel za prve partizanske skupine, ki so bile tedaj na Jelovici, jih poznal in jim bil naklonjen. V njem pa je že tudi dozorel sklep, da se jim pridruži, kar je storil marca 1942. Klusov ga je spoznal nekaj mesecev po prihodu v Poljansko četo, verjetno po blegaški ofenzivi.¹¹

Snov za naslednjo črtico *Petrova domačija*,¹² pretresljivo podoba iz krvavih dni okupacije, v kateri je hotel Klusov tudi psihološko utemeljiti junakov odhod med gorenjske partizane, mu je nudil v glavnem resničen dogodek. Jeseni so Nemci izselili Franca Demšarja, s hišnim imenom Rožanec iz Zadobja št. 4, čigar sin Peter, partizan od pomladi 1942, je bil intendant Poljanske čete. V isti četi je bil tudi Petrov bližnji sosed Tine Hren, zato sta večkrat skupaj obiskala domačiji, nagovarjala sosede k odhodu v partizane in iskala hrane. To ni ostalo skrito sosedoma Hrenove domačije, nemčurjema in izdajalcema F. in I. B., ki sta o vsem sporočala Nemcem v Lučine. Nemci so zaradi njunih ovadb obe družini izselili, odpeljali z doma domala ves živraž, po živino pa je nameravala priti opita drhal pozneje. Namero so jim preprečili partizani, ki so še istega dne proti večeru odpeljali s Petrove domačije v Pasjo ravan vse, kar je še ostalo, in odgnali živino; kot odgovor na nemške represalije pa je partizansko sodišče obsodilo zakonca B. na smrt z ustrelitvijo.¹³ Delo Petrova domačija je nastalo neposredno po izselitvi Demšarjeve družine, verjetno že naslednjega dne, 27. junija 1942, v taborišču na Zlatem vrhu, nedaleč od kraja dogodka. Zgodbo je pisatelj zaradi končnega učinka svobodno zaključil. Kot pomni tedanji komisar bataljona Maks Krmelj-Matija, jo je pisal Klusov pod neko smreko v taborišču, na kolenih, na puškinem kopitu.¹⁴

Ob napadu na Črni vrh je dobil snov za reportažo *Črni vrh*. Njen pomen za leposlovno ustvarjanje v narodnoosvobodilnem boju je tem večji, ker je bilo delo prva partizanska vojaška reportaža, ki je izšla v samostojni brošuri, izid pa je narekovala izredna pomembnost opisanih bojov. Čeprav je danes knjižica izgubljena, je njen obstoj izpričan. Tako se spominja Maks Krmelj-Matija ciklostilirane brošure *Črni vrh* ter barve in kakovosti ovojnega papirja. Bil je enak ovoju Dolomitske zvezde, kar je razumljivo, saj je oboje razmnožila ista tehnika iz iste zaloge papirja. Isto pripoveduje še Anton Peternelj-Igor in drugi.¹⁵ Reportažo *Črni vrh* je pozneje ponatisnila tudi Dolomitska

zvezda, ki je bila v 1942. letu gotovo najboljša publikacija, kar so jih izdale partizanske enote na Slovenskem, tako po vsebini kakor po opremljenosti. Vendar je bil ta ponatis z naslovom *Vzhod žari!* nekoliko okrnjen. Ker je samostojna izdaja reportaže Črni vrh izgubljena, je danes objava v Dolomitski zvezdi edini ohranjeni zapis o junaštvu Poljanskega bataljona. Nastala je neposredno po samem boju.

Širši javnosti je bila dalj časa malo znana črtica, nastala po prihodu II. grupe odredov na Gorenjsko. Pisatelj jo je imenoval *Meja*. Po besedah Maksa Krmelja-Matiije, čigar zasluga je tudi bila, da se je ohranil pretipkan izvod rokopisa, so nudili snov za nastanek te črtice naslednji dogodki: priprave za prihod II. grupe odredov na Gorenjsko so potekale v največji tajnosti že dalj časa pred njenim prihodom, vsa skrb za njen neoviran prehod pa je bila zaupana Poljanskemu bataljonu. Zato je štab bataljona poslal v Dolomitski odred za vodiče vse, ki so dobro poznali kraje ob obeh straneh mejne črte. Med temi vodiči je bil tudi študent France, nosilec dejanja v črtici. Ker pa je medtem vodstvo II. grupe spoznalo, da ni mogoče priti čez mejo po izdelanem načrtu, so se odločili, da udarijo na drugo stran z vso silo. Nadaljnji dogodki v zvezi s prihodom II. grupe so znani. Vse težave prehoda je moral preživeti tudi France, o njih pa je gotovo kdaj pozneje pripovedoval svojim soborcem. Ni pa izključeno, da je pisatelj zvedel za smrt domačina, ki se je vračal na Gorenjsko, od prišlih borcev ter jo je združil potem s Francetovimi doživljaji. Če se je pisatelj držal samo doživljajev soborca študenta Franceta in če ni imel v mislih še kake druge zgodbe, je snov spremenil le zaradi zapleta in dramatičnega efekta. Pri razpletanju zgodbe je vpletel vanjo tudi nekaj podrobnosti, ki jih nosilec zgodbe France ni mogel poznati. Po pisateljevi zamisli se je prvič po okupatorjevi zasedbi Gorenjske vračal domov kot partizan. Pokrajinski okvir in skrivnostno občutje meje sta resnična. Črtico Meja je Klusov namenil kot svoj drugi prispevek za Dolomitsko zvezdo in je bila zavoľjo tega tudi poslana v tehniko. Težave, ki so nastale zaradi ustanavljanja belogardističnih postojank in zaradi njihove vedno večje aktivnosti v Dolomitih, pa tudi tehniki niso prizanesle. List je prenehal izhajati sredi priprav za drugo številko, to pa je bilo že v času Klusovega bivanja v Cankarjevi brigadi, ko mu je bila nadaljnja usoda Dolomitske zvezde in z njo tudi usoda rokopisa črtice neznana. V prepričanju, da je črtica že izšla, se pozneje njenega pisanja ni več lotil.

Meja je zadnja izmed črtic, ki so nastale na Gorenjskem in so bile že v tem času tudi objavljene v narodnoosvobodilnem tisku. Manjka

samo portretna črtica o Mužiku, toda o njej več med črticami, ki so se izgubile po Klusovem odhodu na Dolenjsko. V nadaljnjem sledijo najprej dela, ki so prav tako nastala na Gorenjskem, pozneje pa jih je popravil in objavil na Dolenjskem.

Take so črtice v zbirki Gorenjski junaki. Nastale so ob pripravah za zbirko črtic, ki naj bi počastila prvo obletnico ustanovitve Cankarjeve brigade in bi nosila naslov Iz dni Cankarjeve brigade. Klusov jih je pri premiku v Dolomite in pozneje na Dolenjsko vzel s seboj in odlašal z objavo (izvzeta je le črtica Ofenziva). Pred kapitulacijo Italije na zbirko gotovo ni mislil, pozneje, zlasti po objavi zbirke Iz dni Cankarjeve brigade, pa se je pogosteje ustavljal ob njej. Po ohranjenih dokumentih bi sodili, da je izšla zbirka decembra 1943 z učinkovitimi ilustracijami Pavla Šimca-Paja. Odmev, ki ga je imela, pa je bil izredno dovoljen. Resnična podoba partizanskega življenja in umetniška dognanost sta dajali zbirki občeslovenski pomen, za kar govori tudi naslednji ohranjeni dopis propagandnega odseka pri Glavnem poveljstvu PO in NOV propagandnemu odseku Cankarjeve brigade.¹⁶ Dopis je za današnji čas, ko literarni zgodovinar sicer tipaje posega že tudi v to obdobje, zelo zanimiv, saj odkriva in pojasnjuje vzroke za številna literarna dela, ki se pri nekaterih piscih oddaljujejo v suhoparno reportažno pripovedovanje, kar pa za Klusovo delo nikakor ne velja:

Glavni štab NOV in PO
Slovenije
PROPAGANDNI ODSEK

Položaj, 28. I. 1944

Propagandnemu odseku V. SNOUB

na položaju.

Prejeli smo brošuro »Gorenjski junaki«, katero je izdal vaš odsek. Pisec brošure — Klusov Joža — nam je bil doslej neznan, saj pod tem imenom ga nismo poznali. Brošura pa je vsebinsko tako dobra, da bomo posamezne sestavke objavili v celoti v naših centralnih listih. Želimo pa, da nam pisca te brošure podrobneje predstavite. Zlasti sporočite, kakšno delo mu je pri vašem odseku poverjeno. Smatramo namreč, da bi bil zelo dober reporter. Sporočite nam tudi, v koliko izvodih ste brošuro izdali in komu ste jo razposlali.

Smrt fašizmu — svobodo narodu!

Za Glavni štab NOV in POS
načelnik štaba — polkovnik

Načelnik oddelka:
Ignac Koprivec l. r.

S to zbirko si je Klusov utrl pot v glavna slovenska glasila.¹⁷ Verjetno še pred izidom naslednje zbirke *Tovariš* pa so bili Gorenjski junaki ponatisnjeni kot šesta knjižica v zbirki Glavnega poveljstva NOV in PO Slovenije in v lični opremi akademskega slikarja Nikolaja Pirnata.

Zbirka Gorenjski junaki vsebuje kot prvo črtico Poljanska četa gre v napad. Reportaža o napadu na nemški avtobus, ki so ga partizani ustavili na ostrem ovinku v Mohorjevi grapi, je nastala, kakor že omenjena Petrova domačija, v taborišču na Zlatem vrhu.¹⁸ Če sta si deli tudi po svojem nastanku blizu, se danes ne more več natančno ugotoviti, vendar pa bi po poznejših podobnih delih sodili, da je pisatelj delo napisal takoj po akciji.

Naslednja je črtica Kurirja Tineta zadnja pot. Kurirska pot iz krajev, ki so jih zasedli Italijani, na Gorenjsko je vodila po ozemlju, na katerem je operiral Poljanski bataljon, in sicer od italijansko-nemške meje do Sore v smeri južno od Črnega vrha in na Zlati vrh pri Lučinah. Tu bi moral kurir poiskati taborišče Poljanske čete, ki se je medtem premaknila čez Soro proti Gabrski gori. Zaradi opreznosti in mešanja sovražnikovih načrtov so se partizani namreč posluževali dogovorjenega skrivališča v starem taborišču, kamor so nastavili odsotnim borcem sporočilo o smeri premika. Navadno je komandir Janez Pohleven zataknil listič za lubje neke smreke. Tako je tudi kurir Tine odšel za četo čez Bukov vrh in Polhovec v dolino.

V kurirju Tinetu je upodobil Klusov fanta, ki so ga zaradi mladosti in drobne postave klicali »ta mali Tinček«, za razliko od kurirja Tineta Hrena, znanega po besedah »maš kaj ojgna?«, ki so pri borcih vedno vzbujale smeh in dobro voljo. Tinček je bil doma iz Hrastnice in so ga Nemci ubili na visokem mostu. Zgodba je časovno omejena na eno samo noč ob prihodu II. grupe odredov, ki je konec julija po povelju Glavnega štaba odšla na Gorenjsko, da bi okrepila vstajo. Pred tem je sredi maja zaman poskušala priti čez Savo pri Litiji. Nemci so za premik narodnoosvobodilnih sil na Gorenjskem vedeli, dobro pa so se zavedali tudi pomena, ki bi ga imel ta premik za narodnoosvobodilno gibanje. Zato so na sektorju Črni vrh—Lučine brž zbrali močne sile, s katerimi jim je delno le uspelo preprečiti prihod partizanov. V tej širokopotezni akciji okupatorji niso pozabili tudi na bližnje zaledje. Predvsem so postavljali zasede na cestah in mostovih. Taka zaseda je bila usodna tudi za Tinčeta.¹⁹ Črtica sodi, poleg še nekaterih drugih, med Klusove najboljše stvaritve, hkrati pa se uvršča med najboljša prozna dela, ki so nastala v narodnoosvobodilnem boju.

Predzadnja črtica v zbirki in zadnja s snovjo iz življenja, ki ga je Klusov spoznal v Poljanski četi, je črtica Aljoša. V njej je upodobil enega najstarejših partizanov Poljanske čete, danes po imenu in priimku neznanega tovarniškega delavca iz Kranja.²⁰ Aljoša je bil visok, suh, molčeč, vedno zamišljen in izredno tovariški. Pod Prevalom sta se s komandirjem Janezom hotela v neki hiši ogreti. Zaradi izdaje pa so Nemci hišo obkolili in ko sta nameravala zbežati iz nje, so ju ustrelili.²¹ Janez in Aljoša sta padla novembra 1942.

Zadnja črtica Trije tovariši je nastala v Dolomitih po blegaški ofenzivi in je snovno v zvezi z gornjimi črticami. Z njo se zaključuje snov, zajeta iz dogodkov po blegaški ofenzivi s prebojem Klusovega in tovarišev v Dolomitski odred ter ponovnim prihodom v Poljansko četo.

Marca 1944 — po datumu, ki ga nosi brošura kot čas izdaje — je izšla naslednja Klusova zbirka T o v a r i š .²² Natisnili so jo v Dolžu ali v Podgradu pod Gorjanci, kjer je imela brigada nekaj časa razporejene svoje enote. Kot zbirko Gorenjski junaki je tudi to opremil Pavel Šimec-Pajo.²³ Črtice v tej zbirki so menda najmanj znane, saj so bile objavljene kvečjemu v katerem od brigadnih glasil. Za to imamo zagotovilo v belogardističnem pisanju, ki se je razpisalo o črtici N j e - g o v a s l i k a . Kasneje pa razen Ofenzive, edinega ohranjenega literarnega dokumenta o ofenzivi na Blegaš, črtice niso bile ponatisnjene.

K svojim partizanskim spominom z Gorenjske, predvsem k dogodkom ob ofenzivi na Blegaš ali tistim, ki so jim sledili, se je vrnil Klusov Joža tudi v svoji zadnji zbirki B l e g o š . Žal pa sta se ohranili do danes od celotne zbirke le dve črtici, od katerih je prva kljub manjka-jočemu uvodu zaključena, druga pa je ostala torzo.

Časovni okvir zbirke določujejo v glavnem naslednji dogodki: po napadu Poljanske čete na Črni vrh so čete Poljanskega bataljona zaradi prihoda II. grupe odredov začasno prenehale napadati. Že po prihodu II. grupe pa je bil poleg manjših akcij posebno pomemben napad na Lučine; tega so se predobro zavedali tudi Nemci, saj so morali zato potegniti vse svoje sile z Gabrske gore, kjer sta bila obkoljena dva partizanska bataljona. Že naslednje jutro se je partizanska četa premaknila na Žirovski vrh. Ker pa so jih okupatorjeve enote obkolile, so se partizani odločili, da se odpočijejo, saj so bili od neprestanih nemških hajk in lastnih akcij močno izčrpani. Nato bi se po skupinah, katerim so bili dodeljeni tudi deli I. bataljona II. grupe odredov, prebili na Blegaš. Po tednu dni počitka si je četa toliko opomogla, da

je začela znova napadati v Poljanski in Selški dolini. To je bil že čas načrtnih nemških priprav na veliko nemško ofenzivo v sami Poljanski dolini. Ta naj bi uničila Poljanski bataljon. Vedno večja aktivnost bataljona Nemcem namreč ni bila pogodu. Ofenzivo pa je pospešilo tudi zadrževanje II. grupe odredov v Škofjeloškem pogorju, kar je aktivnost partizanov še povečalo. Dokaz, da so nemške priprave za ofenzivo segle v drugo polovico julija, so tudi spomini Antona Peternelja-Igorja,²⁴ v katerih le-ta med drugim pripoveduje, da je skupina desetih partizanov — med njimi je bil tudi Klusov — napadla nemške avtomobile na trebijskem mostu. Skupina se je po napadu umaknila na Žirovski vrh, se ponoči prebila pri Srednji vasi čez Soro in cesto in pri tem ob cesti pri Gorenji vasi naletela na nemško zasedo. Ta pa skupine ni napadla, temveč ji je pustila neoviran prehod na Blegaš, ki so ga medtem z manjšimi enotami (zasedami) že obkoljevali Nemci.

Blegaško ofenzivo je pripravil okupator spričo ovadb in izdaje in jo začel 3. avgusta. Nemci so okrog II. in III. čete Poljanskega bataljona ter vođa II. grupe odredov sklenili tri obročje. Medtem ko se je II. četa in vođu II. grupe, ki je bil z II. četo, v zadnjem trenutku posrečilo, da sta se izognila obroču ter se začasno umaknila čez bivšo italijansko-jugoslovansko mejo v okolico Cerčna, je III. (Poljanska) četa padla v spodnja dva obroča. Ker se ni mogla prebiti, se je odločila za umik na vrh Blegaša, računajoč, da vrha sovražnik še ni zasedel; še pred vrhom so jo Nemci znova napadli, zato se je morala ponovno umakniti. Kamorkoli so se borci napotili, povsod so naleteli na sovražnikove zasede; le posameznikom se je posrečilo, da so se prebili, se poskrili po kotanjah ali po drevju, medtem ko so vsi drugi sklenili, da se bodo borili do konca. Njihovega junaškega odpora ni moglo uničiti niti avtomatsko orožje, ki ga je sovražnik uporabljal; šele potem, ko so začeli Nemci napadati z minami, so mogli streti odpor partizanov. V bojih je izgubil sovražnik trideset mož, Poljanska četa pa štirinajst do petnajst borcev. Te številke so le skromen prikaz ofenzive, kakor nam ga je ohranilo poročilo. — Blegaška ofenziva je bila ena najhujših preizkušenj gorenjskih partizanov leta 1942 in med najsilovitejšimi, ki so jih prenesle narodnoosvobodilne enote tistega leta na Slovenskem. Za marsikoga so se ti dnevi, ki so s svojo brezobzirnostjo zahtevali brezmejen napor vseh borcev, po nekajdnevnem stradanju, žeji in skrajni previdnosti končali z živčnim zlomom. — Kljub načrtnim pripravam, moderni oborožitvi in veliki številčni premoči ofenziva Nemcem ni prinesla zaželenega uspeha. V njej je narodnoosvobodilno gibanje na Gorenjskem izbojevalo spet novo veliko moralno zmago.

Tega so se borci takrat predobro zavedali, kar je ugotovil že Klusov. Po njegovih besedah je bil ves nemški uspeh v tem, da so se »ojeklenili naši borci in da se je še bolj poglobilo tovarišstvo teh prvih pionirjev za svobodo« (zbirka Tovariš, črtica Ofenziva).

Po pripovedovanju Lojzeta Vojeta-Alva se je skupina, v kateri je bil tudi Klusov, po uspelem preboju iz nemških obročev napotila proti Malenskemu vrhu in potem dalje čez Bukov vrh in Vinharje v staro taborišče na Zlatem vrhu, kjer se je pridružila komisarju Kostji. Vso pot so jih Nemci vztrajno zasledovali, vendar se jih niso upali napasti. Bili so namreč prepričani, da sledijo večjo enoto narodnoosvobodilne vojske. Naslednjo noč je partizane vodila pot čez Pasjo ravan proti Črnemu vrhu, kjer so prešli nemško-italijansko mejo in po stari kurirski poti zvečer prispeli v Butajново. Tam so se ustavili v hiši Jožeta Gabrovska-Zobodera, kjer je bila tudi kurirska javka. Njihov prihod pa je moral nekdo opazovati in to sporočiti okupatorju. V zgodnjih jutranjih urah naslednjega dne so začuli od meje vpitje Nemcev in belih, zato se je skupina zaradi varnosti umaknila v bližnje grmovje. Še pred osmo so prišli v vas Nemci, zažgali Zoboderovo hišo, gospodarja pa odgnali in pozneje ubili. Skupina je nadaljevala pot za umikajočimi se belimi čez Koreno v štab Dolomitskega odreda, kjer so se združili z borci, ki so se že pred njimi prebili z Blegaša.

Po izjavi Lojzeta Vojeta-Alva so Klusov, Nande Babnik in Voje sam kmalu po prihodu v Poljanski bataljon sklenili, da bodo pisali kroniko bojev in pohodov Poljanske čete. To je bil tudi eden izmed vzrokov, da se je Klusov po že uspelih prizadevanjih v pesmi posvetil skoraj samo prozi.²⁵ Tej zamisli je ostal Klusov zvest vse do odhoda v brigado, pa tudi pozneje se je vrnil k opisovanju posameznih doživetij z Gorenjske, ki so se mu zdela vredna leposlovne obdelave. Zamisel za zbirko Blegoš je bila po izjavi Lojzeta Vojeta Babnikova in sega v prve mesece njegovega partizanstva. Zbirka Blegoš sicer ni strogo omejena na dni v prvi polovici avgusta 1942, vendar so te črtice zaradi izredne umetniške dognanosti dale pečat celoti. To pa je bilo v skladu s pisateljevim načrtom, da bo izdal zbirko črtic s snovjo iz življenja partizanov, ki naj pokaže napore in junaštva gorenjskih partizanov, zlasti pa prav legendarno hrabrost blegaških borcev. Zbirko je posvetil junaškim žrtvam nemškega nasilja. — Pogovori, ki so se na pohodu v Dolomite po preboju z Blegaša pogosto sukali okrog junaških smrti posameznikov, so zbirko že tudi bolj ali manj vsebinsko zaključili. Razmišljali so že tudi o naslovu dela, ki naj bi se po Klusovem predlogu imenovalo Junaki Blegoša, po Babnikovem pa Krvave rože. Svoj naslov je pred-

lagal tudi Voje, in sicer Blegoške rože in Poljanska vstaja. Drugi dve črtici (Oče in sin, Izdajalec Tomaž), ki zajemata dogodke pred ofenzivo, sta bili verjetno vzrok, da se je Klusov odločil za širši naslov Blegoš. Eno izmed črtic pa je vendar naslovil s prvotnim imenom zbirke, le da je oba predloga, Babnikovega in Vojetovega, združil v Blegoške krvave rože.

Črtice, ki se jih spominja Voje, je Klusov pripravljajal za zbirko že v pozni jeseni ali pozimi 1942, najpozneje pa leta 1943, še pred odhodom iz Poljanske čete v Cankarjevo brigado. Pozneje pa so se žal izgubile. Za izgubo je moral Klusov vedeti, zato se je pisanja Blegoša na Dolenjskem znova lotil, to pot po spominu, ki ni bil pri posameznih dogodkih nič manj živ kot ob prvem nastanku; umetniško pa je zbirka na novi stopnji Klusovega pripovednega razvoja močno pridobila. Po pisateljevih dnevniških zapiskih moremo drugemu nastajanju Blegoša slediti v zadnje dni njegovega življenja.

Blegoš je delo, s katerim se je Klusov z izredno ljubeznijo posebno dolgo ukvarjal in ga miselno oblikoval, preden se je odločil za novo pisanje. Prepričan je bil, da je v njem zamisel umetniško že toliko dozorela, da se je je lahko lotil. V kolikem času je nastala druga verzija Blegoša, ni znano. Doslej je bila že večkrat izrečena misel, da ga je pisal približno leto dni. Verjetno pa je še najbližja resnici naslednja domneva: po vsem, kar doslej vemo o Blegošu, bi bilo popolnoma mogoče, da je delo nastalo po reportaži o napadu na Trebnje. Gotovo pa se je pisatelj že mnogo prej vrnil k snovi, katere rokopis je bil zanj izgubljen, jo po spominu obnavljal, dopolnjeval s posameznimi podrobnostmi in si zapisoval posebno lepo izražene misli — le tako bi držala domneva o enoletnem pisanju. Po vseh doslej znanih Flandrovih zapiskih pa bi sklepali, da je delo nastalo v krajšem časovnem razdobju, ko je črpal iz novega življenjskega tovarištva čustva ter v iskrenosti in bogati vsebini tega življenja, verjetno v mesecu dni. Tako bi sodili po Flandrovih dnevniških zapiskih, sklepali pa tudi o tem, da so vse prejšnje zbirke nastale strnjeno v krajšem ali daljšem časovnem razdobju, kakor mu je dopuščalo delo, nikdar pa ni pisal dvoje ali več del hkrati. Isto dokazujejo tudi besede Lojzeta Vojeta, po katerih je Klusov pisal Blegoš že za partijske konference funkcionarjev v Semiču, saj mu je nekaj črtic iz zbirke že takrat prebral, o drugih pa sta govorila.

Po vsem povedanem moremo sklepati, da so se prve črtice porajale v času, ko dnevnika ni pisal, torej po napadu na Trebnje, in po nastanku reportaže z istim imenom, med 23. majem in odhodom na

konferenco v Semič. Te črtice je Vojetu tudi prebral, druge, o katerih sta govorila, pa so nastale po napadu brigade na Ig in Štampetov most. To priča dnevnik, ki ga je znova začel pisati v četrtek 22. junija in v soboto 24. junija, ko je po lastnih besedah Blegoš tudi končal. Večji zastoje v pisanju je nastal le ob odhodu v XII. brigado, kamor je bil premeščen za pomočnika komisarja brigade, in ko je bil zopet premeščen v Cankarjevo brigado. Ta je namreč medtem odšla na Ig in Štampetov most in je Klusov moral za njo. Ta vrzel, edina večja med pisanjem, pa ni bila daljša od štirinajstih dni.

Po obsegu je bil Blegoš Klusov najdaljši tekst, saj je, kakor pripoveduje Niko Košir, dvajset na matrice pretipkanih strani za brošure običajnega formata obsegalo nekaj nad pol celotne zbirke.

Nadaljnji dogodki pa so preprečili, da bi delo po toliko mesecih odlašanja s pisanjem pregledal in popravil, še preden ga je dal natisniti. Naslednjega dne, 25. junija, je brigada krenila v Belo krajino in dalje proti Hrvaški. Med premikom brigade je Klusov v noči med 27. in 28. junijem na poti iz Metlike proti Vukovi gorici izročil rokopis Djuru Šmicbergerju, ki ga je poslal propagandnemu odseku divizije. Tu pa je zbirka ob napadu domobrancev propadla. Ostali sta le črtici Oče in sin in Izdajalec Tomaž.

Snov za edino, skoraj v celoti ohranjeno črtico te zbirke Oče in sin mu je nudil dogodek, v katerem je podlegel kmet Šubic, s hišnim imenom Narigar, iz Pasje ravni. Klusov je verjetno povzel snov po pripovedovanju Janeza Šubica-Franceta ali iz pogovorov, ki so se pletli med partizani domačini. Ti so se na pohodih mimo požgane Narigarjeve domačije večkrat spominjali junaškega dogodka. To je tem verjetneje, ker je bil Nemec, ki ga je Janez Šubic ustrelil, prvi padli okupatorjev vojak na ozemlju poljanske občine.²⁶

Janez Šubic in Martin Pohleven sta bila prva kurirja, ki sta 1941 vzpostavila zvezo najprej s političnimi organizacijami v Dolomitih, leta 1942 pa tudi z Dolomitskim odredom. Po ustanovitvi I. grupe odredov je bil Janez Šubic kurir na liniji Glavni štab—štab I. grupe odredov, in sicer od meje do grupnega štaba. Nemci so o Janezovem odhodu v partizane nekaj slutili, zato so starega Narigarja večkrat zasliševali v Poljanah, kamor je hodil po živilske karte. Njegovim odgovorom, da je odšel sin Janez v Ljubljano, Nemci, bržkone zaradi izdaje bližnjega sosesa, niso verjeli in so zato domačijo nadzorovali. Zbegan zaradi takega pritiska, nemških groženj in zaskrbljenosti družine je sin Janez še pred požigom domačije, 6. ali 7. decembra, vprašal za svet takratnega sekretarja škofjeloškega področja Maksa Krmelja-Matijo. Srečala

sta se, ko sta Janez in Martin Pohleven partizanom na Jelovici prinesla dve vreči tobaka.²⁷ Maks Krmelj-Matija se danes tega razgovora z Janezom Šubicem spominja takole: »Pove mi, da je pritisk Nemcev na domače vedno hujši, in vpraša, kaj naj stori. Rekel sem mu: Slovenec si, že veš, kaj ti je storiti in kako se moraš zadržati v takem primeru proti sovražniku. — Potem pa vse vem, je rekel. Že naslednjega dne pa so v dolini opazili, da Narigarjeva domačija gori.« Nemci so domačijo zažgali, družina pa je dan pred požigom, 6. decembra, z Janezom zbežala v Polhovec in se pozneje priključila partizanski enoti. Stari Narigar je pozneje odšel k Sv. Joštu na Vrhniko, kjer je 14. novembra 1944 umrl, Janez Šubic-France pa je bil 10. septembra 1942 ujet, nekaj časa zaprt v Škofji Loki, po ponesrečenem pobegu iz zapore v Begunjah pa je 10. maja 1943 umrl v Mauthausnu.²⁸

Bolj kot črtica Oče in sin je okrnjena druga znana črtica iz zbirke Blegoš, Izdajalec Tomaž. Vsebuje nečitljiva mesta v sredini odlomka in se konča ravno na začetku močnega zapleta. Hkrati pa je to tudi zadnja ohranjena črtica iz življenja gorenjskih partizanov. V delu je prišlo do nekaterih netočnosti, do česar je zavedla pisatelja zbledela slika pokrajine in ljudi. V izdajalcu Tomažu je Klusov upodobil izdajalca nemčurja A. S. iz Todraža. O tem priča ves potek akcije, opis prihoda v hišo in zatrgane Hitlerjeve slike, razbrati pa moremo to tudi iz natančnega opisa S. kmetije, ki leži ob cesti Gorenja vas—Lučine in ob Brebovščici. Kakih sto metrov pod S. hišo je most, ki ga Klusov ob napadu tudi omenja. V kurirju Francetu je mišljen kurir Poljanskega bataljona Tine Hren; ker pa je Hren že prej izgubil očeta in so bili sosedje Hrenovih že omenjeni Franc Demšar in izdajalca B., moremo sklepati, da je Klusov zamenjal Hrenovo kmetijo s Petrovim domom, kar tudi ustreza resnici. Ta kmetija je namreč daljni S. sosed.²⁹ Sodba partizanskega sodišča, S.-ova usmrtitev, je bila izrečena ob velikem dokaznem gradivu 2. junija ob 20. uri in 25 minut.³⁰

Kljub temu, da se nam je ohranilo toliko črtic z Gorenjskega, pa predstavljajo le-te komaj slabo polovico vseh na Gorenjskem napisanih.

Vse ostale so izgubljene. Klusov je šel spomladi 1943 v Dolomite, po italijanski ofenzivi pa na Dolenjsko v Cankarjevo brigado, kjer je ostal do svoje smrti. Črtice je shranil pri Sv. Ožboltu, kjer so pozneje propadle. Pri večini teh črtic poznamo le njihovo skopo poglavitno misel. Tiste, ki so se nam ohranile, so po svojem nastanku tudi poznejšega datuma, ali pa nam je čas nastanka neznan. V razliko od ohranjenih pa velja za izgubljene črtice, ki so nastale na Gorenjskem, naslednja ugotovitev: če so bile črtice Pastir Tonač, Petrova domačija, Vzhod

žari!, Meja in nekatere druge zajete iz dogodkov pred nemško ofenzivo na Blegaš, moremo po znani vsebini izgubljenih črtic sklepati, da so nastale med 1. avgustom 1942 in Klusovim odhodom na Dolenjsko. Lojze Voje, ki je kot dober Klusov prijatelj spremljal njegovo literarno rast, se nekaterih spominja. Razen prve, ki je zajela snov iz dogodkov v drugi polovici julija 1942, posegajo vse ostale v dogodke po blegaški ofenzivi.

V čas pred ofenzivo sega le dogajanje v črtici z opisom napada na kolono avtomobilov na trebijskem mostu. Ker je napadu sledila ofenziva, črtica ni mogla nastati neposredno po opisanem dogodku. Napisal jo je verjetno po vrnitvi iz Dolomitov v Poljansko četo. Po pripovedovanju Maksa Krmelja-Matije in Antona Peternelja-Igorja je pisal Klusov največ v oktobru v taborišču za Črnim vrhom in mu je partizan Sokol sproti prepisoval na pisalni stroj. To zatrdilo, ki velja za nekatere znane ohranjene črtice, velja prav gotovo tudi za večino črtic, ki so izgubljene.

Za naslednje delce, danes neznanega naslova, o edini žrtvi, ki so jo Nemci v ofenzivi na Blegaš živo ujeli, o Žanu Klemenčiču - Žanetu iz Podutika pri Ljubljani, vemo kratko vsebino: po neuspešnih poskusih proboja Poljanske čete se je Klemenčič skril v krošnjo nekega drevesa, kjer je nameraval preživeti ofenzivo. Nemara bi mu tudi uspelo, da ni s svojim premikanjem v krošnji drevesa povzročil šumenja listja, s čimer je opozoril nase nekega Nemca iz večje skupine, ki je v najbližji okolici preiskovala ozemlje. Ta je na premikanje v drevesu opozoril ostale, nakar so drevo obkolili. Po krajšem prizadevanju so Klemenčiča ranjenega dobili in ga, za potešitev lastne podivjanosti, zverinsko mučili. Črtica se konča s Klemenčičevim odgonom na Koroško. Snov za njo je Klusov zajel iz pripovedovanja Vojeta in Babnika, ki sta prizor opazovala iz svojega skrivališča.

Po blegaški ofenzivi je nastala črtica Bajtar, naslovljena z imenom nosilca dogajanja. Lojze Voje se črtice takole spominja: »Zdravko Kržišnik, partizansko Tine, se je po prestani blegaški ofenzivi napotil na Žirovski vrh, da bi tam dobil zvezo z drugimi partizani. Pri mlinu je naletel na Bajtarjevega sina, ki je povabil Tineta, naj gre z njim domov, da mu bodo dali hrane. Ko je prišel v hišo, so mu dali jesti, medtem pa je kmet Bajtar vzel s peči vrv, da bi ga zvezal. Tine, ki je uvidel kmetovo nakano, je zato zaprosil, če sme na malo potrebo. Bajtar mu je dovolil, toda šel je z njim ter ga stražil pred vrati. Tine pa je izkoristil priložnost ter skozi straniščno okno skočil na gnojišče in pobegnil. Ker nas je že dalj časa nekdo izdajal okupatorju, brž ko

smo prišli na Žirovski vrh, smo se začeli podrobneje zanimati za kmeta Bajtarja in ugotovili smo, da je bil izdajalec in da je za to izdajanje prejemal denarno nagrado. Zaradi tega ga je ljudsko sodišče obsodilo na smrt in tudi likvidiralo. Po tem dogodku je partizan Tine dobil novo partizansko ime Bajtar in ga tudi obdržal.«

Iz vihnih avgustovskih dni je portretna študija o Mužiku, po vsebini in načinu pisanja podobna Aljoši in Pastirju Tonaču.

V črtici Rekvizicija je Klusov opisal težave partizanov po prestani blegaški ofenzivi in njihovo vdanost domovini ter odločnost boriti se do končne zmage nad okupatorjem. Hkrati pa je prikazal tudi preplah kmetov, ki so nasledili Nemcem, njihovo zadržanje ter slepo vdanost zemlji. V Rekviziciji govori o doživljajih petih, do onemoglosti izčrpanih partizanov, ki so po ofenzivi odhajali z Blegaša. Nemška propaganda — takoj po ofenzivi so Nemci razširili letake, da so na Blegašu pobili vse partizane, hkrati pa ljudstvo pozivali k sodelovanju — jim je onemogočila, da bi pri kateremkoli kmetu dobili hrano. Nekateri kmetje so vestem o uničenju partizanov verjeli. Takoj so pokazali vso svojo mržnjo do osvobodilnega gibanja, ki so jo prej skrivali, dobro čuteč, da se je narodnoosvobodilno gibanje močno razmahnilo, okupatorjeva oblast pa vidno slabela. Drugih tako nemško pisanje ni moglo prepričati, vendar pa borcem niso dali hrane, misleč, da jih v partizane preoblečeni okupatorjevi vojaki le preizkušajo. Zaradi opisanih težav se je pet partizanov odločilo za rekvizicijo pri nekem premožnejšem kmetu pod Brdi. Kmet jih je še iste noči prijavil Nemcem, ki so jih zasledovali do nemško-italijanske meje, niso se jih pa upali napasti. Črtica Rekvizicija je nastala med premikom v Dolomite.

Njej sledi črtica Ob žici. Patrulja (Klusov, Nande Babnik, Lojze Voje-Alvo, Franci Pustavrh-Skobec in Kostja), ki je zrla na Ljubljano, vso obsijano v večernem soncu, je odšla s Toškega čela proti Dravljam do žice, s katero so Italijani ogradili Ljubljano. Tu je srečal Franci Pustavrh-Skobec sestro Tilko, ki mu je prigovarjala, naj gre le toliko domov, da pozdravi starše, nakar bi se vrnil k tovarišem. Težko se je bilo odločiti; spomnil se je dolžnosti, ki jih ima patrulja, in je odšel s tovariši. V nadaljnjem opisuje napad patrulje na italijanski blok pri draveljski šoli ter strah italijanskih vojakov. Nadaljevanje črtice Ob žici so Trije tovariši.

Prihod prve partizanke v Poljansko četo je opisal v eni izmed naslednjih črtic. Mladinska aktivistka Saša iz Most pri Ljubljani je prišla v četo septembra 1942 ter je bila kot prva partizanka v Poljanski četi deležna posebne pozornosti borcev. Ena izmed prvih v šali izrečenih

ugotovitev po njenem prihodu je bila, da so borci takrat postali ljudje. Teh šal pa je bilo toliko, da se je Klusov odločil ohraniti jih, predelane pa je porabil v črtici z naslovom *Postali smo ljudje*. Črtico je Klusov borcem tudi prebral.

Saši je bila posvečena tudi naslednja črtica, nastala, kot kažejo dogodki, nekoliko pozneje. Ima naslov *Črno laso deklet*. V njej je opisal Sašino partizansko življenje v Poljanski četi ter njen odhod v Škofjeloško četo, kjer so jo Nemci pri nekem napadu ujeli. V nadaljnjem je Klusov podrobno opisal njeno junaško zadržanje pri zaslišanjih in mučenjih. Sašo so pozneje Nemci internirali na Koroško.

O kuharju Tarzanu, majhnem, debelem, počasnem možaku z govorno napako, ki je prišel v Poljansko četo iz Polhograjskih Dolomitov, govori črtica *Tarzan in hajka*. V njej je Klusov najprej opisal Tarzanove kuharske sposobnosti in njegova prizadevanja, da bi z jedjo tovariše kar najbolj zadovoljil. Toda, kakor je bil Tarzan v kuhi iznajdljiv in marljiv, tako je bil v boju neroden in počasen. Precejšnja prisebnost mu je pomagala, da je vedno rešil svoj kuharski pribor. V nevarnosti se je iz šotora najprej napotil v kuhinjo po kotle in ostalo. Mnogokrat ga po napadu Nemcev po več dni ni bilo v četo in tovariši so bili že prepričani, da so ga sovražniki ujeli, ko je prav počasi s puško in kotli prikorakal v taborišče.

Naslednjo črtico — po svoji psihološki poglobljenosti sorodno Petrovi domačiji — je naslovil *Srca treh deklet*. Pobudo za nastanek te črtice je dobil verjetno v dogodkih, o katerih je zvedel pri P. na Žirovskem vrhu. Vodilna nit zgodbe je bila naslednja: oče in mati sta bila poštena Slovenca, toda zelo boječa. Iz strahu, da ne bi Nemci družine izselili, sta bila v začetku Nemcem celo naklonjena. Njuno pravo nasprotje pa so bile njune tri hčere, ki so prav neustrašeno sodelovale z narodnoosvobodilnim gibanjem. Svoje zveze s partizani so skraja pred starši skrivale, zavedale pa so se, da bo vse postalo slej ko prej očito. Ko so nekoč starši zagledali partizane tudi v lastnem domu ter videli vnemo, ki so jo hčere kazale do gostov, so jim odločno prepovedali družiti se z njimi. Te prepovedi pa dekleta niso ubogala. Zaradi vse večjega nesoglasja v družini so hčere staršem nekoč odločno povedale, kje je njihovo mesto. Njihova odločnost je vplivala, da so bili poslej tudi starši drugačni do partizanov. Ta nasprotja je Klusov gotovo dobro zaostрил in ob pripovedni spretnosti dobro izpeljal.

V tem času je nastala tudi črtica *Namaji*. Povod za njen nastanek je po pripovedovanju Lojzeta Vojeta skupna akcija Poljanske čete in dolomitskih partizanov pri pobiranju min z nemško-italijanskega

obmejnega ozemlja. Pobrane mine, imenovane tudi »muštafarice«, so partizani nalagali na voz, ki so ga pripeljali borci Dolomitskega odreda. Ker pa so jih izgrebli več, kot so jih mogli spraviti nanj, so si preostale zaradi lažjega prenašanja razdelili. Tako se je nekemu borcu, ki si jih je navezal okrog pasu, taka preslabo pritrjena mina pred Klusovimi očmi odtrgala, padla na tla in eksplodirala. Klusov je dogodek dokaj svobodno opisal. Ko ga je potem Voje vprašal, na koga izmed borcev je meril v črtici, se mu je pisatelj v odgovor nasmehnil in rekel: »Nekaj pa moram dodati.« — Črtica je nastala v odmorih med premikom na povratku od nemško-italijanske meje čez Žirovski vrh v Poljansko četo.

Med zadnjimi na Gorenjskem nastalimi črticami je bila gotovo črtica **B u n k e r**, posvečena junaškim borcem, ki so padli na Lovskem brdu. V njej je Klusov opisal boj partizanskega bataljona z Nemci pod Sv. Ožboltom, življenje partizanov v bunkerju, njihov poslednji boj z Nemci, ki so bunker obkolili. Spregovoril je o veliki ljubezni partizanov do domovine ter njihovi visoki moralni zavesti, ki se je kazala v tem, da so raje vsi junaško padli, kakor pa z vdajo omadeževali partizansko ime. Decembra 1942 sta se namreč Poljanska in Škofje-loška četa zaradi večjih akcij in uspešnejše obrambe združili v bataljon, ki je prezimoval pod Sv. Ožboltom. Nemci so jih nepričakovano napadli, pri čemer je bataljon utrpel lažje izgube. V teh bojih je padel Ljubljčan Gavrik, trije drugi tovariši pa so bili ranjeni. Zaradi nemške premoči se je bataljon razdelil v več skupin, ker bi se tako lažje prebil skozi nemški obroč. V Bunkerju opisuje Klusov eno izmed teh skupin (dvanajst partizanov, med njimi so bili trije ranjenci), ki se je zatekla v bunker na Lovskem brdu. Streha, toplota in udobnost so premotile premočene in premražene borce, da so pozabili na nevarnost, ki jim je pretila. Ne da bi postavili straže, so vsi polegli in pospali. Bunker jim je nudil zavetje vse do nemškega napada v prvi polovici januarja 1943. Neke januarske noči so se Nemci priplazili do njega in ga obkolili. Prvi je zagledal sovražnikove vojake stražar, ki je odšel zgodaj zjutraj na opazovalnico. Zavpil je tovarišem, da so obkoljeni. Med bojem so jih Nemci večkrat pozivali, naj se vdajo, obljubljali so jim življenje, toda partizani, ki jim je bila smrt ljubša od vdaje, so na take pozive odgovarjali z ognjem. Ko jim je začelo primanjkovati streliva, so v jurišu s poslednjimi bombami napadli sovražnika, toda obroča niso mogli prebiti. Med temi junaki je bil tudi Klusov mladostni prijatelj Nande Babnik.

Z avtobiografsko črtico **Na straži** je Klusov zaključil bogato leposlovno žetev na Gorenjskem. Čas dogajanja je zgodnja pomlad

leta 1943 na Žirovskem vrhu. Po prihodu z rekvizicije v Žireh so Klusovega, ki je bil znan po tem, da ni bil navdušen stražar, določili za stražarja pred taboriščem. Nemci, ki so partizanom sledili na Žirovski vrh, so poslali svoji komandi sporočilo, da so odkrili večjo skupino partizanov in da jim je za napad potrebna okrepitev. Po naključju so postavili svojo zasedo tri metre od Jože. Tu doseže črtica v pripovedovanju vrh zapleta. Klusov se je predobro zavedal nevarnosti, v kakršni je bil, še teže pa mu je bilo, ker tega ni mogel sporočiti tovarišem v taborišču. Streljati ni smel — s tem bi opozoril nase in na tovariše — zato se je odločil, da počaka ugodnega trenutka, da bi se splazil v taborišče ter sporočil tovarišem, kakšna nevarnost jim preti.

Znane pa so iz tega obdobja tudi tri Klusove pesmi: Zapis v spominsko knjigo neki tovarišici z Malenskega vrha, V spomin Binetu in Strojnica je utihnila. Slednjo je Klusov spesnil po vrnitvi iz Polhograjskih Dolomitov in opisal v njej junaško smrt Mitje Peternelja. Lojze Voje pripoveduje o vsebini pesmi: Nemški oficir hoče Mitjo dobiti na vsak način živega, zato ukaže svoji soldateski, naj ne strelja nanj, temveč naj ga ujame, kar je bilo tem laže, ker je Mitji zmanjkalo municije. Nemci, ki so spoznali njegovo nemoč, so ga v jurišu napadli. Mitja je vžgal poslednji bombi ter se ulegel poleg mitraljeza. Ob mrtvem Mitji in uničenem mitraljezu pa je ležalo še dvanajst ubitih Nemcev — poslednje delo hrabrega borca, ki je bil razen Bineta najboljši mitraljezec v četi.³¹

Literarna žetev Klusovega Jože je bila, kot vidimo, izredno bogata. Njena vrednost je toliko večja, ker je dela narekovala resničnost, življenje, oblikoval pa jih je največkrat dan, dva po opisanih dogodkih.

Ugibanja o literarni zvrsti Klusovih proznih del bi bila zaman, zavedla pa bi nas lahko v zmoto. Po že dokaj uspelem uveljavljanju v reportaži se vsiljuje misel, da je bila med izgubljenimi črticami tudi vsaj ena reportaža, in sicer opis napada na nemško kolono avtomobilov na trebijskem mostu. Druga dela, razen pesmi, so bila verjetno leposlovne črtice. Kaj smo izgubili z izginotjem teh del, pa nam postane razumljivo, če prebiramo našeta ohranjena dela, saj njihovo umetniško pripovedno moč lahko pripišemo tudi izgubljenim črticam. Vrednost teh partizanskih črtic z odmikanjem najtežjega obdobja naše zgodovine raste, z njo pa rasteta tudi pomen pisateljevega dela in zanimanje za Boga Flandra-Klusovega Jožo.

Prve črtice očitujejo dokaj realistično podano povestno obdelavo, le v kratkem uvodu je vidna lahna sled lirizma; skoraj vsem pa lahko zarišemo ogrodje, na katerem je pisatelj gradil in oblikoval. V začetku

je navadno kratek uvod — opis narave, skozi katerega se rahlo zrcali pisateljev pogled na življenje. V razmišljanju je često z jasnimi mislimi posegel v prihodnost in že skušal živeti za svet, ki se je v boju šele oblikoval. Že v svojem drugem objavljenem sestavku je dosegel tisto plastično jasnost in predmetno prilagojenost z vestno in razmeroma natančno obdelavo, kar je vseskozi označevalo Klusov slog. Življenjska vedrina, svetla vera v človeka in v zdravje ljudskih sil, iskrenost in nepotvorjeno čustvo — v tem je moč in lepota Klusovega dela. Psihološko je snov vedno dobro podana, dejanja so utemeljena, razvijajoča se v premočrtnem zaporedju. V svojih delih pa nam je pisatelj odkril in ohranil še nekaj: pravo podobo plemenitosti in človečanstva partizanskega borca, mimo česar ne bo mogel nihče tistih, ki bodo kdaj skušali podati polnokrvno podobo tega obdobja naše zgodovine. Njegova beseda je srednje bogata. Po daljšem bivanju v tesni skupnosti z gorenjskimi partizani, kakor tudi s prebivalstvom tega dela slovenske zemlje, bi pričakovali, da jo bo plemenitil s sočno govorico poljanskega kmeta. Tega sicer ni, vendar je njegov besedni zaklad dovolj bogat za človeka, ki je doraščal v mestu. Zaradi blagozvočnosti uporablja neobičajne, včasih spoetizirane izraze, katerih pomen je tu in tam nekoliko nejasen.

Klusov Joža se je poskušal z umetniško besedo že pred vojno. Radivoj Peterlin-Petruška in morda Dragotin Kette sta mu bila pesniška vzornika. Večjega literarnega uspeha v tem času ni dosegel, če izvzamemo edino objavljeno pesem v Planinskem vestniku 1941. leta. Takrat se je skrnil za psevdonomom Kresnik Bogo. Prozo je jel pisati šele v partizanih. Ker je tu dosegel največ uspeha, moremo trditi, da je Klusov eden izmed tistih pisateljskih imen, ki nam jih je dala naša revolucija, hkrati pa je bil eden najaktivnejših literarnih entuziastov tega časa.

Novembra 1944 je izšla v škofjeloškem okrožju pesniška zbirka pesnika samouka in partizanskega komandanta Ota Vrhunca-Blaža Ostrovrharja, z značilnim naslovom — Pesmi padlih borcev. Blaž Ostrovrhar je bil izredno priljubljen tako med borci kakor tudi med prebivalstvom Gorenjske. Zato je bila njegova preprosta pesem partizanov spremljevalec na bojnih pohodih, pa tudi iskano čtivo ostalega prebivalstva Gorenjske. Pesmi so nastajale in zorele v dveletnem partizanskem življenju, v bojih in žrtvah, ki jih je to življenje zahtevalo. Zbirka je zato med redkimi že čez mesec dni doživela drugi natis. Medtem ko je prvotna izdaja, ki jo je natisnila tehnika Gropa na Martinj vrhu 15. novembra 1944, obsegala dvajset pesmi, je za ponatis Ostrovrhar dodal še tri nove pesmi.³²

Približno v tem času je prišel na Gorenjsko tudi Peter Levec, katerega medvojno pesniško žetev poznamo iz zbirke Koraki v svobodo. V prid pesmim Petra Levca lahko ugotovimo, da v njih ni opaziti prevelike odvisnosti od klasikov slovenske partizanske pesmi — Mateja Bora in Karla Destovnika-Kajuha. Levčevi prvenci razodevajo dovolj samoniklo jezikovno kulturo in resničen ter lasten pesniški izraz. Levec sveta ni samo opazoval, temveč je o njem tudi razmišljal. Zaradi tega se mu je posrečilo, da je v nekaterih zelo preprostih pesmih brez bojnega patosa spregovoril o intimnih doživetjih slovenskega partizana.

Levec, ki je bil partizan od konca julija 1943, je bil leto dni v Šlandrovi brigadi, nato pa vse do konca vojne na letališču v osvobojeni Beli krajini. Pisati je začel že pred vojno, nekatere njegove pesmi so bile 1940 in 1941 objavljene v tedenski mladinski prilogi Jutra. Pisanje je nadaljeval tudi pozneje v partizanih. Te pesmi so bile zelo dobre in so prav zaradi tega upravičeno zaslužile vso pozornost. V Levčevem pesniškem razvoju pomeni prav gotovo prelomnico prva pesem, ki je nastala v partizanih: *Požgana vas* iz avgusta 1943. Z njo je prvi med mladimi v elegičnem distihu ustvaril nepozabno, globoko doživeto podobo požgane vasi, ki kljub uničenju živi s svojim veličastnim mirom in z molkom obtožuje zločinsko dejanje. Pobudo za pesem mu je dala vas Koreno, komaj pol ure oddaljena od njegove rojstne vasi. Pesem je objavil v bataljonskem stenskem časopisu v taborišču nad Korenom. — Maja 1944 je motivno posegel na Gorenjsko, kjer je v neki vasi pod Menino planino nastala pesem *Naša ljubezen*, hkrati z njo pa še *Božični obisk* in *Večerna idila*. Zadnji dve v glavnem izvirata iz resničnih doživetij. Zanimivi sta tudi pesmi *Tovarišu* in *Padlemu tovarišu*. Od marca do avgusta 1944 je v Šlandrovi brigadi Levec najmanj desetkrat recitiral svoje pesmi na partizanskih mitingih. Sam se zlasti dobro spominja mitinga Šlandrove brigade v neki vasi nad Lukovico. Nastopili so v večji kmečki izbi. Ko je bral pesem *Požgana vas*, so imele ženske solze v očeh. Tudi mitinga v Moravčah spomladi 1944 ter poznejšega v Gornjem gradu pesnik še ni pozabil. Omenjene pesmi je bral pozneje v partizanskem radijskem studiu v Črnomlju.³³

Kljub dokaj plodnemu leposlovnemu delu pa pesnik Levec v tem času ni izdal svojih pesmi v samostojni zbirki, pač pa so v štabu Šlandrove brigade marca ali aprila 1944 izdali pesniški zbornik *Iz težkih dni*, ki kljub sodelovanju še drugih pesnikov pomeni pravzaprav afirmacijo Levčeve pesniške izpovedi. Obsega namreč nad deset njegovih pesmi in le nekaj je prispevkov drugih avtorjev, pa še te je

Levec pred objavo temeljiteje popravil. Zbornik partizanskih pesmi Iz težkih dni je bil šapirografiran v približno tridesetih izvodih, Levčevo pesniško ime je bilo še skrito za njegovim partizanskim imenom Boris. Avtorja je široki javnosti predstavila šele antologija Mileta Klopčiča Pesmi naših borcev, v katero je sestavljavec sprejel tudi nekaj Levčevih pesmi. — Zbornik Iz težkih dni je razdeljen v cikluse: Žrtvam, V boj in Na pragu svobode. Levec je sodeloval v prvem ciklu s pesmimi: Požgana vas, Padlemu tovarišu in V spomin žrtvi (V spomin Mateju Kosmataju). V ciklusu V boj so bile njegove pesmi: Odločitev, Proletarci, Nova mladina, Bratje, v borbo naprej!, Na plan, v ciklusu Na pragu svobode pa pesmi: Partizanska aleluja, Privid svobode in Pesem udarne brigade Slavka Šlandra. Drugi pesniški sodelavci so bili še: Zlata, s pesmimi (ciklus Žrtvam): Iz zapora, Begunjski zvon, Padli partizan; Nageljčki (ciklus Na pragu svobode); Jože, s pesmima: Komandantu in Tovariši! (ciklus V boj!); Cene, s pesmima: Za našo grudo (ciklus V boj!) in Pomni (ciklus Na pragu svobode) ter Zdenko, prav tako z dvema pesmima: Izdajalcem in Martini (ciklus Na pragu svobode).

Naj kot posebnost omenimo, da je umetniška upodobitev narodno-osvobodilnega boja segla oktobra 1944 tudi na Koroško, kjer ji je utirala pot zadnja jugoslovanska partizanska enota v severozahodnem delu Slovenije — Ziljska četa. Četa, ki bi morala postati bataljon, si je v tem času zadala nalogo, da bo izdajala tudi lastno literarno glasilo, ki pa ga v bibliografijah narodnoosvobodilnega tiska zaman iščemo. Imenovalo naj bi se Mlada rast. Izredno močan nemški pritisk na četo pa je preprečil izdajo glasila, obenem pa tudi vse nadaljnje literarno delo, še preden bi moralo glasilo prvič zakrožiti med borci in ostalimi koroškimi Slovenci. Delo se je ustavilo pri rokopisu prve številke.³⁴ Avtor vseh sestavkov v prvi številki, tako pesniških kot edinega proznega teksta, novele *Mojca*, je bil pesnik in pisatelj Miha Klinar, ki bi moral po ustanovitvi bataljona skrbeti za rast kulturnega življenja v enoti. Ta leposlovna dela so nastajala v težkih življenjskih okoliščinah. V ilustracijo le nekaj drobcev, ki naj osvetlijo del leposlovnega življenja v četi, obenem pa so tudi Klinarjeva življenjska in literarna izpoved!

Ob nastopajoči zimi, oktobra 1944 se je četa zadrževala v neki polrazpadli drvarski koči na južni strani Karavank, nedaleč od žičnice na Belco. Od tu so vsako noč pošiljali bojne patrulje na prehranjevalne akcije, največkrat v Rute, Ovčno in Kopajno, skrb za obleko pa jih je silila tudi v večje bojne akcije. Ker pa niso dobili posebno veliko, so se

16. novembra odločili, da bo večina čete odšla globlje na Koroško in napadla nekaj orožniških postojank. Skupino je vodil komandir, vrniti pa bi se morala v noči med 16. in 17. novembrom. Drugi borci, približno deset jih je bilo, ki so ostali v koči, pa so odhajali na krajše patroljne obhode. Takrat so ponoči ob ognju med dežuranjem nastajala Klinarjeva leposlovna dela, drobne lirske pesmi, ki so jih borci radi in z zanimanjem poslušali. Od tistih, ki so nastale v tem času, naj omenimo izredno toplo in preprosto Balado, izpoved prestanega trpljenja Bele gazi in pesem V Rutah, ki brez večjih besed seže v človeka in mu tudi danes govori s prav tako prisrčnostjo ter človeško iskrenostjo. Predvsem so to pesniški utrinki, ki govorijo o prestanih dogodkih. Bolj kot njihova oblika osvaja človeka njihova topla misel.

Obetajoči začetek pa žal nima nadaljevanja. V ofenzivi (Unternehmen Schneegeströben), ki so jo Nemci pripravljali dalj časa, pri čemer so se za dosego večjih uspehov posluževali tudi agentov, je na prvi sovražnikov nalet zadela prav Ziljska četa. 17. novembra ji je sovražnik z obstreljevanjem njenih položajev preprečil umik proti jugu. Po napadu so borci, ki so še ostali v četi, pod vodstvom komisarja odšli v zasedo k porušeni žičnici. Ker so po vseh znakih upravičeno predvidevali, da bodo Nemci tega dne taborišče napadli, se je jela slednja skupinica premikati na sedlo zahodno od Kepe. Tam so se srečali s preostalimi člani čete, ki so odšli na že omenjene vojaške akcije. Skupina, ki se je vrnila iz doline, jih je tudi obvestila o ofenzivi. Zaradi tega so se, še preden bi prišli v stik s sovražnikom, skušali izmuzniti po južnem pobočju Karavank proti Planini nad Jesenicami, kjer bi ob pomoči tamkajšnjih kurirjev vzpostavili zvezo z enotami IV. operativne cone. Četa se je umikala proti Annahütte in že pod vrhom Kepe zagledala dolgo sovražnikovo kolono, namenjeno na sedlo. Borci bi se izognili koloni, s tem pa tudi ofenzivi, če se ne bi tedaj mitraljezcu sprožila strojnica, s čimer so bili Nemci opozorjeni na prisotnost partizanov. Borci so morali sprejeti boj. Komandirjeva skupina je zasedla položaje pod planoto, komisarjeva, v tej je bil Klinar, pa položaje pri Annahütte. Težoj bojev je prevzela prva skupina. Medtem ko jim je uspelo prvi sovražnikov napad odbiti, so v drugem utrpeli znatne izgube. V nadaljnjem boju jih je sovražnik stisnil na domala neprehodno ozemlje. Polica, po kateri so se partizani umikali, se je končavala v nekaj metrov globokem prepadu, iz katerega so prišli brez večjih poškodb, se prebili na nasprotni breg, se nato pognali v gozd in nadaljevali pot po potoku. Ustavili so se šele zvečer nad Kopajno. V tem

premiku je Klinar izgubil rokopisno knjižico svojih pesmi. Ohranjena bi nam nudila dokaj zgovoren vpogled v Klinarjev umetniški svet in njegov razvoj. Izguba pa v današnjem času, ko bomo morali oceniti kulturno delo narodnoosvobodilnega boja v celoti, pomeni škodo tudi za četo, saj so bile te pesmi dokument njenega komaj zaživelega kulturnega dela.³⁵ Nadaljnje Klinarjevo leposlovno delo sega namreč šele v čas njegovega bivanja v osvobojenih Gorjušah ter nato še v Selški dolini.

Izredno težki pogoji so potem prisilili del čete na pot iz Kopajne na Gorenjsko čez dva tisoč metrov visok greben zahodno od Kepe. Pot jih je vodila mimo Belega polja, kamor so prispeli še isti večer. V kočah, ki niso bile požgane, so prespali, proti večeru naslednjega dne pa so nadaljevali pot v dolino Save in jo prebredli med Hrušico in Dovjim blizu kraja, kjer so Nemci julija 1942 ustrelili osemindirideset talcev. V Gorjuše, kamor je bila skupina namenjena, so prispeli po štiri dni trajajočem pohodu čez Mežakljo, Radovno in Pokljuko. Pot je dala Klinarju inspiracijo za nove pesmi.

V Gorjušah se je skupina nastanila pri kmetu Žvabu. Prebivanje v vasici, ki je že nekaj mesecev živela v svobodi, je Klinarju dalo mir in zbranost, da je oblikoval novembrske dogodke. Tako je v tem času nastala drobna pesniška zbirka *Mrtvi bataljon*. Umetniško še neizdelano je nato izročil svoji materi, po osvoboditvi pa je brez avtorjeve vednosti neizpremenjena izšla na Jesenicah v šeststo izvodih in bila tudi takoj razprodana. Po dobrem tednu bivanja v Gorjušah je izvedel za smrt svojega dekleta, borke v Prešernovi brigadi. Žalostni dogodek je vplival na nastanek ciklusa *Silvine pesmi*. Močno ga je prizadela tudi kruta usoda Prežljeve družine iz Gorjuš. V enem tednu je namreč Prežljeva mati izgubila kar dva sinova. Njen drugorojenec je kot obveščevalec Ziljske čete padel v že opisanih novembrskih bojih in so ji žalostno novico prinesli prav Klinar in njegovi tovariši. Vse to je vplivalo na nastanek črtice *Mati*. Klinar jo je bral najprej na mitingu v Koprivniku, pozneje pa je izšla v Glasu Gorenjske. Nekatere pesmi, ki so nastajale v tem času, so bile pozneje objavljene v pesniški zbirki *Zeleni torzo*, v zborniku *Pod Mežakljo in Karavankami* so se uprli, v zborniku *Preprosto življenje*, v reviji *Borec* ter drugod. Opisani dogodki s poti čez Karavanke v dolino Save in naprej so pozneje spodbudili Klinarja, da je napisal povest *Beg*, ki je 1955. leta prav tako izhajala v Glasu Gorenjske. V sklopu teh del je treba omeniti tudi pesem *Rožni venec*. V njej nam je pesnik naslikal gorenjskega posebnega

in nam ga približal zgolj z dejstvi, ki označujejo njegov značaj. Pri tem nas preseneča predvsem njegova preprosta, a globoka vera in vdanost novemu času. Vaške idilike se spominja tudi v pesmi *O, Radovna*, mimo katere so se do skrajnosti izčrpani pomikali na pohodu iz Koroške. Omenimo naj še *Žalostno pastoralo*. V njej je opazna trdna vera v skorajšnji konec trpljenja in ponovno življenjsko urejenost. Misel je pesnik položil v usta personificiranemu vetru in nas močno spominja na Kajuhovo pesem. Klinarjev motiv je nastal v drugačnem, tršem okolju; verjetno pa je pogojen tudi v drugačnem značajskem doživljanju.

Na Gorjušah so borci Ziljske čete dobili tudi obvestilo, da se na Koroško ne bodo več vrnili. Vključili naj bi se v enote, ki so se bojevale na Gorenjskem. Tako je Klinar za krajši čas odšel v Jeseniško-bohinjski odred in postal borec zaščitne čete, od tod pa bi moral v brigado. Izredna izčrpanost po prestanih naporih ga je po zdravniškem pregledu pripeljala v bolnišnico v Farjem potoku. Njegovo literarno delo v tem času pa mu je pripomoglo, da je postal kulturnik v štabu gorenjskega vojnega področja. Tako je v tem času predelal novelo *Mojca*, nastalo na Koroškem, v skeč, igrali pa so ga samo enkrat v Farjem potoku. Na isti prireditvi je Klinar recitiral že omenjene Silvine pesmi; hkrati z njim je nastopil s svojimi pesmimi tudi Oto Vrhunc-Blaž Ostrovhrhar. Uspela uprizoritev skeča *Mojca* je dala pobudo za nastanek naslednjega dramskega dela *Mobilizacija*. To enodejanko je napisal po resnični, dokaj komični mobilizacijski zgodbi o kmetu, ki si je želel prijateljstva z vsemi, samo da bi ostal doma čimmanj prizadet. Zgodbo mu je pripovedoval komandant Albin Drolc-Krtina. Čeprav Klinarja snov ni preveč ogrela, je skeč napisal in so ga potem tudi uprizorili. Kot igralci so v njem nastopali Albin Drolc-Krtina, kapitan Milče, komisarka Olga, bolničarka Minka in kurir Svoboda. Avtor je delo režiral in pomagal igralcem kot šepetalec. — Klinar bi moral urejati tudi glasilo gorenjskega vojnega področja. Pobudo zanj so sprožili skojevci. Nadaljnje načrte pa je preprečila ofenziva na enote IX. korpusa. Zadnji miting pred ofenzivo so imeli 19. marca v Zalem logu. Klinar je zanj napisal alegorijo *Jernejeva pot*. Izvajali so jo recitatorji in pevski zbor. Že naslednjega dne so dobili prve vznemirljive vesti o nemških pripravah na napad, vesti pa so se pozneje še stopnjevale. Vojaške enote so se začele umikati proti Poreznu, pohod in boji so dali pozneje pobudo za vrsto pesmi, ki jih poznamo iz pesniške zbirke *Zeleni torzo*, zbrane v ciklusu *Daleč je*

v boju pomlad, v boju je bliže smrt. Večina bogate Klinarjeve leposlovne žetve se je v teh dneh pogubila, med drugim je propadla tudi novela Mojca.

Sledimo pravzaprav kratki dobi literarnega dela mladega ustvarjalca, ki mu je bilo enako blizu ustvarjanje v pesniški besedi kot v prozi. Menimo pa, da je bila, v primeri z drugimi leposlovnimi ustvarjalci, zanj ta doba kaj bogata in toliko pomembnejša, ker je v njej našel Klinar svoj sedANJI pesniški izraz. O njegovem pesniškem delu bi sodili takole: že pred nastankom njegove prve partizanske pesmi je pesnik prešel začetne verzifikacijske korake, dosega lep pesniški razvoj in prav zaradi svoje neposrednosti kaj zlahka najde kontakt z bralcem. Herojstva v pesmi ne podčrta, pač pa ga mora človek dojeti. Večjo neposrednost skuša včasih zadeti v besedni in verzifikacijski enostavnosti, kar pa se mu vedno ne posreči. Slednje si moremo razlagati tako, da je bila pesniku pred očmi vedno vsebina, dogodek, ki mu je navdihnil pesniško izpoved. Ljubezenska motivika je redka, saj je trdo vsakdanje življenje povsem pritegnilo njegovo pesniško pozornost. Kar pa je ljubezenskega čustva, ga slika pesnik skozi krvavi obraz trnovih let revolucije. Pesniške oblike so ustaljene, beseda preprosta, neiskana in neizumetničena. Marsikatera pesem učinkuje še kot neizdelana skica, kar pa gre na račun pogojev, v kakršnih je ustvarjal slovenski književnik v teh časih nasploh, pa tudi na račun avtorjeve še majhne pesniške izkušnosti.

Prebiranje del književnikov, ki so med NOB ustvarjali na Gorenjskem, nas vodi do ugotovitve, da so bila ta dela pomemben prispevek k ustvarjanju slovenskih književnikov v tem času. Podoba, ki nam jo avtorji podajajo, je del splošne podobe in splošnega trpljenja, ki ga je doživljal naš človek na kateremkoli delu slovenske domovine. Zato veljajo tudi za literarno ustvarjanje na Gorenjskem ugotovitve, podane v uvodu. Še več: nekatere ugotovitve smo mogli formulirati in utemeljiti prav zaradi zgodnjega literarnega ustvarjanja na Gorenjskem. Gorenjska nam je dala vodilnega proznega ustvarjalca v narodnoosvobodilnem boju Boga Flandra-Klusovega Jožo, čigar delo je dragocen leposlovni prispevek o človeku iz obdobja, ki ga danes načrtno proučujemo. Vse leposlovno delo na Gorenjskem ni nastajalo načrtno (izvzeto je le delo Klusovega Jože, ki je skušal v svojem delu podati literarni prerež življenja partizanskega borca), bilo pa je kontinuirano in daje kot celota pretresljivo in zaključeno podobo slovenskega trpljenja. Delo z odhodom posameznih ustvarjalcev v druge enote ali z njihovo nasilno

smrtjo ne zastane, temveč se dopolnjuje skozi vsa leta narodnoosvobodilnega boja, hkrati umetniško vedno bolj zori in doseže svoj višek konec 1944. leta.

O p o m b e

¹ Župančič je pesem poslal po svojih znancih v narodnem gledališču z namenom, da jo objavijo v Slovenskem poročevalcu. Objavljena je bila nato v šestnajsti številki 6. septembra 1941, ponatisnjena pa nato v tretji številki Dela, prav tako septembra istega leta, ter 1942 v Slovenskem zborniku. Zaradi prejšnjih netočnih prepisov je Župančič pesem v prvi in četrti kitici popravil, spremenil pa ji je tudi naslov v Veš, poet, svoj dolg? Tako je potem sprejel tudi v svojo pesniško zbirko Zimzelen pod snegom, DZS 1945, str. 45. — Slovenski poročevalec 1938-41. Ponatis Slovenskega poročevalca iz leta 1938 in 1941, Informacijski vestnik Osvobodilne fronte, Ljubljana 1951, uredil in z opombami opremil France Škerl, str. 299.

² Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, knjiga V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920, str. 1.

³ Boris Paternu, Sodobna slovenska lirika, Naši razgledi 1965, 7. avgusta, str. 306.

⁴ Slovenski poročevalec 1951, 26. aprila.

⁵ Matej Bor, V partizanskem taboru, ponatis Slovenskega zbornika 1942, str. 67.

⁶ Prav tam.

⁷ Ustni vir, 18. junija 1959.

⁸ Tone Sifrer, Kmet in stvari, Izbor iz pesmi in proze, 1947.

⁹ V članku L. L., Tone Sifrer, Slovenski poročevalec 1945, 28. oktobra, str. 6 navaja pisec kot datum Sifrerjevega odgona 18. februar.

¹⁰ Napisal gorenjski partizan Klusov Joža, Ljudska pravica 1943, št. 1, str. 1.

¹¹ Ustna izjava Lojzeta Vojetja-Alva.

¹² Ljudska pravica 1943, št. 2, str. 30.

¹³ Prim. Slovenski poročevalec 1942, 24. junija.

¹⁴ Ustna izjava Maksa Krmelja-Matije.

¹⁵ Ustni izjavi Maksa Krmelja-Matije in Antona Peternelja-Igorja.

¹⁶ Dopis navajam po prepisu izvirnika, ki ga hrani mati padlega pisatelja Berta Flandrova.

¹⁷ Tako je bila kmalu nato črtica Klusovega Jože iz te zbirke ponatisnjena v Slovenskem poročevalcu. Slovenski poročevalec 1944, 8. februarja, str. 4.

¹⁸ Ustna izjava Maksa Krmelja-Matije.

¹⁹ Isti vir.

²⁰ Ustna izjava Lojzeta Vojetja-Alva.

²¹ Ustna izjava Maksa Krmelja-Matije.

²² Izdal Propagandni odsek 5. SNOUB IC. Tiskala »Tehnika«.

²³ Pismena izjava Djura Šmicerbergerja.

²⁴ Anton Peternelj-Igor, Ofenziva na Blegoš, Spomini na partizanska leta 1949

²⁵ Emil Cesar, Bogo Flander-Klusov Joža, Kamniški zbornik 1957, str. 176.

²⁶ Izjava Maksa Krmelja-Matije.

²⁷ Isti vir.

²⁸ Sporočilo krajevnne organizacije Zveze borcev NOV Poljane nad Škofjo Loko.

²⁹ Ustna izjava Maksa Krmelja-Matije.

³⁰ Podatek o S. smrti se opira na izpisek iz mrliške knjige matičnega urada občinskega ljudskega odbora Gorenja vas, letnik 1942, str. 26.

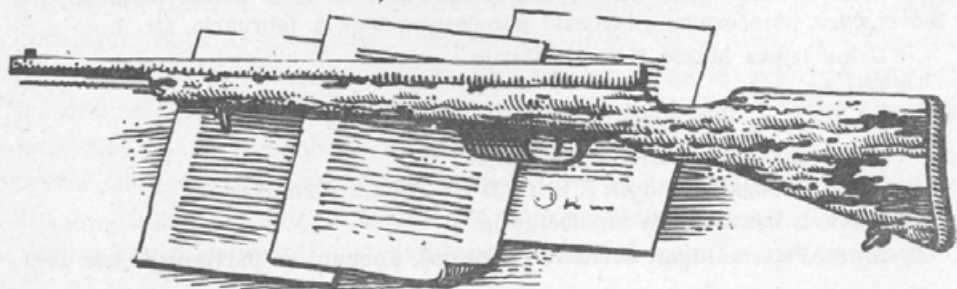
³¹ Ustni izjavi Maksa Krmelja-Matije in Antona Peternelja-Igorja.

³² Stane Pečar, O partizanskem komandantu in pesniku Otonu Vrhuncu-Blažu Ostrovrharju, Loški razgledi 1957, str. 148; Viktor Smolej, Komandant Blaž, Borec 1953, št. 11, str. 332.

³³ Pismena izjava Petra Levca, 11. marca 1959.

³⁴ Zdaj je rokopis prve številke Mlade rasti shranjen v arhivu Pokrajinskega muzeja v Kranju. S Koroške ga je prinesel na Gorenjsko Miha Klinar decembra 1944. Od tod je prišel v arhiv CK ZMS, kjer sta ga 1954 Klinar in Marjan Rožič spet zasledila, ko sta zbirala gradivo za zgodovino SKOJ.

³⁵ Pismena izjava Mihe Klinarja, 5. maja 1959.

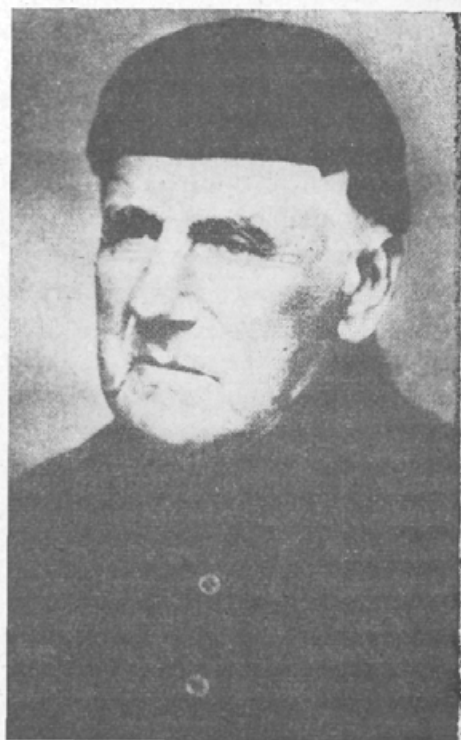

FRANC PIRC

oče umne sadjereje na Kranjskem
in oče mesta St. Cloud v Ameriki

Ivan Zika

Pirc

Med pomembnimi in zaslužnimi Kamničani, ki so s svojo dejavnostjo pomagali oblikovati podobo naše gospodarske in kulturne zgradbe, je tudi Franc Pirc.¹

Franc Pirc je kot borec za gospodarski in kulturni napredek in za dobrobit preprostega človeka polnih 60 let nesebično delal na dveh različnih področjih. V svojem ustvarjalnem poletu ni poznal počitka in nikoli se ni ustavil, da bi užival ob uspehih svojega truda. Kakor hitro je kaj zasnoval in pognal v tek, je nadaljevanje prepustil drugim, sam pa se je usmeril na novo področje in začel nov podvig. Ta neugnani in trdoživi Kamničan je v svojem dolgem življenju enako uspešno izpolnil dve delovni dobi: eno v svoji domovini, drugo pa na zahodni polobli. Doma si je s svojo dejavnostjo pridobil vzdevek »oče umne sadjereje na Kranjskem«, v Ameriki pa »oče mesta St. Cloud« in »oče škofije St. Cloud«. Njegovo delo je bilo izrazito pionirsko. Z dejanjem in pisano besedo je položil temelj našemu naprednemu sadjarstvu, v Ameriki pa je krčil gozdove, spreminjal ledino v rodovitna polja in snoval nova naselja. Med Slovenci je Pirc največji pio-

nirski civilizator in kolonizator na ameriški celini. Kakor je njegovo delo doma zaslužno za zgodovino našega sadjarstva, tako predstavlja v Ameriki slovenski delež pri gradnji mogočnih Združenih držav.

✱

Pirc² se je rodil 20. novembra 1785 v Kamniku.³ Njegov oče je bil Jernej, mati pa Neža, roj. Vavpetič. Pirčeva domačija je bila tesno pri-

Na mestu, kjer stoji hiša št. 8 v Parmovi ulici, je bil Pirčev rojstni dom

slonjena na strmo skalno steno Malega grada,⁴ tik pod znamenito trinadstropno kapelo. V velikem požaru leta 1804 je hiša pogorela, na njenem mestu pa so pozidali novo, ki jo je naslednji lastnik proti koncu stoletja obnovil in ima danes hišno številko 8 v Parmovi ulici.

O Pirčevi mladosti vemo kaj malo. Kot drugi kamniški otroci je pasel krave, lovil ribe po Bistrici in se igral na bistriškem produ. Rad je poslušal zgodbe, ki so jih pripovedovali lovci. Osnovno izobrazbo je dobil pri frančiškanih v Kamniku, srednjo šolo pa je pod francosko Ilirijo obiskoval v Ljubljani in jo dovršil leta 1810. Pesnik Valentin Vodnik ga je navdušil za lepi materinski jezik in pesnikovanje. Po dovršeni srednji šoli je stopil v semenišče in 13. marca 1813 postal duhovnik. Najprej je bil nekaj mesecev kaplan v Šmartnu pri Kranju, od jeseni 1813 do 1820 pa v Kranjski gori, na Fužinah in v Beli peči. Od 1820 do 1830 je bil župnik v Pečah pri Moravčah, nato pa do 1835 v Podbrezjah.

Pirčev oče je bil sicer skromen kmet, vendar je trem sinovom omogočil, da so se izšolali za duhovski poklic. Drugi sin Janez se je v dobi francoske okupacije izognil vpoklicu v vojaško službo s tem, da je iz ljubljanskega semenišča pobegnil v Salzburg, kjer je 1815 postal duhovnik. Ostal je v salzburški nadškofiji. Tretji sin Simon pa je postal duhovnik 1819 v Ljubljani in je bil 1821 kaplan v Šentjerneju na Dolenjskem, 1831 pa pri bratu Francu v Podbrezjah. Umrl je v februarju leta 1859 v Gradcu, kjer je preživel zadnje ure v redu usmiljenih bratov.

Pirčeva sestra Polona je verjetno nekaj časa gospodinjala bratu v Podbrezjah, proti koncu leta 1833 pa se je poročila v hišo »pri Pogljaju«, danes Podbrezje št. 45. Njen mož je bil Lovrenc Noč. Vsa družina je 12. julija 1855 odšla v Ameriko, v Minnesoto, kamor jo je pozval Pirc.⁵

Naša prva knjiga o naprednem sadjarstvu

V letih strašne lakote 1816 in 1817, ki je posebno prizadela Gorenjsko,⁶ je Pirc spoznal, kaj pomeni sadje v ljudski prehrani. Takrat je služboval v Beli peči in je sam občutil vso težo pomanjkanja in stradanja v tistih težkih časih. Kot preudaren gospodar se je odločil, da se bo posvetil takrat še neznani panogi narodnega gospodarstva — sadjarstvu. Videl je veliko zaostalost na našem podeželju in spoznal, da kmečko ljudstvo potrebuje pouka v domačem jeziku. Ko je leta 1820 prišel za župnika v faro Peče pri Moravčah, je kmalu uredil vzorno drevesnico.⁷ Prepotoval je vse slovenske kraje in dodobra proučil kaj malo razveseljive razmere v sadjarstvu. Prepričan je bil, da samo temeljit pouk in vsestransko stremljenje k napredku lahko rešita sadjarstvo dotedanje zanemarjenosti, ki je kot žalostna dediščina preteklosti

visela nad našim podeželjem. Bil je tudi delaven član kranjske kmetijske družbe in je napisal prvo slovensko knjigo o sadjarstvu

Krajski Vertnar

ali Podučenje, v kratkim veliko sadnih dreves zarediti, jih s cepljenjem požlahtniti in lepe verte k velikim pridu zasaditi. Prvi del. Na svetlo dala cesarska kraljeva družba kmetijstva na Kranjskem.

Spisal Franz Pirz, fajmašter pri sv. Jerneji v Pečah in tovarš imenvane družbe kmetijstva. V Ljubljani, natisnil žlahten Kleinmayr 1830.

Prvi del knjige obsega 88 strani in ima šest razdelkov ali poglavij. Drugi del je Pirc napisal že v Podbrezju in je izšel leta 1834, tiskal pa ga je prav tako Kleinmayr. Ima le 39 strani in tri razdelke. Na koncu je še tabela z risbami cepilnega orodja in raznimi primeri cepljenja.

Drugi, »popravljeni in pomnoženi natis«, je Kmetijska družba izdala v eni knjigi na 132 straneh leta 1845, tiskal in založil pa ga je Jožef Blaznik v Ljubljani. Tretja izdaja Kranjskega vrtnarja je izšla leta 1863.

V svoji knjigi je Pirc v preprostem in razumljivem jeziku dal kmečkim gospodarjem vse najpotrebnejše napotke za vzgojo in oskrbovanje sadnega drevja v želji, da bi vsi slovenski kraji čimprej postali pravi sadjarski raj.

V predgovoru pravi Pirc:

»Spoznati moramo, da smo v reji sadja še daleč za drugimi deželami in da ne prevdarimo dobička, ki bi nam ga vrglo obilo dobrega sadja. Vidimo sicer tudi na Kranjskem že marsikje žlahtno drevje, vendar leži še veliko zemlje prazne, ki bi lahko rodila žlahtno sadje, pomagala nam k živežu in zboljšala dohodke. Naši poglavarji in oblastniki, ki dobro vedo, koliko dobička prinese deželam, če veliko in dobrega sadja vzgojijo, priporočajo in zapovedujejo drevesa saditi, jih cepiti in skrbeti, da bi dobili veliko žlahtnega sadja. Vendar vse to ne bo nič izdalo, dokler vi, kmečki gospodarji, ne boste prav spoznali, koliko dobička daje dobro sadje in dokler nimate do vrtov pravega veselja.

Le pomislite, koliko koristi imate od sadja. Vživajte surovega ali kuhanega, vselej vam veliko odrine. Če ga posušenega shranite, vas ob hudi letini varuje lakote.⁸ Če ga v mesto prodate ali mošt iz njega stlačite ali pa žganje iz njega skuhate, vam bo veliko zaleglo in vam dohodke povečalo.

Lepo dobro sadje nas tedaj razveseljuje, nam k živežu pomaga, nam premoženje povečuje in nas ob hudi letini lakote varuje. Prizadevajte si tedaj, kmečki gospodarji, vse pripravne prostore z žlahtnim drevjem zasajati, ker boste od tega sami velik dobiček uživali, vaši otroci pa vam bodo hvaležni in še po smrti bodo radi za vas molili.«

V prvem delu, ki je obsežnejši in važnejši od drugega, podaja pisec v 6 razdelkih glavne napotke, kako naj si napredni kmečki gospodarji sami vzgojijo dovolj sadnih drevesc po izkušnjah, ki jih je že sam preveril v svoji drevesnici v Pečah.

I. razdelek. O vzgoji sadnih drevesc

1. Kako najhitreje dobimo sadne divjake. — 2. Kakšne sadne pečke in koščice so za setev dobre. — 3. Kdaj moramo sejati pečke in koščice. — 4. V kakšno zemljo jih moramo sejati. — 5. Kako moramo pečke sejati. — 6. Kako vsejane pečke obvarujemo pred mišmi in drugimi živalmi. — 7. Kako strežemo mladim drevescem prvo leto. — 8. Kaj storimo z mladimi drevesci drugo leto. — 9. Kaj naredimo z drevesci, ko so stara dve leti. — 10. Kakšna mora biti drevesnica. — 11. Kako sadimo divjake v drevesnico. — 12. Kako oskrbujemo divjake v drevesnici do cepljenja.

II. razdelek. O požlahtnjenju sadnih drevesc s cepljenjem

13. Katera drevesca cepimo. — 14. Na katere divjake se cepiči pri-
mejo. — 15. Kakšni cepiči so za cepljenje najboljši. — 16. Kdaj je
najboljši čas za cepljenje. — 17. Kako cepimo drevesca. — 18. Kako
cepimo z naklado. — 19. Kaj moramo pri takem cepljenju vedeti, da
se cepič prime. — 20. Kako cepimo z očesom. — 21. Kakšne divjake
cepimo z očesom. — 22. Kdaj cepimo z očesom. — 23. Kakšna morajo
biti očesa za cepljenje. — 24. Kakšno orodje pri tem potrebujemo. —
25. Kako z očesom pravilno cepimo. — 26. Na kaj moramo pri tem
cepljenju posebno paziti. — 27. Kako cepimo v zarezo. — 28. Kako
cepimo v razkol. — 29. Kdaj cepimo v razkol. — 30. Kakšni cepiči so
za cepljenje v razkol najboljši. — 31. Kakšno orodje potrebujemo pri
cepljenju v razkol. — 32. Kako prav cepimo v razkol. — 33. Kaj mo-
ramo še vedeti, da se bo cepič pri tem cepljenju rad prijel. — 34. Kako
pripravimo cepilni vosek. — 35. Kako pripravimo še drugo mazilo za
drevesne rane. — 36. Kako cepimo za kožo. — 37. Katere divjake je

dobro cepiti za kožo. — 38. Katero med naštetimi cepljenji je najboljše. — 39. Kako moramo še oskrbovati cepljena drevesca in jim streči. — 40. Kako moramo obrezovati cepljena drevesca, da bodo razvila lepe krone.

III. razdelek. O presajanju plemenitih drevesc

41. Kateri čas je najprimernejši za presajanje drevesc. — 42. Kako je treba drevesca za presajanje izkopati. — 43. Kako moramo izkopana drevesca obrezati. — 44. Kako izkopana drevesca hranimo in kako jih v daljne kraje brez škode pošiljamo. — 45. Kam je dobro vsaditi sadna drevesca. 46. Kakšna zemlja ali prst je za sadna drevesca najboljša. — 47. Kako slabo zemljo izboljšamo. — 48. Kako sadno drevje pravilno sadimo. — 49. Kako daleč narazen naj sadimo drevesca. — 50. Katerega plemena drevje smemo skupaj saditi. — 51. Kakšno sadno drevje naj vzgojimo. — 52. S kakšno ograjo najlaže zavarujemo sadni vrt.

IV. razdelek. O oskrbovanju rodovitnih dreves v sadnem vrtu

53. Kako oskrbujemo novo vsajena drevesca. — 54. Kdaj moramo drevesca na vrtu okopati. — 55. Kako drevju gnojimo. — 56. Kako ga obrezujemo. — 57. Katera drevesa moramo obrezovati. — 58. Kdaj je najprimernejši čas za obrezovanje drevja. — 59. Kako pravilno trebimo staro drevje. — 60. Kako staro drevje pomladimo, da znova rodi. — 61. Kaj napravimo z drevjem, ki noče roditi. — 62. Kako pomagamo drevju, če so vzrok nerodovitnosti korenine. — 63. Kako pomagamo drevesu, če je deblo vzrok nerodovitnosti. — 64. Kdaj so goste veje vzrok nerodovitnosti. — 65. Kako je lahko podnebje vzrok nerodovitnosti. — 66. Kako neugodno vreme skazi brstje. — 67. Kako se skazi cvetje na drevju, da izgubi rodovitnost. — 68. Kaj velikokrat pokvari sadje, preden dozori. — 69. Kako pomagamo drevju v silni suši ali v preveliki moči. — 70. Kako prisilimo sadno drevje, da nam rodi po naši želji.

V. razdelek. O boleznih sadnega drevja in njihovih zdravilih

71. Katere so najnavadnejše bolezni sadnega drevja. — 72. Kaj je rak in kako se ozdravi. — 73. Kaj je trohljivi žlambor in kako takemu drevesu pomagamo. — 74. Kaj je smolika pri drevju in kako jo ozdravimo. — 75. Ali je mana tudi drevesna bolezen. — 76. Kaj so oskrumbe

na drevesu. — 77. Ali je mah drevju škodljiv. — 78. Kakšne so sentjave veje na drevju. — 79. Koliko vrst rje napada sadno drevje. — 80. Koliko zmrzlina drevju škoduje. — 81. Kako drevje obvarujemo zmrzline. — 82. Kaj napravimo z ozeblim drevesom. — 83. Kaj je medlivost drevja. — 84. Katero bolezen imenujemo suhost. — 85. Kako ohranimo drevesa zdrava in kako jih obvarujemo bolezni.

VI. razdelek. O živalih, ki so drevju škodljive

86. Katere živali največ škodujejo drevju. — 87. Kako zajec drevju škoduje. — 88. Kako so miši drevju škodljive. — 89. Kako pokončamo gosenice. — 90. Kateri ptiči škodujejo sadju. — 91. Kako so hrošči sadju škodljivi. — 92. Ali so še kaki drugi hrošči, ki drevju škodujejo. — 93. Kako mravlje škodujejo sadju. — 94. Kaj so lesne uši. — 95. Kako ose in sršeni sadju škodujejo.

Drugi del

VII. razdelek. O pritlikavcih

V opombi k temu poglavju, ki je obenem tudi uvod v drugi del Kranjskega vrtnarja, tiskanega 1834, pravi Pirc:

Kdor ima dosti zemlje, prav stori, če si v svoj vrt zasadi veliko visokega drevja, ker tako drevje z majhnim trudom veliko sadu rodi in pod njim zraste tudi trava za živino. Kuhinjska zelenjava pa pod visokim drevjem zaradi velike sence in škodljivega kapa ne raste dobro; zatorej tisti, ki ima malo zemlje, pa potrebuje na enem vrtu sadnega in zelenjavnega pridelka za živraž, prav stori, če zasadi svoj kuhinjski vrt z nizkim drevjem, s pritlikavci, ki delajo manj sence in ne škodujejo zelenjavi, pa vendarle obilo sadja rode.

Tudi tiste prostore pri poslopju ob stenah in zidovih, kjer ne smemo saditi visokega drevja, je dobro obsaditi s pritlikavci posebno tistih plemen plemenitega sadu, ki smo jih prinesli iz tujih dežel in le v zavetju ob obilni toploti dobro uspevajo.

Dosti pa je tudi takih ljudi, posebno v mestih, ki jih sadje veseli, pa nimajo zemlje in vrtov, vendar si ga lahko vzgoje na majhnem prostoru v posodah na oknu ali kjerkoli pri hiši.

V naslednjih razdelkih bo torej popisana pouk, kako vzgojimo taka plemenita drevesca, pritlikavce in posodovce in jih ohranimo v rodovitnosti v svojo korist in veselje, kakor tudi, kako sleherno sadje uporabimo v svojo korist, da nam čim več zadene.

VII. razdelek. O pritlikavcih

96. Kaj in kakšni so pritlikavci. — 97. Kako in kam moramo pritlikavce cepiti. — 98. Kaj moramo sploh pri obrezovanju pritlikavcev vedeti. — 99. Ali smemo vse pritlikavce enako obrezovati. — 100. S čim

Krajnski Vertnar,

— ali

Poduzhenje, v kratkim veliko sadnih drevč
sarediti, jih s' zeplenjam poslahtniti, in lepe
verte k' velikim pridu saditi.

II. Del.

Od reje niskiga drevja ali pritlikovcov in po-
sodovcov, in kako perdelano sadje k' pridu
obrazhati, de veliko sadene.

Na svetlobo dala zefarška kraljeva družba kmetištvu
na Krajskim.

Spisal

FRANZ PIERZ,

Farmsther v' Podbrezju, in tovaršču imenovane družbe
kmetištvu.

V LJUBLANI,

katifnil N. od Kleinmayr.

1834.

Naslovna stran II. dela
»Krajnski Vertnar« iz
leta 1834

pritlikavce obrezujemo in trebimo. — 101. Kdaj je najboljše obrezovati
pritlikavce. — 102. Kako privezujemo pritlikavce. — 103. Kako gnojimo
pritlikavcem.

VIII. razdelek. O posodovcih

Posodovce imenuje Pirc tista sadna drevesca, ki so zelo majhne
rasti in jih gojimo v posodah (lončkih), v katerih jih lahko kamorkoli

prenesemo in jih imamo ne le na vrtu, ampak tudi v poslopju na oknih in drugod, da nam »k veselju in koristi cveto in rode.«

Kakor se pri vsaki novi in nenavadni reči hitro oglasijo nasprotniki, ki jo grajajo in ne priznajo, dokler niso o njeni koristi prepričani, tako se bo marsikomu smešno videlo drevje v posodah imeti. Toda gojenje posodovcev prinaša mnogo veselja in zadovoljstva, vzgojno pa je tudi za otroke. Ker posodovci po dosedanjih izkušnjah rode že tretje leto, so tudi učenim vrtnarjem v korist, da si z njimi pridobijo potrebnih izkušenj. Če od tujega neznanega sadja cepiče cepijo na njih, najprej zvedo za sorto. Posodovci so umnemu vrtnarju najpripravnejša priložnost, da vzgoji nove sorte sadja, če cvetni prah ene sorte drevesca na drugo prenese ali otrese. Tako bo pečka od takega sadu, v zemljo vsajena, nove sadne sorte drevo vzgojila.

Posodovci so pravzaprav v posodah gojeni pritlikavci. Če se jih naveličamo gojiti v posodah, jih lahko zasadimo v vrt.

104. Kaj so posodovci. — 105. Ali je dobro in potrebno vzgajati posodovce. — 106. Kako dobiti posodovce. — 107. V kakšne posode sadimo drevesca. — 108. Kakšno prst moramo pripraviti posodovcem. — 109. Kdaj in kako smemo presajati drevesca v posode. — 110. Kako oskrbujemo posodovce med letom. — 111. Na kaj moramo pri posodovcih še posebno paziti. — 112. Kako ravnamo z njimi pozimi. — 113. Kako jim gnojimo. — 114. Kako jih obrezujemo. — 115. Ali tudi vinsko trto lahko gojimo v posodah.

IX. razdelek. O vsestranski koristi sadja

116. Kako ravnamo s sadjem, da nam bo prineslo več dobička. — 117. Kdaj in kako obiramo ali otresamo sadje. — 118. Kako moramo sadje hraniti. — 119. Kako sušimo sadje. — 120. Kaj mora vedeti in storiti tisti, ki hoče sadje prav posušiti. — 121. Kje in kako dolgo lahko hranimo suho sadje. — 122. Ali je dobro iz sadja žganje kuhati. — 123. Kako iz sadja napravimo vino. — 124. Kako sadnemu moštu damo dober okus. — 125. Kako sadnemu moštu damo vinsko moč. — 126. Ali iz sadjevca lahko pripravimo kis. — 127. Ali še lahko izkoristimo zmrznjeno in gnilo sadje. — 128. Kako sadje izkoristimo v kuhinji za čežano in druge jedi.

»Naše gospodinje dobro vedo, koliko dobrih jedi in prijetnih pijač lahko napravimo iz kuhanega ali pečenega sadja, za gosposko in kmečko mizo, za bolne in delavne ljudi. Zato si prizadevajmo, da bomo vzgojili veliko sadnega drevja v korist sebi in svojim naslednikom.«

S to željo in priporočilom je vneti sadjar leta 1834 izročil drugi del svoje knjige slovenskemu ljudstvu. Ker je knjiga danes prava redkost, smo navedli vsebino po poglavjih, kakor jih je bil razvrstil pisec naše prve knjige o sadjereji. Kakor vidimo iz vsebine, je zajel vse, kar naj gojitelj sadnega drevja, kmečki gospodar ali meščan, ve, da si hitro in ceneno sam vzgoji sadnih drevesc zaželenih in dobrih sort; ničesar ni pozabil, od izbire in sajenja sadnih pečk do cepljenja, oskrbovanja in presajanja drevesc. Ker sta v nadaljnjih 30 letih izšli še dve izdaji, je s tem že dovolj poudarjena potreba in korist te knjige. Z vzdevkom o če umnega sadjarstva, s katerim je odbor Kmetijske družbe počastil pisca Kranjskega vrtnarja, pa so Pircu za trajno priznane zasluge, da je v domačem jeziku prvi začel utirati pot naprednemu sadjarstvu na Slovenskem.

Kar je Pirc priporočal v knjigi, je že prej pokazal v dejanju. Peče pri Moravčah, kjer je župnikoval od 1820 do 1830, slovijo danes kot odličen sadjarski okoliš. Pirc je tu položil trden temelj sadjereji, saj je lahko oskrbel vso okolico z drevesci iz svoje drevesnice. Leta 1830 pa se je preselil v Podbrezje pri Kranju.

Pirc v Podbrezjah

V Podbrezjah je Pirc služil samo pet let, pa je vendar zapustil trajne spomenike svoje dejavnosti. Seveda je takoj organiziral obsežno drevesnico, iz katere je, kakor vedo povedati izročila, mogel oddajati po 8000 drevesc letno. Na lepi razgledni točki nad terasastim obdelovalnim zemljiščem podbreške vasi je sezidal novo župnišče, pri božjepotni cerkvi na Taboru pa novo zakristijo. Prikupno pročelje enonadstropnega župnišča ima kamnit portal z napuščem, nad katerim sta zgoraj zaokroženi okni in nad njima značilen relief. Vrh vratnega oboka je okrašen z reliefno cvetno kito, v sredi pa je kelih z letnico 1832 in začetnici F. P. Nad vrati sta dva okrasna lika. Eden naj bi predstavljal nekak grb z nesimetričnim ščitom in nesklenjenim listnim vencem. V sredi je srce, nad njim pa krona. Težko je misliti, da bi bil to grb, čeprav je bila v Pirčevem času podbreška župnija gosposčina z devetimi podložniki, ki so plačevali davek župniku. Stavba je zdaj zaščitena kot kulturno zgodovinski spomenik, ker je ohranjena v vsej izvirnosti, kakor si jo je bil zamislil Pirc, njegovi nasledniki pa je niso pokvarili z nobenim nasilnim posegom v prvotno zidavo. Posebno znamenita je veža, ki sodi med redke posebnosti tiste dobe. V nemajhni meri pa je podbreško župnišče zaščiteno tudi zato, ker je viden spomenik dejavnosti zaslužnega slovenskega gospodarstvenika.

Kje je bila Pirčeva drevesnica, danes lahko samo ugibamo. Verjetno jo je podjetni sadjar uredil na 45 arov veliki njivi za pokopališčem, v bližini pa je imel na voljo še več precej razsežnih njiv. Pod župniščem je zasadil nad 30 arov velik sadovnjak, kjer so šele 1954 posekali zadnjo Pirčevo jablano.

V Podbrezjah je napisal še koristen napotek sadjarjem *P o d u č e n j e*, kako se morejo te škodljive gosence končati (Ljubljana 1834).

Čeprav si je Pirc sezidal udobno župnišče in si z drevesnico ustvaril lep vir dohodkov, ni strpel v Podbrezjah, da bi užival sad svojega truda. Obnova sadovnjakov na podeželju je po njegovem mnenju napredovala prepočasi. Rekel je: Vsak učitelj mora biti sadjar in poklican, da napredne ideje o sadjarstvu širi na deželi in uči kmete. Zato se je 1834 potegoval za mesto učitelja kmetijstva in naravoslovja na ljubljanskem liceju. V priporočilu k prošnji je policijska oblast zapisala, da je nabavil že nad 130.000 divjakov za cepitev in da je cepljena drevesca oddajal po zelo nizkih cenah, še več pa zastonj.⁹ Pirc je bil takrat brez dvoma najboljši slovenski pomolog. Še v najnovejši strokovni knjigi *R a z m n o ž e v a n j e s a d n ě g a d r e v j a* trdi Vladimir Koprivnikar, da je Pirc v svojih drevesnicah vzgojil čez 100.000 drevesc raznih vrst, njegov sadni izbor pa je štel več kot 700 sort.¹⁰

Pirc ni zadovoljil pogojem, da bi mu dodelili zaproseno mesto. Verjetno je bil razočaran, ko se mu ni posrečilo priti v Ljubljano, kjer bi s svojim poletom in neutrudno ustvarjalnostjo lahko veliko koristil delu Kmetijske družbe.¹¹ Zato ni čudno, da je prisluhnil pozivu rojaka Friderika Barage, ki je vabil sodelavce na svoje indijansko misijonsko področje v Ameriko. Čeprav je bil že v 50. letu, se je odpovedal župniji v Podbrezjah, razprodal in razdal svoje reči in 16. junija 1835 zapustil slovensko domovino. Preko Dunaja, kjer je pri Leopoldinski družbi dvignil podporo za pot v indijanske misijonske kraje, je 25. julija stopil v Le Havru na ladjo. Svoje 42 dni trajajoče potovanje v Ameriko je opisal v 76 kitic dolgi pesmi, ki jo je izdal 1836 v Ljubljani.

V New Yorku se je Pirc izkrcal 4. septembra 1835. Obleka in prtljaga, ki jo je bil prinesel s seboj, mu je pogorela v pristanišču. Že 18. septembra se je javil na škofiji v Detroitu. Škof Rese ga je dodelil kot pomočnika rojaku Frideriku Baragu v La Pointe na skrajni južni obali Gornjega jezera, da bi se tam naučil angleškega in indijanskega jezika.

P i r c v A m e r i k i

Če hočemo v celoti prikazati Pirčevo delo in osvetliti njegov lik, moramo nekoliko podrobneje opisati tudi njegovo življenje v Ameriki.

Pirc je namreč važen člen v zgodovini našega izseljenišтва, za katero zdaj Slovenska izseljenska matica vestno zbira gradivo. Prav tako sodi Pirc v vrsto tistih naših rojakov, ki so se proslavili v tujih deželah in katerim je tujina postavila trajne in mogočne spomenike. Ti spomeniki na eni strani pričajo o slovenskem deležu pri napredku in blaginji sveta, na drugi strani pa so spet živa in trdna povezava med novim in starim svetom, med novo domovino naših izseljencev in med domovino njihovih očetov, dedov ali celo pradedov. Čast, ki jo tujina izkazuje našim rojakom, je obenem priznanje naši mali slovenski domovini.

Zanimanje za Pirca in njegovo delo raste v Ameriki vzporedno z raziskovanjem zgodovine naseljevanja in organizacije Združenih držav. Ob stoletnici prihoda našega rojaka Pirca v Minnesoto so leta 1952 organizirali »Pirčevo leto«, izdali obširno knjigo o njegovem življenju in delu, odkrili spominske zgradbe in spomenike, na katerih je vklesano ime njegovega rojstnega kraja Kamnika in slovenske prestolnice Ljubljane, kjer je Pirc študiral in umrl. Še v prejšnjem stoletju so zadnji kraj Pirčevega službovanja preimenovali v Pierz, ob stoletnici tega kraja pa so v jubilejni knjigi v besedi in sliki predstavili Pirčevo domovino in preimenovali eno cesto v Kamniško cesto. Tako je Pirc še danes glasnik svoje male domovine v velikem svetu.

Pirčevo delo v Ameriki obsega dve obdobji: od 1835 do 1852 v pokrajini ob gornjem delu Michiganskega jezera in od 1852 do 1873 v Minnesoti.

Pirc v pokrajini ob gornjem Michiganu od 1835 do 1852

Pirc se je torej 18. septembra 1835 javil v Detroitu pri tamošnjem škofu, ki ga je poslal v La Pointe ob južni obali Gornjega jezera, kjer se je takrat mudil Baraga.¹³ Ker je jezero že začelo zmrzovati, je Pirc moral ostati v detroitskem okolišu. Po štirih dneh potovanja skozi pragozdove in močvirja je s spremljevalci prišel v La Croix, današnji Cross Village. Tu je ustanovil samostojno misijonsko postajo, že naslednje leto proti jeseni pa je odšel 120 milj severno v Sault St. Marie za Indijanci, ki jim je prezgodnji mraz v avgustu uničil vse pridelke in jih prisilil, da so se razkropili po gozdovih in loviščih za živežem. V Saultu je zgradil stanovanjsko hišo in cerkev, ki je bila kasneje Baragova škofijska prestolnica. Iz Saulta je šel julija 1838 480 milj daleč na jug v La Pointe k Baragu, ki se je bil že jeseni vrnil iz Evrope s sestro Antonijo, da bi mu tu gospodinjala. Baraga je poslal Pirca v Grand

Portage na severno obalo Gornjega jezera (Lake Superior, 81.000 km² površine), da bi tam ustanovil misijonsko postajo. Pirc se je po dveh dneh vožnje po jezeru 23. julija izkrcal in ostal tu do spomladi, ko je odšel nazaj v Sault obiskat svojo postajo in ekonomijo, prepričan, da se bo spet vrnil v Grand Portage. Od generalnega vikarja iz Detroita Badina pa je prejel ukaz, da mora prevzeti postajo v Arbres Crocheu, kjer je ostal od 30. septembra 1839 do julija 1852. Od tu je datirana večina njegovih pisem v domovino.

S tem ko je Pirc odšel v Ameriko, pa se ni izkoreninil iz svoje domovine. Nasprotno! Z zanimivimi pismi je takoj navezal stik z domačim krajem. Vedno se je zanimal za dogodke v domovini, za napredek rojstnega mesta in dežele, na drugi strani pa spet seznanjal rojake z naglim napredkom Amerike, navajal vzglede napredujočega gospodarstva in pozival k delu za gospodarsko obnovo rodne zemlje. Vabil je celo opazovalce v Ameriko, da vidijo silen razmah kmetijstva in industrije in izkušnje prenesejo v domovino. Opozarjal je rojake na napake, priporočal treznost, dajal nasvete in odgovarjal na vprašanja, ki so mu jih zastavljali prijatelji iz domovine. Zanimivo in stvarno je v pismih poročal o svojih potovanjih in o svojih uspehih v kmetijstvu, o razmerah v Ameriki in o socialnih problemih. Zlagal je tudi priložnostne pesmi in jih pošiljal v domovino, iz domačega kraja pa je dobival časopise in knjige.

Sprva se je Pirc bal, da mu zaradi njegovih poročil ne bodo očitali kake poniževalne samohvale, zato je prosil prijatelje, naj njegovih zasebnih pisem ne objavljajo v časopisih. *Illyrisches Blatt* v Ljubljani jih je res nekaj objavil. Kasneje pa jih je pošiljal prijateljem in uredništvom Novic in Zgodnje Danice prav z namenom, da jih objavijo. V pismih nikoli ni tožil, da bi mu bilo žal, ker je zapustil domače kraje in prišel v Ameriko. Prijatelji so mu to napovedovali, ker so upoštevali njegova leta. Morda mu je bilo kdaj res žal in je na tihem želel, da bi se vrnil v domovino, toda trdi Gorenjec tega za nič na svetu ne bi priznal. Pač je večkrat primerjal udobnost v Podbrezjah s težavami in nevarnostmi, s katerimi jo je zamenjal, na dolgih potovanjih v Ameriki pa je mislil na sprehode po lepi Gorenjski. Prijatelji so ga celo pomilovali, mnogi pa so ugibali, iz kakšnih nagibov je odšel iz domovine, pri čemer so brez dvoma pomišljali tudi na neuspelo prošnjo za predavatelja na liceju. Pirc je v odgovor vsem tem pomislekom poudarjal svoje veselje in zadovoljstvo do misijonskega dela.

Z ljubeznijo pravega prijatelja in občudovalca narave je spremljal življenje okrog sebe in se zanimal za vse posebnosti, ki bi jih utegnil

srečati. Prijateljem je v prvih letih pošiljal nenavadne živalce, ki jih doma ni poznal. Tako piše najbrž znanemu naravoslovcu Simonu Robiču na Šenturški gori ali pa prijatelju Ferdinandu Šmidu v Ljubljani: »Zelo mi je žal, ljubi prijatelj, da za te na svojih zadnjih potih nisem mogel ničesar zbrati, ker nisem našel nikakih izrednih polžev, žužkov ali školjk. Za tvoje naročilo sem zdaj pač še zelo malo storil.« A že teden pozneje, 28. junija 1838, piše, da je zasledil dva polžka, ki se mu vidita nekaj izrednega.¹⁴ V pismu Kmetijski družbi pravi: »Poleti 1836 so mi več nagačenih ptičev in kožuhočinastih živali, ki sem jih bil namenil za ljubljanski muzej, molji popolnoma uničili. Zato sem povprašal trgovca s kožuhočinami iz Kanade, kako on kožuhočino pred molji obvaruje. On dene kožuhočino, ustrojeno ali surovo, spomladi v prazen žganjarski sod, ki ga trdno zabije, da zrak ne more ne ven ne noter. Duh žganja obvaruje tako kožuhočino pred vso škodo. To sredstvo zna kranjskim krznarjem in kožuharjem prav priti ... «¹⁵

Prijatelju Šmidu¹⁶ je iz Grand Portagea leta 1838 poslal »nekaj tucatov mušic za entimološko anatomijo. One, ki sem jih poslal zadnjič, so najbolj strupene, te pa so najhujše, čeprav so najmanjše.«¹⁷

Zelo je bil vesel, kadar je dobil pošto iz domovine. V pismu iz Saulta se 1. julija 1838 pritožuje ljubljanskemu stolnemu kanoniku Juriju Pavšku, da že leto dni ni dobil nobenega pisma iz Evrope, čeprav je sam v zadnjem letu odposlal 16 pisem,¹⁸ v njih pa je poslal tudi 5 slovenskih pesmi. »Sumim, da ostajajo moja pisma v sovražnih rokah hudobne trgovske družbe, tiste oderuške monopolne družbe, ki gleda postrani na moje delo in si prizadeva zavreti prosvetljenje Indijancev h krščanstvu in civilizaciji kakor tudi vpeljavo poljedelstva med njimi kot nasprotno njenemu oderuškem stremljenju.« Prijatelju Andreju Skopcu, kuratu v Lomu, pa piše 26. septembra 1841 iz Grand Portagea: »Če se vsedem k mizi v Arbres Crocheu ali Saultu ali v Grand Portageu, sem primoran misliti na Vas, ko uživam dnevno lepe vrtné sadove, za katere ste mi poslali semena, toda vsak dan padam v skušnjava, da bi dvomil, če se še spominjate prijatelja, ki je daleč proč, kajti Vaše zadnje pismo nosi še vedno datum z dne 7. februarja 1839 v mojem seznamu pisem. S hrepenenjem čakam na odgovor na svoja pisma z dne 11. septembra 1839, 20. januarja 1840 in 25. junija letos.«¹⁹

V prostranih pokrajinah z najboljšo obdelovalno zemljo Pirc ni videl nobene njive, niti vrta niti sadnega drevesa. V njem se je takoj oglasil praktični gorenjski gospodar in vrtnar. Seveda v indijanski divjini ni mogel najti kmetijskega orodja in semena. Pisal je prijateljem in znancem v domovino in že prvo leto je v Saultu zastavil svojo

malo ekonomijo. Orodje in semena sta mu poslala Ferdinand Šmid iz Šiške in Andrej Skopec iz Loma. Leta 1837 je Pirc v Saultu pridelal 15 mernikov krompirja, v drevesnici pa mu je odgnalo 500 jabolčnih sadik. Podjetni Pirc je organiziral svojo lastno ekonomijo iz čisto praktičnih vzrokov. Živež je bil namreč zelo drag,²⁰ zato se je hotel oskrbeti sam, obenem pa tudi Indijance navajati na poljedelstvo. V tem je bil pravo nasprotje Baragu. Ko je leta 1838 obiskal Baraga v La Pointu, kjer sta se rojaka prvič srečala, se je zanimal tudi za njegovo gospodarstvo. »Vaš brat je brez dvoma najboljši misijonar«, piše Pirc Baragovi sestri Amaliji, »toda zelo slab gospodar. Dvakrat sem mu bil iz Saulta poslal veliko jabolčnih sadik, da bi sebi in Indijancem preskrbel novih prehranjevalnih sredstev, a sem jih našel le ducat. Svetoval sem mu, naj si pred stanovanjem uredi lep hišni vrt in se tako oskrbi z vsem, kar je za vsakdanjo rabo potrebno... Ponudil sem se mu za par dni za vrtnarja. Na mali njivi ob hlevu krompirja ni bilo videti iz plevela. Na moj nasvet so ga vendarle opleli.«²¹ Pirc je porabil vsó svojo zgovornost, da bi Baraga prepričal o nujnosti domačega gospodarstva, vendar brez uspeha. Baraga je bil pač zgolj idealist in strasten lovec duš. Tudi Pirc je bil idealist, zraven pa še preudaren realist, ki je računal s človekom in njegovimi zemeljskimi potrebami.

V Grand Portageu je Pirc kanil ustanoviti vzgledno misijonsko postajo med samimi Indijanci in se tu ustaliti. Zemljo je ugodno ocenil — črnica, umerjena s sviščem, z mastno lesno prhlino povrhu — pa tudi sadje bi uspevalo, ker je kraj zavarovan proti severu. »Moral bom sem prenesti svojo drevesnico iz Saulta,« piše prijatelju Šmidu 1. sept. 1838. »Tu najdem izpolnjene vse želje, ker je ta kraj zelo pripraven za podjetje, od katerega človek lahko pričakuje dobrega uspeha. Živino-reja bi mi lahko veliko koristila, ko je toliko trave, da bi lahko redil 100 glav živine. G. Swanson v Fort Williamu mi je ponudil živino za polovično ceno. Ima je čez 40 glav; tudi lov je tu tako obilen, da je zadnjo zimo neki Indijanec ustrelil 22 severnih jelenov poleg več medvedov. Ribji lov ni nikjer boljši. Ribe so 10 do 15 funtov težke belice in 8 do 40 funtov težke postrvi. Toda Indijanci imajo le malo koristi od svojega dobrega ribolova. Trgovska družba namreč jemlje ribe samo po en dolar in pol za stot v zameno za neizmerno drage trgovske predmete, prodaja pa v Detroitu čez 20.000 stotov rib iz Gornjega jezera po 7 dolarjev. Toda ta monopol bo kmalu prenehal v dobro Indijancem s tem, da je zasnovala vlada prekop pri Saultu, ki bo odprl vsem ladjam vstop v Gornje jezero.«²² Iz Grand Portagea je Pirc to leto osnoval še podružnico v Fort Williamu, 45 milj proti severu. Indijanci ob Gornjem jezeru

so bili Čipevci, po Pirčevem mnenju bolj bistri in spretni kot Otavani v Arbres Crocheu. Do 50. leta so vsi obiskovali Pirčevo šolo in veliko se jih je naučilo čitati iz Baragovega molitvenika, ki ga je bil napisal v čipevskem jeziku.

Še enkrat je Pirc iz Arbres Crochea obiskal svoje Čipevce. V poletju 1841 se je podal na 600 milj dolgo potovanje, ki ga je opisal v pesmi »Rajža na Gornji jezer«²³ v 57 kiticah. Zdaj je bil spet v svojem elementu! Graditi, spreminjati ledino v rodovitno polje, zbirati Indijance v veliko skupnost, jih učiti poljedelstva in obrti, to je bil njegov vzor. »Tu nameravam upeljati umno gospodarstvo po kranjskem načinu,« piše 26. sept. 1841 Andreju Skopcu v Lom. Res je ob Reki golobov (Pigeon River), kjer je bil za Indijance določen rezervat, začel že spomladi 1842 izvajati svoj program. Tu mu je bilo po volji.

Voda dobra je za piti
Mrzla, čista ko kristal.
Boljših rib pač ni dobiti,
Polno vodnih je žival'.

Okrog jezera so gozdi
In puščave vseh divjin,
Boršti cedrovi so gosti,
Polni mnogih sort zverin.

Indijancem je kupil ribiško mrežo, da so ob izlivu reke v jezero vsak večer naložili dovolj rib za vso srenjo. Zgradili so šolo in nekaj hišic, cerkev pa dogradili do strehe. Polja so posejali s semeni, ki jih je Pirc dobil iz Ljubljane, začeli pa so tudi z živinorejo.

Jeseni 1842 pa je Pirc dobil poziv od svojega škofa iz Detroita, naj se vrne v Arbres Croche. Nerač se je poslovil od kraja, kjer je žrtvoval vso vsoto 326 dolarjev, ki jih je bil prejel od prijateljev iz Ljubljane. Njegovo delo je bilo brez haske. Nihče ni dokončal začetih stavb, ki so že skoraj propadle, ko je šele 1849 prišel tja naslednik. »Težko bi bilo vsakemu biti pokornemu, in tudi meni ni bilo lahko...«²⁴ piše Pirc Novicam. Nazaj je potoval 53 dni s čolnom po jezeru med viharji in hudim mrazom pa spet peš in s pasjo vprego, dokler ni 8. decembra prišel v Arbres Croche.²⁵ Tu je ostal zdaj 10 let.

Ob Pirčevem prihodu v Ameriko leta 1835 so morali Indijanci iz plemena Otava prepustiti Združenim državam vse ozemlje na polotoku Michigan. Dobivali so po 10 dolarjev letno, država pa jim je ob predaji zemlje dala orodja in živine, jim postavila žage in poslala rokodelce, da so jih učili graditi hiše. Vzdrževala je tudi šolstvo in misijonarji so kot učitelji do leta 1865 dobivali nekaj državne plače. Indijanci so smeli obdelovati zemljo, toda lastniki niso bili več. Kdor je hotel, je lahko kupil zemljo nazaj v last. O tem poroča Pirc 5. novembra 1845: »Nekaj

let si že prizadevam z vso močjo, da bi popolnoma odvadil svoje Otavane nestalnega življenja. Bivali so v slabih šotorih in pozimi jih je mnogo zbolelo in umrlo ... Sedaj pa se zbirajo po vaseh in si stavijo vedno nove hiše. Da bi imela naselbina trdno podlago, so že lansko leto na moje posredovanje kupili 2000 oralov zemlje od vlade. Tudi so sami obdelali veliko zemlje in jo spremenili v rodovitno polje. Pretečeno poletje so postavili moji Indijanci s pomočjo dveh tesarjev zelo potrebno žago, spomladi pa mislijo narediti tudi mlin. Sam pa menim ustanoviti sirotišnico, da priskrbim sirotam in revnim otrokom dobre vzgoje. Odrasla mladina pa se uči raznih rokodelstev. V malo letih, upam, bodo bivali vsi Indijanci moje misijonske postaje v Arbree Crocheu v treh lepih vaseh in živeli ob poljedelstvu, obrti in ribištvu.«²⁶

Pirc se je dobro spoznal tudi na homeopatijo in z uspehom je vedno zdravil sebe in Indijance. Tako piše, kako so v začetku decembra 1846 izbruhnile hude nalezljive koze med Indijanci v Keboiganu. Indijanci so zelo malo odporni proti kozam, ki so iztrebile že cele njihove rodove. Od devetih bolnikov sta ozdravela samo dva. »Vsem Indijancem v Keboiganu, Arbree Crocheu, La Croixu in Midletownu sem sam stavil koze«, piše Pirc dalje, »ker je bil zdravnik bolan, drugi pa je bil 60 milj daleč. Izmed 900, katerim sem stavil koze, se niso prijele dvema.«²⁷

Življenje na misijonski postaji Arbree Crochea ali Krivega drevesa, kakor jo Pirc redno imenuje, mu je sčasoma postalo preveč enolično. Vse Indijance je pokrstil, zgradil je 6 cerkva in njegovi verniki so živeli v lepo urejenih vaseh. Vladni zastopniki, ki so si ogledali naselja, so bili presenečeni, ko so ugotovili, da ustreza stvarnosti vse, kar je Pirc poročal v Washington.²⁸ Pirčevi Indijanci so tako ostali na svoji zemlji, kjer so še danes. Vlada jih je emancipirala in uživali so vse pravice kot beli naseljenci. Leta 1847 jih je bilo 1842, med njimi pa jih je nad 1000 znalo čitati. Res sta si s pomočnikom Ignacijem Mrakom leta 1847 razdelila prostrano ozemlje, vendar je Pirc moral vsako leto opraviti isto dolžnost. Dosegel je že vse, kar je želel, in zanj ni bilo več nič novega. V letu 1844 je sicer dobil dovoljenje, da spet obišče svoje Čipevce v Grand Portageu in ob Golobji reki, kjer je imel še svoje osebne stvari, toda v Saultu je zakasnil na ladjo, štiri tedne pa ni hotel čakati na novo zvezo. Ostal je navaden dušebrižnik v sicer zelo razsežnem prostoru, vendar bi tako dolžnost lahko opravljal tudi v domovini v udobnejših razmerah. V pismu kamniškemu dekanu Francu Vojski se pritožuje: »Po 1000 do 1200 milj na leto prehodim, da obiščem vseh osem podružnic enkrat ali dvakrat na leto. To delo presega moje moči. Že dvakrat sem prosil škofa v Detroitu, da bi smel oditi k Indijancem Winebego

in Menomini ob reki Mississippi, pa je bila prošnja odbita. Rekli so, naj tu ostanem.«²⁹ Leta 1849 je malo manjkalo, da ni dal slovo Ameriki in odšel v domovino. Baraga ga je tolažil, naj teh nekaj let, ki so mu še ostala, — Pirc je bil tedaj star 64 let — preživi v miru. Toda neugnani Kamničan je teh »nekaj let« raztegnil na četrto stoletja napornega pionirskega dela kot kolonizator nove ameriške države Minnesote.

Na to pa je moral čakati še tri leta. Znašel se je spet v podobnem nemirnem razpoloženju kot v Podbrezjah pred 15 leti. Pionirsko delo je bilo zanj končano in svojim naslednikom je lahko zapustil uglajeno pot, sam pa bi si v svoji neutrudni vnemi rad poiskal novo področje udejstvovanja. V tem času se mu je z rahlim domotožjem pogled obrnil proti domovini, s katero so ga sicer povezovala Novice, ki jih je redno dobival. Kmetijsko družbo je pohvalil, »da je jela v prid svojemu narodu skrbeti za pouk v slovenskem jeziku, Novice pa bi morale biti v rokah vsakega dobrega Slovenca.«³⁰ Z zadovoljstvom je sprejel tudi gajico in se takoj oprijel novega pravopisa. »Navdušen občudujem v Novicah ne samo tako lepo očiščen in v pravopisu tako pametno izboljšan, k visoki književnosti stremeči jezik, ampak tudi izvrstno vsebino«. K izvrstni vsebini sodijo po Pirčevem mnenju seveda gospodarski članki, obenem pa obžaluje, da zaradi preobilice poslov ne more drugače sodelovati.³¹

Ker drugače ni mogel sodelovati, je pisal pisma, spodbujal k delu z željo, da bi tudi slovenska domovina tako naglo napredovala kot Amerika. V pismih ni prikrival namere, da bo obiskal domači kraj, njegovo pisanje pa je prisrčno, domače, polno domoljubnih skrbi in nasvetov. Za osvetlitev te strani Pirčeve dejavnosti navajamo nekaj njegovih pisem iz Novic iz leta 1851.

Iz pisma, ki ga je poslal svojemu prijatelju Ferdinandu Šmidu, objavljajo Novice 1851, str. 104, naslednje odstavke:

»Ko sem prejel tvojo pošiljko, je bila moja hiša polna šolarčkov, pa tudi odraščениh otročjih Indijancev, ki so brž hoteli imeti kaj od tega, kar si poslal. Posebno so hrepeneli po ličnih tablicah s podobami. Sadne pečke, ki si mi jih poslal, so vnovič obudile mojo staro ljubezen do sadjereje, kateri sem se moral zaradi obilnih poslov že skoraj popolnoma odpovedati. Vse pečke sem brž na vrtu zakopal v zemljo pod pet čevljev globok sneg, da jih bom spomladi brž vsejal. Nadejam se, da mi bo to pomlad za vrtno opravke kaj več časa ostajalo kakor sicer, ker mi je moj škof obljubil duhovnih pomočnikov, da mi bojo misijonska dela olajšali zavoljo starosti, ki že pomoči potrebuje. Drevesa, ki sem jih tu že sam zredil, mi donašajo že precej sadja ali večji del mi že

drugi zobje nezrelega pozobljejo, kar se bo dogajalo tako dolgo, dokler bo sadje tukaj še bela vrana. Breskev in drugo žlahtno sadje tu ne dozori dobro zavoljo silnega mraza. Moje gospodarstvo obstaja le iz dveh kravic in obilo kuretine, s poljem pa se nisem mogel doslej veliko pečati. Ali polje mojih Indijancev se od leta do leta bolj širi in vsako leto veliko poljskih pridelkov donša. Boljše stanje mojih Indijancev pa je vzrok, da je verska iskrenost postala nekoliko bolj mlačna in da se širijo med njimi razvade Evropejcev... Grozno mrzlo zraven tega pa še zelo spremenljivo vreme letošnje zime povzroča tukaj mnogo prisadnih bolezni, katere s homeopatijo srečno ozdravljam, kar mi srca mojih Indijancev močno naklonjuje. Pred petimi leti sem vsem svojim bližnjim Indijancem kože stavil in jih tako hude kuge rešil, ki jih je sicer zelo morila, zanesli pa so jo sem beli Evropejci. Sedaj me moji Indijanci, prepričani dobrote stavljenih koz vedno prosijo, da bi jim kože cepil — ali dobre vcepnine (seruma) mi manjka. Morebiti mi moreš ti, dragi prijatelj, kakšnega iz Kranjskega poslati. — Sicer pa ti lahko z veseljem naznanim da sem, čeprav se mi že nadloge starosti napovedujejo, vedno zdrav in da tukaj med svojimi preprostimi Indijanci prav zadovoljen živim. Ravno to tudi tebi, dragi prijatelj, iz srca želim kakor tudi vsej domovini vse dobro.»

Istočasno kot Šmidu je Pirc pisal tudi svojima prijateljema župniku Kuraltu v Mengšu in dekanu Krivicu v Gorjah na Gorenjskem. Obema izraža svoje veselje in zadovoljstvo, da sta bila, kakor je bil izvedel iz Novic, izvoljena za predsednika kmetijskih podružnic v svojih krajih, ker bosta na takem mestu mogla s svojimi odborniki veliko storiti domovini v korist.

V pismu župniku Janezu Kuraltu, predsedniku kmetijske podružnice v Kamniku (Novice 1851, str. 115), Pirc pozdravlja vse odbornike kamniške kmetijske podružnice v prepričanju, da bodo taki možje vse storili v prid kmetijskemu napredku. Zlasti pa jim priporoča sadje-rejo, ki mu je bila doma tako pri srcu. Takole piše pisec naše prve knjige o sadjarstvu:

»Spravite mojega Vrtnarja v vsako šolo in v vsako hišo, napravite vrtni gaj v moji rojstni okolici, da se bo, če ravno ne moje oči, vsaj moj duh razveseljeval nad obilnimi pridelki, ki bodo sad vašega prizadevanja. Tudi sicer v kmetijstvu in obrtništvu ne krpajte stare suknje — vse naj dobi novo oblačilo. Pošiljajte poslance ali vsaj opazovalce v tuje dežele. Naj gredé povsod smetano posnemajo in jo domov prineso. Nikar se ne čudite, ako vam svetujem, da pošljete izkušenega družbinega člana celo v novi svet — v Ameriko! Tu bo

veliko novega in koristnega videl. Videl bo razen mnogih novih plugov tudi stroj z vprego štirih konj, ki z desetimi plugi obenem in silno naglo orje, seje in brani. Videl bo drugi stroj z enim konjem in delavcem, ki pred konjem žito kosi, zadaj pa že mlati, čisti in na koncu njive za prodaj pripravljeno žito v vreče ali sode spravlja. Videl bo mnogo novega kmetijskega orodja, pa tudi novega koristnega orodja za razna rokodelstva. Tu bo videl umeten stroj slamo rezati, tam železen stroj žito mleti. En sam človek z njim hitreje lepe bele moke namelje kot mlinsko kolo na vodi. Spet drugod bo videl stroj, ki naglo kot blisk sodarske doge izdeluje in jih na velik kup meče, ali pa žago, ki vsako minuto dve lepi veliki deski izreže in v 24 urah 250 dolarjev svojemu gospodarju zasluži. Ondi bo videl stroj, ki v eni minuti štiri deske gladko oskoblji (poobla) in na krajih podela, ali pa drug stroj, ki za mizarje majhne remeljne tako naglo reže, da se komaj vidi, dva ročna fantiča pa stroju dokladata les. Ako pride tujec v Ameriki v kakšno kovinarsko tovarno, papirnico, suknarno ali kako drugo tovarno, ostrmi nad iznajdbami človeškega uma! Kako se mora tujec čuditi, ako stopi v imenitno gostilnico in vidi pri mizi gospoda sedeti, ki s pomočjo telegrafa s svojim daljnim prijateljem, več sto milj daleč, damo ali šah igra, — kako se mora radovati, ako vidi po morskih kanalih težke barke, zdaj visoko gori, zdaj globoko doli se peljati, — ali če se na parobrodu (barki, ki jo para žene) po morju pelje, v treh dneh čez tisoč milj pota napravi in mu vse to popotovanje z žlahtnim živežem vred ni več kot deset dolarjev stroškov prizadejalo! To je le kratek popis, kako daleč je severna Amerika v kmetijstvu in obrti napredovala, da je lahko vsem drugim deželam za vzgled.»

Tudi v pismu dekanu Krivicu (Novice 1851, str. 127) priporoča Pirc, da bi s pridnim branjem in zvestim ravnanjem po naukih njegovega Kranjskega vrtnarja gorenjsko stran spremenili v vrtni gaj, ki ga vsaj čez 10 let želi še enkrat obiskati. Nadalje navaja še, da je lani zgradil dve novi leseni cerkvi, to leto pa ima namen postaviti še dve.

»Ne kesam se, da sem zapustil Kranjsko,« pravi Pirc v pismu, »tu sem šele prišel k pravemu delu. Moji Indijanci, ki so iz nomadskih lovcev kristjani postali in se vdružinili, niso ravno več popolnoma nevedni v kmetijstvu... Začeli so s krompirjem in turščico, z repo, korenjem itd. in kmalu so več pridelali, kot so za živež potrebovali. Sicer pa so si moji Indijanci že veliko goveje živine, konj in prešičev priredili. Vsa živina pa se mora brez hlevov in postrežbe pozimi in poleti sama preživeti.

Drugače kot pri naših Indijancih pa je kmetijstvo po omikanih krajih severne Amerike. Na milijone je prišlo v te dežele izkušenih kmetovalcev iz Evrope, ki sedaj sekajo divje gozdove in si les pripravljajo za lepa mesta in vasi. Ti obdelujejo rodovitno zemljo, da je veselje in živinoreja napreduje od leta do leta na sočnih senožetih. Mnogo kmetijskih in obrtnijskih družb in vsakoletne javne razstave najlepših pridelkov in izdelkov povzdigujejo kmetijstvo in rokodelstvo. V velikih mestih se snide večkrat po 10 do 20.000 najnaprednejših kmetovalcev, rokodelcev in tovarnarjev s svojimi pridelki in umetnimi iznajdbami in se poučujejo in posvetujejo — zraven tega pa razstavljeno blago, med katerim so tudi posebna plemena živine, prodajajo. Tako je bil v jesenski razstavi prodan poseben kitajski petelin za 36 tolarjev, štiri cente težka enoletna telica devonširskega plemena pa za 500 tolarjev. Zraven tega časopisov, železnic in parobrodov ne manjka, kar vse pripomore k naglemu obveščanju, nagli vožnji in prodaji... Storite tudi na Kranjskem karkoli morete v povzdigo kmetijstva in blagor domovine!«

Tako je Pirc v tujini živel s svojim rojstnim mestom Kamnikom in s svojo domovino. Skrb za napredek kmetijstva in sadjarstva v domačem kraju mu je bila močno pri srcu. Mar naj ta pisma pomenijo, da si je ob misli na povratek z njimi utiral pot v domovino? To bi težko dokazali. Dejstvo pa je, da si je želel oditi iz krajev, kjer zanj ni bilo več pionirskega dela. Ta priložnost se mu je ponudila že naslednje leto, ko je novo ustanovljena škofija v St. Paulu v Minnesoti iskala sodelavcev, ki bi bili vešči jezika tamošnjih Indijancev. To pot je Pirc dobil dovoljenje, da zapusti Krivo drevo in odide na novo delovno področje.

Pirc v Minnesoti od 1852—1873

Leta 1849 so Združene države »kupile« od Indijancev Minnesoto, v kateri je še živelo okrog 110.000 domačih prebivalcev, največ iz plemen Sioux in Čipeva. Po pogodbi bi se Indijanci morali umakniti v rezervate in na desno obalo reke Mississippi.³² Belih naseljencev je bilo takrat okrog 20.000. Brž ko bi njihovo število doseglo 50.000, bi Minnesota postala nova zvezna država. Zato so zdaj nove naseljence iz Evrope usmerjali na področje zgornjega Mississippija. Novo ozemlje so kot povsod drugod razdelili na okraje (county, okrajšano Co) in kar z ravnilom potegnili meje na zemljevidu. Okraje so razdelili na županije (town), v vsakem »townu« pa je bilo navadno okrog 36 »sections«

(»sekšinov«, kakor so jim rekli naši naseljenci). Vsak sekšin je imel 640 acrov ali oralov zemlje, ki so jo razdelili med štiri naseljence, tako da je vsak dobil po 160 oralov ali skoraj 65 hektarov. Seveda so se nekateri naseljenci zadovoljili tudi z 80 ali 40 orali.

Minnesota obsega porečje ob gornjem Mississippiju na površini okrog 216.000 km². Po štetju iz leta 1955 ima 3 milijone 132.000 prebivalcev. Podnebje je zdravo, podobno naši Gorenjski. V Pirčevem času je prostrana ravnina, iz katere se tu in tam dvigajo nizki holmi, obsegala tri petine sočnih pašnikov, dve petini pa gozdov. Nešteta jezera in reke so bile polne rib, po pašnikih so se podile črede bivolov, v gozdovih pa je bilo mnogo divjačine. Prvi beli naseljenci so bili kanadski Francozi, Irci in Nemci.

Pirc se je takoj ponudil, da pride v novo škofijo, ki so jo ustanovili za pokrajino ob gornjem toku reke Mississippi in katere sedež je bil St. Paul, zdaj glavno mesto države. Ker je znal čipevski jezik, so ga radi sprejeli. Škof Crétin mu je izročil v upravo ves severni del Minnesote od St. Clouda do kanadske meje. Zdaj je bil sam na prostranem in redko naseljenem prostoru. Za osrednjo postajo svojega področja si je izbral Crow Wing. Najprej je napravil vljudnostni obisk pri poveljniku bližnje trdnjave Fort Ripley kapetanu Johnu Toddu, ki mu je dodelil zemljišče za zidavo cerkve. Ta del ozemlja je bil namreč pod vojaško upravo. Že 4. januarja 1853 javlja Pirc, da je zgradil v Crow Wingu na nekem vzvišenem kraju hišo in cerkev. »Ob desnici mi je lepa in ribnata reka Mississippi, ob levici majhno jezero, polno divjih rac in dalje lepa 50 milj dolga senožet, polna divjih bizonov, okoli mene pa povsod najlepši kraji.«³³

Iz Crow Winga, ki leži 150 milj severno od St. Paula, je Pirc delal dolge pohode med Indijance in bele naseljence na svojem področju, organiziral zidanje cerkva in šol ter utrjeval versko življenje. Že prvo leto je uspešno poravnal spor med dvema indijanskima rodovoma. Zaustavil je bojni pohod Čipevcev, ki so hoteli maščevati smrt dveh svojih rojakov nad Indijanci Winebego, in jih prepričal, kako pogubna bi bila bratomorna vojna med obema plemenoma. Sklenili so mir pred oblastni v St. Paulu in določili odškodnino za ubita Čipevca.

V področju reke Sauk je bilo že več naselbin. Naseljenci so bili Nemci, kanadski Francozi in pol Indijanci (mitios). V Belle Prairie, Sauk Rapidsu in Swan Riverju je konec leta 1852 zastavil gradnjo, »stroške bom plačal deloma z milodari prebivalcev, deloma bom imel sam na skrbi, da jih poplačam.«³⁴ V Crow Wingu je pozimi med Indijanci, pol Indijanci in Francozi organiziral tudi šolo, naslednje leto pa

je v juniju krenil med Indijance. Podbrežanom je poslal pesem o Čipevcih v Minnesoti,³⁵ v kateri pravi:

Eno varno pokrivalo
Le pokriva ledja zgolj,
In le majhno zagrinjalo
Ima tu obojni spol.

Živeža jim vedno manjka,
Zver in ribe jih rede,
Kadar jim pa tega zmanjka,
Vsi od lakote medle.

V Mill Laku, dva dni hoda proti vzhodu, je ustanovil prvi indijanski misijon, kasneje pa je prodril devet dni hoda daleč. V treh letih je ob reki Sauk postavil že deset cerkva, dve za Indijance, dve za Francoze in šest za Nemce. Vse nemške postaje je prepustil benediktincem, ki so prišli sem iz Pennsylvanije. Leta 1855 je tudi prvič zbral vernike v St. Cloudu in določil zemljišče za zidavo cerkve. Tudi to delo je prepustil drugim, sam pa se je usmeril proti severu na pionirske pohode med Indijance. Z navdušenostjo mladeniča in srčnostjo moža je tvegaj najtežje napore. Prodril je visoko gori na sever do Rdečega jezera (Red Lake). Lovrenc Lavtižar, ki mu je bil iz Krivega drevesa prišel v pomoč in je ostal na novi postaji pri Rdečem jezeru, je tam 3. decembra 1858 zmrznil. Užaloščeni Pirc mu je postavil spomenik v pesmi, ki jo je objavila Zgodnja Danica 20. marca 1864.

O č e m e s t a S t . C l o u d

Pirc se je lahko že v prvem letu ogledal po svojem novem področju. Potoval je po krajih, kamor razen indijanskih lovcev še ni stopila človeška noga, po prostranih pašnikih, ki še niso videli motike in pluga, po gozdovih, kjer še ni odmeval glas sekire. S svojim izkušenim gospodarskim čutom je ugodno ocenil to zemljo, ki bi bila tudi pripravna za naseljevanje Slovencev. Bil je res tako preobložen z delom, da ni utegnil pisati dolgih pisem in poročil kot zadnja leta v Krivem drevesu. Zato so tedaj v Sloveniji dobivali malo njegovih vesti iz Minnesote. Tembolj pa se je navduševal za naseljevanje Slovencev v svojem področju. Pisal je prijateljem in znancem ter vabil rojake v Ameriko, da si tam ustvarijo boljše življenjske pogoje. Seveda teh pozivov ne najdemo v takratnem slovenskem tisku. Mnogo izseljencev iz Avstrije je že odšlo v Ameriko in nekateri so se razočarani vračali. Avstrijska oblastva so odsvetovala izseljevanje in izdala odlok, po katerem izgubi državljanstvo vsak, ki se preseli v Ameriko. Vendar se je nekaj družin z Gorenjske le odločilo za izselitev v Ameriko, med njimi tudi Pirčeva sestra Polona. Tako so se sredi poletja 1855 prvi

Slovenci z Gorenjske znašli v Minnesoti. Pirc je lahko že 4. februarja 1856 v pismu župniku Slapniku v Podbrezje ugotovil, da so mu Gorenjci, ki so se tam naselili, v pravo tolažbo na stare dni. Andreju Pogačniku iz Podbrezj pa naroča, naj bo brez skrbi za sina, ker bo skrbel zanj kot za svojega.³⁶ Fant je bil nekaj časa v službi pri Pircu, pa je kmalu odšel drugam, češ, »tu ne bom nikamor prišel, ker so gospod vedno brez denarja«. Pogačnikov sin je bil ženin najstarejše Polonine hčerke in morda je prav on tisti nepodpisani slovenski izseljenec, ki je v decembru 1854 pisal Novicam, da je v službi pri Pircu v Crow Wingu. Moral pa se je izseliti že prej, ker piše o silni zimi. »Mraz je tako strupen, da se mora nenehno kuriti. Lov je v Minnesoti zelo bogat, pašniki pa porasli z zelo sočno travo. Dobro bi shajal, kdor bi imel denar, da bi si kupil plemenske živine. Krave so po 40—60 dolarjev (1 dolar je 2 goldinarja in 8 krajcarjev avstrijskega srebra), par volov pa je 150—200 dolarjev. Wiski iz rži je zelo hudo žganje, kdor ga ni vaje, ga zmeša in ljudje kar ponorijo. Kave in čaja sila veliko popijejo, po vsaki jedi morata biti na mizi. Jedo pa nenavadno mnogo mesa. Ceste v mestih so strašne, sam prah in blato. Tisti, ki pridejo z denarjem, so na dobrem, ker si lahko kupijo veliko zemlje. V Minnesoti je veliko ledine, ki je nihče ne obdeluje. Kdor nič nima, pa bo tudi v Ameriki ostal revež.«³⁵

Ob izlivu reke Sauk v Mississippi je šele leta 1854 lastnik tega ozemlja vpisal svojo posest kot St. Cloud. Od njega je že naslednje leto Pirc kupil zemljišče za gradnjo cerkve in drugih poslopij. Deloma zaradi lege ob Mississippiju, deloma pa po načrtu je St. Cloud postal središče kolonizacijskega gibanja. Mnogo novih naseljencev ni šlo dalje, ampak so bili zadovoljni, da so se naselili kar tu. Hvaležno so sprejeli prosta zemljišča, ki jim jih je »oče St. Clouda«, kakor so Pirca splošno imenovali, velikodušno poklanjal v vnemi, da bi izgradil svoje mesto. Zemljo so v prvi vrsti dobili tisti, ki so se še pred prihodom v Minnesoto ukvarjali s trgovino, obrtjo ali drugimi posli. Ni jih toliko mikalo polje kot možnost, da nadaljujejo delo, ki so ga bili vajeni. Vse do 1860, ko je vlada prevzela nadzorstvo, je St. Cloud naglo rastel in je imel 1651 prebivalcev. Od teh jih je bilo 670 rojenih izven Amerike, po večini Nemcev, med njimi pa se jih je 388 ukvarjalo z intelektualno, profesionalno ali ročno dejavnostjo, 165 pa je bilo kmetov. Tudi kmetovalci iz okolice so se ukvarjali z obrtjo. Žene in odrasli otroci so skrbeli za kmetijo, medtem ko je vir družinskih dohodkov dotekal z obrtjo. Vešči obrtniki so lahko zaslužili celo do dva dolarja na dan, neizučeni pa 1,5 dolarja.³⁷

Pirc je imel dober namen, ko je vabil rojake v Ameriko. Poznal je domačo zemljo, ki skopo vrača človeku njegov trud. Želel je, da bi večje število slovenskih izseljencev ustanovilo lastne vasi, kjer bi živeli skupaj in ohranili svoj jezik in domače običaje. V njegovem delovnem področju je bilo toliko izvrstne zemlje, ki bi jim donasala obilne pridelke, da bi se kaj lahko postavili na noge in si zagotovili ekonomsko

Spomenik »očeta St. Clouda« Franca Pirca v St. Cloudu. V ozadju mestna bolnišnica

blaginjo. Toda slovenskih izseljencev ni bilo, odziv je bil prav neznan. Zdaj se je Pirc obrnil na katoliške Nemce. V časopisu »Wahrheitsfreund«, ki je izhajal v Cincinnatiju, je 8. junija 1854 prvič pozval Nemce, naj se naselijo v Minnesoti, kjer jim bo našel najboljšo zemljo za obdelovanje.

Odziv je bil takoj precejšen, še večji pa potem, ko je naslednje leto izdal v nemškem jeziku knjigo o Indijancih v Severni Ameriki (Die Indianer in Nord Amerika), kateri je dodal kratek opis Minnesote. V tem

opisu podaja zemljepisno sliko te nove ameriške države in živo predstavlja lepo bodočnost, ki čaka deželo zaradi njenih naravnih bogastev.

Knjiga je brez dvoma dosegla svoj namen, ker se je zelo povečal dotok nemških naseljencev v področje Pirčevega delovanja. Geografska karta Minnesote se je polnila z novimi imeni krajev.

Pirc je vedno že vnaprej izbral prostor, kamor je usmeril nove naseljence. Ko je našel kak lep kraj in dobro zemljo, je najprej zasadil križ za bodočo cerkev. Ogradil je zemljišče, nato pa v nemških katoliških časopisih vabil naseljence. Leta 1865 je našel divji, toda rodovitni kraj, ki ga je nazval Rich Prairie (bogati travnik). »Taka trava je rasla po travnikih,« piše Trobec, »da še s konjem nisem mogel skozi priti. Danes, po 15 letih, pa je tam velika fara, nunski samostan...«³⁸ Ta kraj se zdaj imenuje Pierz in je letos praznoval svojo stoletnico...

Komaj osem milj od St. Clouda je bila naselbina St. Joseph, kjer so se naselili prvi Gorenjci in tudi Pirčeva sestra Polona. Bratu Simonu je Pirc v pismu z dne 12. aprila 1859 pisal: »Sestra Polona, ki živi tu pri St. Josephu ob Sauk Riveru, s svojo družino, je prav zdrava in vesela. Pridobil sem ji prav dobro posestvo 160 oralov zemlje, jo z dobrim stanovanjem, živino, orodjem, semenom in živežem dosihmal dobro oskrboval. Njeno posestvo je nad 400 goldinarjev vredno. Leta 1856 in 1857 so bile kobilice vse zelenje požrle, zato ni bilo pridelka za živež. Preteklo leto pa je bilo vsega poljskega pridelka v izobilju. Lahko pa Polona vsako rodovitno leto pridelala za 2000 goldinarjev raznih pridelkov.«³⁹

V času državljanske vojne, ko je bil velik del moških pod orožjem na bojiščih, je nastal med Indijanci upor proti belim naseljencem. Pirc očita časopisom, da so o tem upor pisali mnogo pretiranih laži, in navaja vzroke nezadovoljstva med Indijanci: »Naše uboge Čipevce so lakomni trgovci že več let neusmiljeno goljufali s kožami, brezvestni žganjarji večidel spačili in nekateri nezvesti uradniki gulili za denar. Indijanci so tako zašli v veliko revščino. Praviijo, da so jih na skrivaj tudi podpihovali beli južni rovarji.«⁴⁰ Poveljnik upornih Čipevcev Hole-in-the-day je belim naseljencem poropal okoli 100 goved, ubili pa niso nikogar. Nad Indijance so dvignili vojsko in oborožene naseljence, Indijanci pa so se pripravljali, da napadejo Crow Wing, potem ko so odklonili vsak razgovor z vladnim zastopnikom, da bi sklenili mir. Ko je Pirc zvedel za njihov naklep, se je podal v uporniški tabor in pregovoril poveljnika Hole-in-the-daya, da je prišel v Crow Wing in podpisal mir. Upor Siutov, ki so napadli in razrušili nemško naselbino Novi Ulm, pa se je končal žalostno. General Sibley je šel z vojsko nad Indijance

in jih zajel ter zaprl v trdnjavo. Pirc jih je obiskal. Sam pravi: »Prosil sem v St. Paulu generala Sibleya za te uboge Siute, naj bi postopali z njimi mirno, prizanesljivo in človeško.«⁴¹

Obisk v domovini

Pirc je nameraval obiskati domovino že leta 1855. O tem je poročal svojemu prijatelju Ferdinandu Šmidu, ko se mu je 15. januarja 1855 zahvalil za poslane zaboje: »Moj ničemurni namen, da bi to zimo obiskal svoje prijatelje na Kranjskem, se je razkadil. Delo se kopiči na mojih starih ramenih, ker se zdaj vseljuje mnogo kanadskih Francozov in Nemcev v prelepo deželo mojega področja ob Mississippiju...«⁴² V januarju leta 1864 pa se je Pirc kar nenapovedan pojavil v Ljubljani. V domovini je ostal tri mesece, da bi našel pomočnikov za svoje delo. Obiskal je vse znane kraje, rojstno mesto Kamnik, Peče, Kranjsko goro in Podbrezje, kjer je ostal ves teden. V Ljubljani je bil dalj časa, obiskal pa je tudi Trst. Povsod so ga ljudje spoštljivo pozdravljali, dobri stari mož, ki je bil že v 79. letu starosti, pa je moral včasih tudi po trikrat na dan govoriti. Sredi marca pa je odpotoval iz domovine na Dunaj po podporo Leopoldinske družbe. V Le Havru se je 4. aprila vkrcał na parnik, 25. aprila pa je bil spet v St. Paulu. Za njim so prišli tudi mladi bodoči misijonarji, ki jih je nabral za pot v Ameriko. Med njimi so bili trije njegovi pomočniki in kasnejši nasledniki: Jožef Buh, Jakob Trobec in Nace Tomazin.

V domovini je Pirc pojasnjeval svojim Gorenjcem možnosti za naselitev v Ameriki. Tudi s Štajerskega in iz Bele krajine so ga ljudje prihajali spraševati. Pirc jih je zavračal, naj počakajo, da bo konec državljanske vojne, ker je bil tedaj vsak moški od 21. do 45. leta zavezan k vojaščini, če je postal ameriški državljan.

Že 2. septembra pa Pirc javlja iz Crow Winga: »Dve družini z Jezera sta prišli v Minnesoto in se naselili blizu mojih sester pri St. Josephu. Slišim, da pride še več družin s Kranjskega. Takim svetujem, naj še počakajo, da se konča državljanska vojna, potem na moje povabilo lahko pridejo sem brez nevarnosti in pokazal jim bom najboljšo zemljo, ki jo bodo zastonj dobili in si na njej napravili najlepša posestva po 160 oralov zemlje.«⁴³

V naslednjem pismu spet svari rojake, naj še počakajo s selitvijo do konca vojne. Za pot rabijo od Ljubljane do Crow Winga v 3. razredu 200 goldinarjev. K temu je na parobrodu všteti živež, na železnici pa si morajo za hrano sami skrbeti. Otroci do 12 let plačajo polovico, dojenčki pa nič.⁴⁴

Jakob Trobec pa spet svetuje tistim, ki potujejo z jadrnico, naj vzamejo s seboj dovolj dobre in zdrave hrane, zlasti suhega mesa. Na jadrnici si mora hrano vsak sam kuhati, meso, ki ga tam lahko kupi, pa je dostikrat pokvarjeno.⁴⁵

Kdaj se je preselila še ena sestra v Ameriko, Pirc nikjer ne pove. Verjetno je bilo to še pred Pirčevim obiskom v domovini. V pismu z dne 15. decembra 1864 piše Tomaževič: Pirčeve sestre pridelajo čez 800 mernikov žita in plačajo davka le 11 do 13 dolarjev, kar se jim vidi mnogo, ker so pred vojno plačale le 4 do 5 dolarjev.⁴⁶

Komisar za naseljevanje

Pirčeve gospodarske sposobnosti se kažejo tudi pri izbiri krajev, kamor je usmeril nove skupine naseljencev. Kljub visoki starosti je bil izredno bister in je že vnaprej slutil nezadržen razvoj svojega področja. Po obisku ob Ottertailskem jezeru v jeseni 1861 si je ves vesel pomel roke, rekoč: »Zdaj sem pa spet lep kraj iztaknil, zemlja dobra, divjačine in rib pa brez števila. Takoj bom javil v časopise, naj ljudje pridejo. Da ima kdo le par volov, plug, sekiro, puško in trnek, pa je preskrbljen za eno leto, potem pa bo že dosti pridelal.« Navzoči so se posmehovali dobremu starčku, komaj pa je minilo osem let, je bilo okrog jezera že več mest in tudi železniška proga jih je povezala s svetom. Ta kraj, ki je 80 milj zapadno od Crow Winga, je Pirc čuval za slovenske naseljence.⁴⁷

Nihče ni tako dobro poznal pokrajin ob gornjem Mississippiju kot Pirc, zato ga je oblast v St. Paulu postavila za komisarja naseljevanja. V pismu z dne 7. junija 1865 piše:

»Ker je vojna končana, se spet čedalje več ljudi vseljuje v Združene države. Posebno gledajo, da bi rodovitne ravnine Minnesote napolnili z novimi naseljenci.

Naše poglavarstvo v St. Paulu me je oni dan izvolilo za poročnika (tj. referenta) ali komisarja novih naselnikov in to me je napotilo, da sem začel službeno dopisovati z duhovskimi poročniki za izseljevanje v Havru, Bremenu in Hamburgu ter jim z natankim popisom naznaniti velike koristi za naseljence prelepe države Minnesote. Tako bom zdaj vodil naseljevanje v ta kraj in odkazoval najboljša selišča. Ako bi Kranjci v večjem številu sem prišli, bi jim pri Ottertail Laku (Vidrorepjem jezeru) hotel odkazati prav najlepšo in najboljšo zemljo za naselitev, kjer si bodo lahko v kratkem času napravili najdražja posestva ter imeli prav prijetne domačije. Zemlja je tu poceni. Vsak si

zamore kupiti 160 oralov sveta po 1¼ dolarja. Ubožni ga dobivajo zastonj, ako se izjavijo za državljane Združenih držav. Zastran potovanja naj se zglasijo v St. Paulu pri fajmoštru o. Klemenu, ki jim pove, kako do mene pridejo.«⁴⁸

Vendar pa Pirc ni imel sreče, da bi naselil večje število Slovencev pri Ottertailskem jezeru in osnoval slovensko naselbino v svoji obljubljeni deželi, kjer si je že sam uredil lepo farmo. V pismu z dne 1. avgusta 1865 se pritožuje, da ni pravočasno zvedel za prihod rojakov:

»Pred mesecem je prišlo 50 kranjskih družin in ko so se hoteli naseliti v mojem kraju, so jih moji misijonski nasprotniki speljali v druge slabe kraje. Ako bi še kaki novi izseljenci prišli, le skozi St. Paul pa naravnost k meni v Crow Wing! Svetujem pa izseljencem, naj se čez morje ne vozijo na jadrnicah, ampak zmeraj na parnikih drugega razreda. Plačajo nekaj več, pa pridejo brez vsake nevarnosti.«⁴⁹

Kot pošten, odkrit in nesebičen kolonizator se je postavil po robu ameriškim špekulantom z zemljišči. Pokazal je, kaj se pravi delati za ljudstvo, ne pa za lastne žepe. Skrbel je, da so novi naseljenci prišli varno in kolikor mogoče hitro do svojega naselja. Komaj 11 let je minilo, ko je osnoval St. Cloud, pa ga je že železnica povezala z glavnim mestom. Prizadeval si je tudi, da je država uredila pota in izboljšala povezavo med novimi naselji. V pismu z dne 1. junija 1866 piše slovenskim izseljencem: »Dobil sem pisma iz Kranjskega, da se misli večje število Gorenjcev preseliti v Ameriko. Toda blizu najboljših naselij stanujejo še Indijanci, ki se bodo po pogodbi in ukazu prihodnji mesec pomaknili proti severu. Tudi je zdaj grda pot iz Crow Winga, vendar jo bodo prihodnji mesec na državne stroške popravili. Torej jim svetujem, da potovanje za en ali dva meseca odložijo, meni pa pišejo, da bom o pravem času spet v Crow Wingu ter jim pokazal najboljša selišča. Naših Čipevcev se ni treba bati. V vseh pristaniških mestih zdaj gradijo velika sprejemna poslopja, da se izseljenci izognejo rokam hudobnih in samopridnih mešetarjev.«⁵⁰

Naslednje leto je bilo že toliko novih naseljencev pri Ottertailskem jezeru, da je Pirc ustanovil tri nove nemške postaje. Čeprav je bil zaradi padca čez veliko drevesno deblo vse leto bolehen, je začel zidati v Crow Wingu novo cerkev, ki jo je 27. oktobra 1867 izročil namenu. Takrat je bilo v Crow Wingu že 40 hiš.

Zadnja leta je sicer krepki Pirc nekoliko opešal, vendar je s pomočnikom Nacetom Tomazinom še delal pohode v indijanske srenje. Leto 1870 je preživel na svoji farmi v Ottertailu in oskrboval bližnjo okolico. Bil je zdrav in trden kot po navadi. Naslednje leto v avgustu

pa je obiskal rojake Trobca, Žužka in Pluta, ki so delovali v krajih južne Minnesote. Takrat je bil že na svoji zadnji fari v Rich Prairie med nemškimi naseljenci. Pri Trobcu v Wabashi mu je tako ugaјalo, da je sklenil preživeti zadnja leta pri svojem slovenskem rojaku, ki mu je gospodinјila sestra Marija. Še po Novem letu 1872 je pisal Trobcu, naj mu pripravi v hiši kak topel kotiček, ker druge zime v Rich Prairie ne misli čakati, če ga ta ne vzame. Pa je vendar še naslednјo zimo preživel v kraju, ki zdaj nosi njegovo ime. Tegobe starosti so se čedalje bolj oglašale. Ni več mogel čitati časopisov in spomin ga je zapuščal. Tri leta prej je še lahko oskrboval dvanaјst misijonskih postaj, zdaj pa je postal nesposoben za vsako delo. Takole piše v svojem zadnjem pismu v januarju 1873: »Že v 88. letu sopem tukaj v silno mrzli deželi in večji del zimskega časa presedim pri veliki železni peči. Spredaj se mi tako rekoč obleka smodi, na hrbtu pa zmrzujem. Stara kostenjaška smrt mi je že večkrat prišla na vrata trkat, pa še vselej sem jo s homeopatičnimi zdravili tako dobro potolažil, da še ni nabrusila zame svoje velike kose.«⁵¹ Iz istega pisma zvemo, da ga je knjiga o zmernosti zadržala, da ni že v januarju 1873 odpotoval v domovino.

Po 38 letih dela v Ameriki se je Pirc v septembru leta 1873 vračal v domači kraj. Spremljal ga je Nace Tomazin. Kakšna razlika med tem in njegovim prvim potovanjem! Prvič se je vozil čez ocean na neudobni jadrnici 42 dni, zdaj je za to pot parnik rabil manj kot tri tedne. Pri Pirčevem prihodu na novo celino je Cleveland štel 1076 prebivalcev, zdaj pa že nad 150.000! V Minnesoto je prišel po stepah brez potov in skozi pragozdove, zdaj pa se je vračal iz St. Clouda z železnico. Medtem ko zgodovina našega izseljenstva beleži, da se je prvi Slovenec naselil v Clevelandu leta 1879, je bila po Pirčevem prizadevanju leta 1855 v Minnesoti pri St. Josephu že majhna slovenska naselbina.

V New Yorku se je Pirc s spremljevalcem vkrcal 6. septembra, v Ljubljano pa je prišel 3. oktobra. Najprej se je naselil pri frančiškanih v Kamniku, kjer je preživel prvo zimo v domovini. Kot bivši župnik je dobil pokojnino. Naslednje leto se je preselil v Ljubljano, kjer je živel v šenklavski duhovski hiši. Poleti je obiskal Kranjsko goro in Podkoren, kjer je služboval pred 60 leti. Sedeč na stolu je imel nagovor, povsod pa je delil svojo brošurico »Nektere pesni«.⁵²

Kot najstarejši duhovnik ljubljanske škofije je 20. novembra 1875 praznoval 90-letnico. Bil je toliko trden, da je šel še vsak dan v cerkev.

Pirčeve življenjske sile so le počasi ugašale. Bolan pravzaprav ni bil, zato je bila njegova smrt zaradi oslabeledosti mirna. Umrli je 22. januarja 1880 ob pol 11h dopoldne. Pogreb je bil slovesen, ob veliki

udeležbi prebivalstva. Pred krsto so nosili na črni blazini lovorjev venec z napisom: Očetu umne sadjereje — kmetijska družba Kranjska.

Kablogram z novico o Pirčevi smrti je prispel v St. Paul že 23. jan. zvečer. Po Minnesoti so organizirali spominske svečanosti.

Prof. Andrej Zamejc je v Ljubljani začel zbirati prispevke za nagrobni spomenik, ki so ga potem odkrili 1. novembra.⁵³ Izdelali so ga v Tomanovi kamnoseški delavnici, Pirčevo glavo iz belega marmorja pa je izklesal kipar Franc Zajec. Na spomeniku je bil napis:

Tukaj med mašniki počiva preč. g. Frančišek Pirc, Indijanski misijonar, roj. 20. XI. 1785 v Kamniku, posv. 1813 v Ljubljani, v duhovskem pastirovanju na Kranjskem bival 22 let, misijonar v Ameriki 38 let, v pokoju v domovini 7 let, v Gospodu zaspal 22. I. 1880.

Marsikteri Slave so sinovi
Šli na žetvo slave križem svet,
Našel sloves Ti si v zemlji novi,
Ki Ti s smrtjo ni bil vzet.

Postavili Amerikanci in Kranjci 1880

Pirčev grob je bil ob cerkvi na starem pokopališču sv. Krištofa. Položili so ga v tisti grob, kamor so pred 17 leti pokopali njegovega prijatelja Kamničana Janeza Šlakarja, šolnika in gospodarstvenika. Med okupacijo je spomenik z mnogimi drugimi vred izginil. Verjetno so ga okupatorjevi vojaki porabili za gradbeni material.

*

Pirc je še za življenja dobil mnoga priznanja in pohvale za svoje delo. Kmetijska družba mu je leta 1842 poslala v Ameriko srebrno medaljo in svetinjo, da mu dokaže, kako slovenska domovina ceni njegova prizadevanja za napredek sadjarstva. Uvrstila ga je tudi v seznam naročnikov Novic in mu jih pošiljala. Ob obisku v domovini v januarju 1864 mu je Kmetijska družba izročila lepo vezano tretjo izdajo njegovega Vrtnarja in posebno diplomu, v kateri ga imenuje stvarivca umne sadjereje na Kranjskem pred 40 leti.

Leta 1868 mu je Kmetijska družba poslala v Crow Wing lepo družbeno medaljo, več knjig in mnogo semena za njegovo novo drevesnico.

Leta 1871 ga je odbor Slovenske Matice hotel počastiti s tem, da mu je poslal vse knjige, kar jih je Matica izdala.

Kmetijska družba mu je ob 90-letnici izročila diplomu častnega člana, poudarjajoč, da je s svojo knjigo Vrtnar postal oče umne sadjereje na Kranjskem. V zahvali je Pirc obžaloval, da ne more več delati, želi pa družbi, da bi mogla še več storiti za našega kmeta.

Pirc je bil daril in pozornosti vedno zelo vesel, saj je v napredku sadjarstva videl uresničenje svojih dolgoletnih naporov.

Pirčevim uspehom v Ameriki pa so pomagali tudi rojaki v domovini s svojimi prispevki. V začetku so mu prijatelji pošiljali orodja in semena ter razne potrebščine, vsa leta pa so zbirali tudi denarne prispevke. Tako se leta 1841 zahvaljuje za vsoto 518 goldinarjev, ob svoji 80-letnici pa za 408 goldinarjev. Posebno vesel pa je bil slik. Leta 1855 piše prijatelju Šmidu: »V 19 letih sem sezidal 13 cerkev in jih vse okrasil s slikami iz Kranjskega. Ali utegne slavna umetniška roka g. Langusa še katero podobo mojim Indijancem v občudovanje izdelati? Rabil bi tri slike ...«⁵⁴ Seveda jih je dobil.

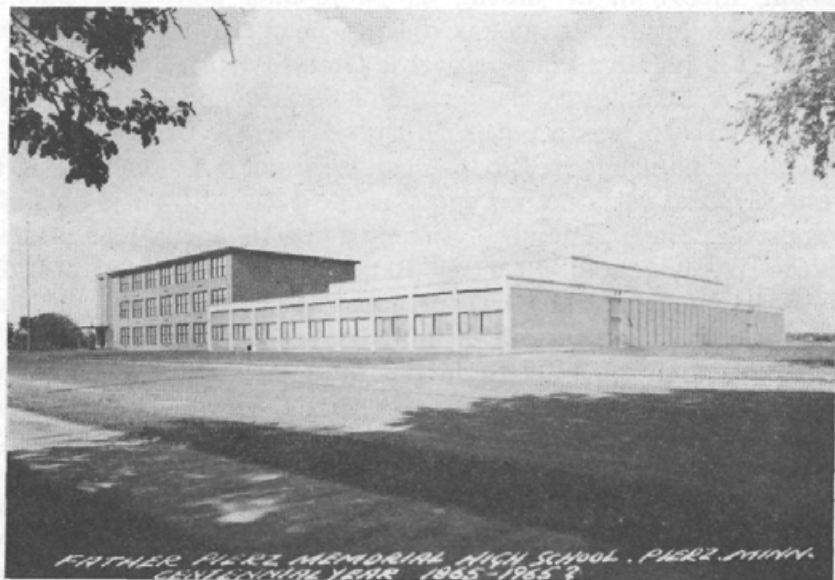
*

Pirc je bil srednje postave, čokat in močne telesne konstrukcije. Po naravi je bil zelo blagega in mirnega značaja. Indijanci so mu rekli Ga-mindee, to je Dobričina, Dobro srce. Ostre besede je rabil le, kadar je nastopil proti izkoriščevalcem in žganjarjem. Tudi zaradi rojaka Andreja Smolnikarja, ki je leta 1840 obiskal Pirca in mu izročil svoje knjige ter ga skušal pridobiti za svoje mirovno gibanje,⁵⁴ se nikoli ni pritoževal. Samo enkrat je omenil v pismu Andreju Skopcu, da mu Smolnikar zaradi odpada povzroča veliko žalosti.

Ko je na željo naseljencev 21. oktobra 1854 prvič obiskal St. Joseph, je eden od tamošnjih prebivalcev takole opisal Pirca: Kljub starosti 69 let je bil le malo upognjen, toda težave in naporno življenje so vtisnili nešteto drobnih gub njegovemu možatemu obrazu z izrazito brado in odločnimi usti. Dolga leta, ki jih je preživel v zakajenih indijanskih kolibah, so dala njegovim očem nenaravno bledico, oči pa je imel na pol zaprte — navada, ki se je je podzavestno navzel zaradi stalnega mežikanja pod žgočim soncem. Nosil je lasuljo in je bil stalno pokrit s tesno se prilagajočo črno čepico. Njegova topla suknja je bila zakrpana na mnogih mestih in je bila bolj zelena kot črna.⁵⁵

Pirčeva hiša v Crow Wingu je bila nekaka mednarodna gostilna. Vsak se je ustavil pri njem, gospodar pa je vsakega rad pogostil in se z njim prijazno pogovarjal. Nekega dne so, kakor trdi Jožef Buh, gostje govorili v osmih jezikih, Pirc pa je z vsakim lahko govoril v njegovem jeziku. Včasih je ostal brez živeža, samo čaj in prepečenec je še lahko našel v svoji shrambi. Kaj takega se mu je pogosto dogodilo tudi na potovanju. Vzel je s seboj za več dni slanine, kruha in čaja, pa je večkrat že prvi dan vse razdal, če je srečal Indijance. Nekateri so njegovo dobroto izkoriščali, da so se namazali z barvami in še enkrat prišli po svoj obrok.

Vse življenje je zagovarjal treznost, zelo zmeren pa je bil tudi v jedi. Sam je pripovedoval, da je nekoč na Gorenjskem sedel v družbi s stoletnikom, ki je menil, da je čakal tako visoko starost zato, ker se je izogibal pijače in jeze... Pirc se je vse življenje držal tega načela. »Potem boste pa tudi vi dočakali sto let,« so mu prigovarjali. »Celó sto jih ne bo, tja do 95 pa bi utegnil priti«, je menil v času, ko je že vkoral v deveto desetletje. Ko je bil poleti 1871 na obisku pri Jakobu Trobcu v Wabashi, mu je Trobčeva sestra kar se da stregla. »Če bom tako hitro živel, bom kmalu umrl,« je ugotovil in se po štirih dneh poslovil.

Pirčeva spominska gimnazija s športno halo v Pierzu, Minnesota

Svojim rojakom je priporočal preprosto in zdravo hrano. Ugotovil je, da Indijanci, pa tudi Amerikanci, veliko hrane použijejo surove, pa so prav trdni in močni ter čakajo visoko starost. »Če vse to preudarimo,« piše Pirc, »moramo sklepati, da ima velika civilizacija v Evropi tudi svoje napake. Mehkužna vzgoja od mladosti, kakor tudi preveč kuhane jedi, ki zgube redilne snovi, vzgoji slabotne ljudi, položi kal mnogim boleznim in krajša življenje. S tem pa nikakor nočem priporočati surove hrane Indijancev, niti preveč kuhane evropejske, marveč svetujem srednjo pot. Želim, da bi moj evropejskih sladčic navajeni želodec prav dobro prebavljal veliko tečnejšo na pol kuhano hrano,

kakor je tudi moje telo po raznih vremenskih vplivih postalo trdno in zdravo.«⁵⁶

O tem, kako je bil Pirc še v visoki starosti čvrst in delaven, poroča tudi Lovrenc Lavtižar, ki je leta 1858 prišel iz Krivega drevesa Pircu v pomoč pri njegovem delu. Čudil se je, kako je 73-letni mož močen in zdrav, da zmore več delati in potrpeti kakor marsikateri mladenič: »Če je treba, ves dan na vrtu koplje ali ves dan pešači ali pa kaj drugega dela, kakor pač okoliščine nanesejo.«⁵⁷

Pirc se ni bal dolgih in napornih potovanj. Nič čudnega ni, če je v prvi vnemi kot krepek 50-letnik lahko potoval po več dni ali tednov po pragozdih, močvirjih in jezerih, da pa je taka potovanja zmozel še v osmem desetletju, je to dokaz njegove neuničljive energije. Tako je spomladi 1839 polnih 19 dni potoval iz Grand Portagea v Sault po Gornjem jezeru v čolnu, ki ga je poganjalo 6 veslačev, prenočevali pa so na obrežju. Leta 1842 je isto pot in še naprej v Arbore Croche, kakor smo že omenili, v najneugodnejših prilikah napravil v 53 dneh. V Krivem drevesu je moral vsako leto prepotovati do 1200 milj, da je obiskal vse svoje postaje. Bratu Simonu je v pismu z dne 12. aprila 1859 pisal: »Od junija lani sem prehodil 1800 angleških milj, nad polovico peš, drugo pa po vodi. Čutim že čedalje bolj slabost svoje visoke starosti, vendar sem še pred nekaj dnevi pot 80 milj od Leech Laka do Crow Winga opravil peš v treh dneh.« V tistih 1800 milj je všteta tudi naporna pot do Rdečega jezera (Red Lake), ki sta jo z Lavtižarjem prehodila v 9 dneh. To potovanje je opravil tudi leta 1861. »Šel sem preko 36 jezer po vodi in ravno toliko kosov zemlje vmes peš po zelo slabih gozdnih potih in zaraščenih močvirjih. Spremljala sta me dva pol Indijanca iz Crow Winga. Pot nazaj po reki Mississippi je bila dolga nad 600 milj.«⁵⁸

Potoval je običajno z dvema spremljevalcema. Eden je nosil hrano, kuhinjske potrebščine in pripomočke za taborjenje, drugi čolnič iz brezovega lubja, Pirc pa cerkvene potrebščine. Čez obraz je imel pajčolan, da se je obranil strupenih komarjev, ki so človeka lahko tako opikali, da mu je otekel ves obraz. Vedno je bil preprosto, toda toplo oblečen. Tudi če je pozimi potoval z vozom ali sanmi, je poskrbel, da ga ni zeblo. S seboj je vzel dobro pernico in odejo, napolnjeno z zajčjimi kožami. Ko sta v januarju leta 1868 s pomočnikom Jožefom Buhom potovala na vozu 80 milj daleč v Ottertail, so morali dvakrat prenočevati v snegu. Medtem ko sta voznik in Buh zmrzovala ob ognju, se je Pirc zavil v odeje in mirno prespal noč. Sneg ga je tako zakril, da ga zjutraj ne bi našli, če ne bi vedeli, kam se je zvečer vlegel.⁵⁹ Čeprav jim je po poti en konj zmrznil in so zašli v snežni metež, je 83-letni starček

dobro prestal potovanje. Vendar ga je to leto doletela huda nezgoda. Na poti čez Sauk Centre k Francozom je padel z visokega voza, ko je zadremal. Obležal je v nezavesti, vendar se je s homeopatijo spet pozdravil, čeprav dva tedna od bolečin ni mogel spati. Znanci so mu svetovali, naj gre v pokoj, a trdoživi Kamničan je sklenil, da bo še pred trdo zimo obiskal vse indijanske srenje. Kakor javlja nato v pismu z dne 30. marca, je trden in zdrav preživel hudo in mrzlo zimo. »Napravil sem čez 300 milj pota, dogradil dve cerkvi (v Ottertailu in Prairie St. Marie) in pet tednov vsak dan govoril v več jezikih z lahkoto kot v cvetečih mladih letih!«⁶⁰

Borec za treznost

Pirc je videl, kako žganje uničuje cele indijanske rodove. Brezvestni žganjarji so kar tekmovali, kdo bo izvabil od Indijancev več denarja ob razdelitvi letne plače. Zastonj je država izdajala stroge ukrepe. »Strupeno pijačo prodajajo skrivaj v slepilni podobi — v klobasah, melonah ali bučah«, piše Pirc prijatelju Šmidu leta 1859 iz Crow Winga. »Še bolj nevarna je pijača za Indijance, ako dobe ta strup od belunov. Washingtonska vlada je lansko leto (1858) poslala ostro postavo v Crow Wing, da bo dobil 1000 dolarjev globe in dve leti zapora vsak belec, ki bo dal piti Indijancem žganih pijač, vojaška posadka v Fort Ripleyu pa naj polovi vse prodajalce žganih pijač. Žganjarji pa so vojake tako napojili, da so pijani obležali, Indijanci pa so jim pobrali puške ... Tako v Ameriki spoštujejo postave. Mlado močno prebivalstvo hiti po škodljivi spaki strupenega žganja po potu prostosti svoji gotovi pogubi nasproti.« Na Šmidovo vprašanje, odkod bolezni pri sadju in krompirju, meni Pirc v istem pismu, da je to prav gotovo kazen božja, ker ljudje dobrote, ki so namenjene za zdravo prehrano in vzdrževanje življenjske sile, obračajo v strupeno žganje, ki povzroča toliko gorja. Preudarno tudi ugotavlja, da so pijanci manj odporni proti nalezljivim boleznim, zlasti koleri, in prej podležejo, ker se oba strupa združita in imata močnejše dejstvo. »Zato dajem odboru Kmetiske družbe, ki tako skrbi za blagor domovine, tale nasvet, naj nasvetuje vladi ostro postavo, ki naj bi pregnala vse žganjarske kotle iz dežele, žgane pijače in umetna vina pa ukazala kemično preiskati, da bi bili po zasluženju kaznovani hudobni izdelovalci in samopridni prodajalci, če se dokaže, da so bila nabrozgana s strupom.«⁶¹

Na področju Krivega drevesa je Pirc vse svoje vernike pridobil za treznost. »Niti dotaknili se niso žganja, ko so jim ga žganjarji ponujali,«

zadovoljno ugotavlja dobri Pirc, ki bi rad isto dosegel tudi v Minnesoti. Podobno kot so v raznih krajih Amerike snovali treznostne bratovščine, je tudi tu zadnja leta pred vrnitvijo v domovino z veliko vnemo propagiral treznost, ker se je zlasti med vseljenimi Nemci vgnezdilo nesrečno pijančevanje. Tako piše v začetku januarja 1873: »G. Čebulj je odpotoval na obisk v domovino. Tudi jaz bi se rad z njim odpravil, si groba poiskat. Zadržala pa me je moja pomenljiva knjiga o zmernosti, ki še ni bila gotova za tisk. S pomočjo teh bukev nameravamo v naši državi Minnesoti napraviti treznostno družbo.« Da je borba za treznost tudi po Pirčevem prizadevanju zavzela krepek razmah, razberemo iz kasnejših poročil. Tako javlja Janez Čebulj, da je v Keshini ustanovil treznostno društvo, potem ko je Indijancem prikazal potrebo in korist treznosti, če hočejo rešiti pogina svoj narod. Še leta 1875 Jožef-Buh iz Amerike poziva Pirca, naj bi v domovini govoril za bratovščino treznosti, zakaj po več krajih je to potrebno. K temu pozivu dodaja uredništvo Zgodnje Danice, da je to res potrebno, da pa je Pirc za to že preveč opešal, čeprav je še pri zdravju, kolikor se v tej starosti more želeti.⁶²

*

Pirčevo književno udejstvovanje obsega naslednja dela, ki jih je napisal v razdobju od 1830 do 1874:

1. Kranjski vrtnar I. del 1830, II. del 1834; druga izdaja 1845, tretja 1863. Tretja izdaja je izšla pod naslovom »Kranjski vrtnar ali poduk za umno rejo sadnih drevesc. Tretji popravljeni natis. Natisnil in založil Jožef Blaznik 1863. Spisal Franc Pirc, nekdanj fajmošter v Pečah, zdaj misijonar v Ameriki.« — To svojo knjigo o naprednem sadjarstvu je Pirc izdal tudi v Ameriki v nemškem jeziku, ne vemo pa kdaj, kje in pod kakšnim naslovom. Navežani smo samo na podatek Jakoba Trobca v Zgodnji Danici 1880, str. 107: »Svojo knjigo o umni sadjereji je Pirc izdal tu v nemškem jeziku, kar tudi za Ameriko ne bo brez koristi«. Verjetno je bila knjiga namenjena nemškim naseljencem v Minnesoti.

2. Podučenje kako se morejo te škodljive gosence končati. Ljubljana 1834, natisnil Kleinmayr. Od Franz Pirza, fajmoštra v Brezouci. — 16 strani. Istočasno je izdal Pirc to »Podučenje...« tudi v nemškem jeziku.

3. Pesem od mojiga popotvanja v Ameriko. Franc Pirc, misijonar v polnočni Ameriki, Podbrežanam, svojim nekdanjim farmanam na Krajskim iz Noviga Yorka v spomin. Ljubljana 1836. — Drobná knjižica obsega 24 strani, pesem pa 76 kitic.

4. Die Indianer in Nord-Amerika. Ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche u. s. w., nach vieljährigen Aufenthalte und gesammelten

Erfahrungen unter den verschiedenen Stämmen. Rev. Francis Pierz. St. Louis, Franz Saler and Co., 1855. — Knjigo je namenil nemškimi naseljencem, ki jih je vabil na svoje področje, zato ji je dodal kratek opis Minnesote (Eine kurze Beschreibung des Minnesota-Territoriums). Pirc je po 18 letih bivanja med Indijanci do dobra spoznal njihove navade in običaje, zato so njegove navedbe zanesljive in objektivne. Več izvodov te knjige je poslal prijateljem na Kranjsko.

5. Avtobiografija. Svoj življenjepis je Pirc napisal najbrž na željo cerkvenih oblasti za zlatomašniški jubilej ali pa ob kaki obletnici. To je morda »The Jubilee Report of Rev. Francis Pirz, Indian Missionary«, ki ga William Furlan v svoji knjigi o Pircu *In charity unforgotten* navaja med rokopisnimi viri v arhivih The Catholic Historical Society of St. Paul, St. Paul, Minnesota. Vendar je Pirčev življenjepis izšel tudi v posebni knjižici morda kot ponatis ali pa prireditev zgoraj omenjenega jubilejnega poročila. O tem piše Jožef Buh uredništvu Zgodnje Danice v pismu dne 12. aprila 1880 (Zgodnja Danica 1880, stran 148): »Kar zadeva življenje Pirca preden je prišel v Minnesoto, je Pirc sam spisal bukvice o svojem življenju. Če jih na Kranjskem ni, jih pošljem, mislim, da imam še ene.« K tej ugotovitvi pripominja urednik Zgodnje Danice: Ni mi znano, da bi kdo imel to knjigo in tudi nisem vedel, da je Pirc kaj takega napisal. Želel pa bi, da bi jo dobili in da bi se kdo poprijel pisati življenjepis slovenskega rojaka. — Pirc najbrž te knjižice ni poslal nobenemu prijatelju, pa tudi Buh je verjetno ni posredoval uredništvu Zgodnje Danice, saj o tem nikjer ni nič zabeleženega. Pirčev življenjepisec Florentin Hrovat je gotovo ni poznal. Brez dvoma pa bi bilo zanimivo vedeti, kaj je Pirc napisal o svoji mladosti. (Glej opombo na koncu sestavka!)

6. Nekatere pesmi. Zložil in na svetlo dal Frančišk Pirc, severno ameriški misijonar. Tiskala Klein in Kovač (Eggerjeva tiskarna). Založil Frančišk Pirc. Ljubljana 1874. — V drobni knjižici, ki s predgovorom obsega 40 strani, je Pirc dal ponatisniti tri pesmi: Pesem od mojiga popotovanja v Ameriko, ki je izšla leta 1836 v Ljubljani v posebni knjižici, Pesem od nove fare sv. Križa, Podbrežanam v spomin (49 kitic) in Pesem od ajdovske dekllice v Lakroa (75 kitic), ki jo je Pirc zložil 1. aprila 1836 in je izšla v Zgodnji Danici leta 1864, str. 245. To pesem so leta 1864 posebej natisnili in so jo pri Gerberju v Ljubljani prodajali po 2 krajcarja, čisti dobiček pa je bil namenjen za Pirčev misijon. Leta 1874 je Pirc založil še »drugi pomnoženi natis« Nekterih pesmi na 44 straneh. Dodal je še Pesmico o dobri ovčici, ki jo je objavila Zgodnja Danica leta 1864, str. 229. Častitljivi starček je delil knjižice

otrokom in svojim častilcem, ki so radi poslušali misijonarjeve zgodbe iz ameriških divjin.

Pirc se je lotil tudi pisanja knjig v indijanskem jeziku. O tem je pisal Leopoldinski družbi 1. oktobra 1843: »Da po svoji moči pripomorem k indijanskemu slovstvu, sem sestavil »Veliki katekizem z obširno razlago« v narečju Otava-Indijancev; tudi 70 pridig za nedelje in praznike v indijanskem jeziku sem priredil za tisk. Kje se bodo mogle natisniti te potrebne knjige, sam ne vem.«⁶³ Rokopis je leta 1847 dobil v roke Baraga, ki je v svojem poročilu dne 18. julija odklonil natis z motivacijo, da v otavščini pisane knjige Čipevci ne bi razumeli in da je v rokopisu precej jezikovnih napak, ki ponekod kvarijo smisel. Seveda Pirc ni tako dobro obvladal indijanskega jezika kot Baraga. Pirčevih knjig niso natisnili, rokopis pa se je izgubil.

Pred vrnitvijo v domovino je še napisal knjigo o zmernosti, ki jo sam imenuje »Temperanc« knjiga ali bukve za zmernost. V katerem jeziku jo je napisal, nikjer ne omenja. Rokopis je sredi leta 1873 izročil v tisk, vendar knjige niso natisnili. Dve leti kasneje je Tomazin poslal Pircu rokopis v Ljubljano, pa se je po poti izgubil, kar je starega moža zelo potrlo. Verjetno ga je hotel prirediti za Slovence; zraven je tudi delal načrte, da bi napisal dogodke iz svojega življenja, zlasti iz Amerike. Toda njegove življenjske sile so bile že preslabe za tako delo, pa tudi vid mu je opešal.⁶⁴

Poleg priložnostnih pesmi, ki smo jih omenili v našem sestavku, je Zgodnja Danica leta 1864 objavila tudi »Pesem mojega življenja«, ki jo je Pirc napisal v osmih jezikih po vrstnem redu, kakor se jih je bil naučil v življenju: v slovenskem, nemškem, latinskem, francoskem, italijanskem, otavskem, čipevskem in angleškem jeziku. Vsaki kitici iz osmih verzov je napisal tudi ustrezen slovenski prevod. Veseli Pirc je svoje pesmi rad prepeval po napevu cesarske himne.

Pesmi, ki jih je Pirc pošiljal prijateljem in znancem v domovino, niso vse zagledale belega dne v tisku. Neki F. K-k v Trziču jih je zbiral in je imel leta 1864 naslednjih 12: 1. Od popotvanja v Ameriko, 2. Od ajdovske deklice v Lakroa, 3. Od Santanov, 4. Od ajdovskega poglavarja, 5. Slovo od Lakroanov, 6. Od ponižnih Indijanov, 7. Od Gran Portaže, 8. Od Indijanov v Gran Portaži, 9. Rajža na Gornji jezer, 10. Od dobre ovčice, 11. Podbreškim pevkam, 12. Od indijanske Katarine. Pirc mu je rekel, da je še druge pisal, pa da ne ve, kje so. Ako bi kdo imel katero, bi bilo dobro če bi jih zbrali, da se ne zgubijo. Dve med temi sta celo na brezovo kožo pisani. G. F. K. v Trziču piše, da bi jih utegnil dati natisniti. Tako poroča Zgodnja Danica 1864, str. 78. Po povratku

z obiska v domovini Pirc ni več utegnil zlagati pesmi. Le ko se je leta 1873 vračal v domovino, je na parniku napisal pesem o Baragi (Zgodnja Danica 1873, str. 333).

Pirčeva poročila o delovanju v Ameriki, ki jih je pošiljal ustanovam in listom, so objavljali:

Berichte der Leopoldinen Stiftung in Kaiserthume Österreichs, Wien;

Annalen der Glaubensverbreitung, München;

Wahrheitsfreund, Cincinnati.

Domala vsa pisma, ki jih je Pirc pisal v domovino in pa raznim predstojnikom, oblastem in prijateljem v Ameriki, hranijo v originalu, prevodih in prepisih razni arhivi in univerzitetne knjižnice v Združenih državah. Pirčeva pisma so pač še vedno predmet študija pri ugotavljanju zgodovinskih podatkov. Marljivi raziskovalec Pirčevega delovanja William Furlan je o tem zbral obširno bibliografijo v svoji knjigi *In charity unfeigned*.

Stoletnica Franca Pirca — Francis Pierz centennial — v Minnesoti

Kakor smo že ugotovili, je imel Pirc najboljše namene, ko je vabil rojake, naj se naselijo v Minnesoti. Iz domovine je odšel še v času tlake in desetine. Poznal je težave, ki so trle slovenskega kmeta, in z navdušenjem opisoval plodne prerije Minnesote kot obljubljeno deželo, v kateri si bo vsakdo lahko ustvaril blagostanje. Vendar pa so se slovenski rojaki le v majhnem številu odzvali njegovim vabilom, zato je popolnoma razumljivo, da se je obrnil do katoliških Nemcev in jih vabil na svoje področje.

Kot izkušen gorenjski gospodar je Pirc pravilno ocenil gospodarsko bodočnost pokrajine ob gornjem Mississippiju, ki je obetala ugoden razvoj poljedelstva. Nizko gričevje in blizu 10.000 jezer z 9000 km² vodne površine pokriva ozemlje Minnesote, ki jo imenujejo tudi državo zvezde severnice, ker ima v grbu geslo »L'Etoile du Nord« — zvezda severnica. Do leta 1763 so si jo lastili francoski naseljenci — od tod toliko francoskih zemljepisnih imen — potem Angleži, od leta 1783 pa Združene države. Ko je Minnesota leta 1849 postala državni teritorij, je bilo na njenem ozemlju komaj 6077 priseljencev iz ostalih zveznih držav in iz Evrope, ob Pirčevem odhodu iz Amerike leta 1873 pa jih je bilo blizu pol milijona. Da je Minnesota že 11. maja 1858 postala samostojna zvezna država, je pripomogel tudi Pirc s svojimi pozivi v časo-

pisju in s svojo knjigo o Indijancih in opisom razmer v krajih ob gornjem Mississippiju.

Pol stoletja kasneje je bila Minnesota že v pravem pomenu besede žitnica Združenih držav, saj so z njenih polj pospravili polovico vsega pridelka pšenice v Združenih državah. Razvila se je silna mlinska industrija in iz Dulutha, pristanišča v spodnji konici Gornjega jezera, ki je bilo leta 1860 še naselbina z 80 prebivalci, potuje žito po vodni poti v velika industrijska središča.

Leta 1884 so odkrili v Minnesoti velike zaloge najboljše železne rude na svetu. Tower ima rudo z 80 % čistega železa, Ely in Eveleth s 65 %. Proti koncu stoletja je več tisoč Slovencev prišlo v te kraje. Medtem ko so bili prvi slovenski izseljenci v Pirčevi dobi poljedelci, se je drugi val izseljencev usmeril na delo v rudnike. V nobeni ameriški državi ni toliko slovenskih naselbin kot v Minnesoti.

Stoletnica Pirčevega prihoda v Minnesota je leta 1952 razgibala vso pokrajino od St. Clouda do kanadske meje. Pripravljalni odbor, ki mu je bil na čelu pomožni škof v St. Cloudu Peter W. Bartholome, je postavil Pircu spomenike v St. Cloudu, v Belle Prairie in v Pierzu, jubilejno knjigo o Pirčevem življenju in delu pa je napisal slovenski rojak William Furlan pod naslovom *In charity unfeigned*.

Največji Pirčev spomenik je v St. Cloudu. Stoji ob robu parka pred mestno bolnišnico, nedaleč od desnega brega reke Mississippi. Na visokem kamnitem podstavku je upodobljen Pirc, ki pokroviteljsko drži roke nad Indijancem in belim naseljencem. Ker so na spominski plošči omenjeni tudi trije Pirčevi pomočniki, Slovenci, ki jih je Pirc leta 1864 pripeljal s seboj iz domovine, je to pravzaprav spomenik Slovincem in njihovem uspešnemu delu v teh krajih.

Na spomeniku v St. Cloudu je naslednji napis:

Erected in 1952 to the memory of Reverend Francis Xavier Pierz »Father of the diocese of St. Cloud«, 1785—1880. By assignment of bishop Joseph Cretin of St. Paul he came to the upper Mississippi and its tributaries in 1852 to convert the Indians and to minister to the needs of the catholic immigrants. From a station at Crow Wing he labored among the various tribes and founded parishes at Belle Prairie, Sauk Rapids, St. Cloud, St. Augusta, Jakob's Prairie and St. Joseph. He enlisted the help of the benedictine fathers, who came from Pennsylvania, and he introduced such pioneer diocesan priests as Joseph Buh, Ignatius Tomazin and James Trobec, who with him founded the parishes and institutions that later (1889) became the dioceses of St. Cloud and Duluth. His last charge was St. Joseph's parish at Rich Prairie.

He returned to his native Carniola in 1873. In memoria aeterna erit justus.⁶⁷

*

V Belle Prairie, na levem bregu reke Mississippi, stoji spomenik na mestu, kjer je Pirc pred sto leti med kanadskimi Francozi zgradil sploh prvo cerkev na tem ozemlju. Na visokem kamnitem spomeniku je zgoraj v levem kotu grb Kranjske, v desnem pa grb Minnesote. Na levem nižjem podstavku so Pirčevi kronološki podatki, na desnem pa ugotovitve, da je ta spomenik v letu 1952 ob Pirčevi stoletnici postavila škofija, ki združuje na svojem območju 86.728 vernikov in oskrbuje 58 šol, 7 bolnišnic in eno sirotišnico ...

V sredini pod grboma je Pirčeva podoba in naslednji napis:

Father Francis Xavier Pierz

Missionary to the Chippewa Indians established the first catholic parish in Central Minnesota at Crow Wing 20 Milles up river from this spot in 1852. One year later, here at Belle Prairie he established what was to be the oldest permanent parish in the diocese of St. Cloud.

His first parishioners were French Canadians in the fur trade but looking to the future.

Father Pierz himself a native of Krain or Carniola a province of the old Austro-Hungarian empire, introduced to this new land settlers of his own mid european culture and faith.

Fruit of his noble purpose is the great catholic community the diocese of St. Cloud.

Most Rev. Joseph I. Busch D. D. Bishop

Most Rev. Peter W. Bartholome D. D. coadjutor bishop.⁶⁸

PIERZ CHRONOLOGY

BORN IN KAMNIK, CARNIOLA

1785. ORDAINED PRIEST, 1813.

MISSIONARY TO THE OTTAWAS
OF MICHIGAN, 1835-1852. & TO

THE CHIPPEWAŠ OF MINNESOTA

1852-1873. PASTOR TO HIS

COLONISTS, 1853-1856. AT THE

AGE OF SEVENTY JOURNEYING

ON FOOT FROM SETTLEMENT TO

SETTLEMENT. RETURNED TO HIS

HOMELAND, 1873. DIED IN

LJUBLJANA, 1880.

*Kronološki podatki o
Pircu na spomeniku v
Belle Prairie*

Pierz v Minnesoti

Pierz, kraj v Minnesoti, ki ima ime po Kamničanu Francu Pircu, leži v okraju Morrison, 31 milj severno od St. Clouda. Morrison sodi po razsežnosti med večje okraje, saj je 42 milj dolg in do 40 milj širok, na zahodu pa sega čez reko Mississippi. V letu 1860 je bilo tu vsega 618, deset let kasneje pa 1681 prebivalcev. Zdaj jih ima nekaj nad 26.000. Pierz je sedež župnije z 2010 prebivalci, v njej pa so naslednje manjše občinske skupnosti (township): Pierz, Agram, Buh, Hillman in Granite.

Pierz je bil kot občina organiziran že leta 1869. Agram je nemški naziv za glavno mesto Hrvatske Zagreb in je bil organiziran kot občina julija 1886. Buh ima od leta 1895 ime po Slovencu Jožefu Buhu, Pirčevem pomočniku in nasledniku. Občinski skupnosti Hillman in

Granite sta nastali leta 1902. Tako so kar trije od petih krajev s svojimi imeni povezani z našo domovino.

Prvotno se je današnji Pierz imenoval Rich Prairie, vendar se je vsa občina (town), ki je segala čez meje sedanje župnije, še v času, ko je Pirc tam živel, imenovala town of Pierz. Prvi Evropejec se je naselil v Rich Prairie leta 1865. Naslednje leto je Pirc že organiziral misijon, ki so ga iz Belle Prairie hodili oskrbovat Tomazin, Buh in Trobec. V Rich Prairie je Pirc preživel zadnja tri leta svojega delovanja v Ameriki. Takrat je bilo tam 46 družin. Polovico jih je prišlo iz Prusije, četrтина iz Avstrije, ostali pa od drugod. Indijanci so prebivali v neposredni bližini ob reki Skunk v 40 wigwamih.

Pošta je tu poslovala že od 1873 kot poštni urad Pierz, od 1876 do 1892 kot Rich Prairie, naprej pa spet kot Pierz. Sredi avgusta 1894 so prebivalci sklenili, da se poslej njihov kraj imenuje Pierz. Dobro miljo južno je nastalo naselje, ki so ga sprva imenovali New Pierz (Novi Pierz), od leta 1915 dalje pa Genola.

Franc Pirc je imel v bližini 194 acrov ali skoro 108 hektarov veliko farmo, ki jo je s pogodbo, podpisano 11. maja 1872, poklonil župniji v Rich Prairie pod pogojem, da polovico dohodkov porabi za župnijske namene, polovico pa za vzdrževanje osnovne šole. Pirčeva farma je od leta 1896, ko so jo prodali, last Johna Loidolta v vasi Lastrup.⁹⁹

V Pirčevem jubilejnem letu 1952 je Pierz postavil v spomin našemu rojaku gimnazijsko poslopje in ga imenoval »Father Pierz Memorial High School« (Pirčeva spominska gimnazija). Začeli so jo graditi v septembru 1951, 2. septembra 1952 pa so v njej že začeli novo šolsko leto s 174 učenci. V šolskem letu 1965/66 se je vpisalo v to gimnazijo 420 učencev. Poleg trietažnega gimnazijskega poslopja so zgradili tudi športno halo, ki je 56 metrov dolga in 35 metrov široka. V njej so tudi prostori za tehnične in prirodoslovne aktivnosti ter obvezno igrišče za košarko. Šolska zgradba je veljala 330.000 dolarjev, športna hala pa 300.000 dolarjev. Oboje je zgradila verska skupnost štirih sosednjih župnij, vendar je župnija Pierz prevzela nad polovico vseh stroškov.

Občina Pierz ima danes 812 prebivalcev, ki so vneti za napredek svojega kraja. Iz do nedavna še vaškega naselja si postopno gradijo pravo mestno središče z lepimi in reprezentativnimi poslopji. Imajo tudi banko, ki deluje že od leta 1912 in ima zdaj nad 200.000 dolarjev glavnice. Od julija 1909 tiskajo svoj časopis »The Pierz Journal«, ki izhaja kot neodvisen list.

V pripravah za proslavo stoletnice kraja so ob Kamniški cesti (Kamnik Street) v ožjem središču naselja zgradili tudi dom za stare

in onemogle prebivalce, ki so ga imenovali Marijina vila. V 27 sobah je 54 postelj, sodobna kuhinja in drugi prostori. Stroškov z gradnjo in opremo je bilo 326.744 dolarjev ali 6000 dolarjev na posteljo. Dograjena je bila aprila 1961. Da je tako majhen kraj zgradil tako ustanovo, je gotovo dokaz velike požrtvovalnosti njegovih prebivalcev.

Stoletnico Pierza so praznovali 16. avgusta 1965 z veliko svečanostjo. Župni upravitelj Robert Voigt je napisal jubilejno knjigo *Pierzana*. Knjiga je lepo opremljena, ima 200 strani in je bogato ilustrirana. V uvodu je življenjepis Franca Pirca, med tekstom pa sta po dve sliki Kamnika in Ljubljane ter župnišča v Podbrezjah, ki ga je leta 1832 zgradil Pirc.

Kamničan Franc Pirc predstavlja s svojim delom del zgodovine države Minnesota. Po sto letih je spet obrnil pozornost na sebe in opozoril svet na svoj rojstni kraj in svojo domovino. V življenju se nikoli ni ustrašil tveganih žrtev in nobenega truda, vse je premagal z veliko vztrajnostjo in pogumom, saj ga je vodilo načelo, ki ga je sam napisal:

Vsaka nova reč in poskušnja, ki obeta kaj dobrega na svetu, se mora bojevati z mnogoterimi zadržki in ovirami, preden premaga vsa nasprotja in prinese srečo človeštvu.⁷⁰

Literatura:

Mimo obširne literature, ki jo navaja o Pircu Slovenski biografski leksikon II. knjiga stran 356, so še naslednji novejši viri:⁶⁵

Dr. Hugo Bren, Baraga in Pirc, Koledar Ave Maria, Lemont — Illinois USA 1931, str. 63—75.

Dr. Hugo Bren, Indijanski misijonarji v Ameriki, Spominska knjiga, Cleveland — Ohio USA 1935, str. 18—19.

Grace McDonald, Father Francis Pierz Missionary, St. Cloud (?) 20 strani.

William P. Furlan, In charity unfeigned. The Life of Father Francis Xavier Pierz, St. Cloud 1952, 270 strani.⁶⁶

P. Bernard Ambrožič, Pisatelj knjige o misijonarju Pircu, Koledar Mohorjeve družbe, Celovec 1954, str. 97—101.

P. Bertrand Kotnik, Indijanski misijon v Grand Portageu. Koledar AM 1963, str. 105—120 in 1964, str. 73—80.

Jurij Trunk, Amerika in Amerikanci, Celovec 1912. Samozaložba.

Robert Voigt, Pierzana. 1865—1965. The religious and secular history of the community at Pierz, Minnesota. (Stoletnica občine Pierz v Minnesoti), St. Cloud 1965, 200 strani.

Opombe:

¹ Kamniški zbornik je doslej objavil prispevke o naslednjih Kamničanih: Anton Medved — I. Kamniški zbornik 1955 in II. Kamniški zbornik 1956; Josip Ogrinec — V. Kamniški zbornik 1959; Andrej Smolnikar — VI. Kamniški zbornik

1960; Mihael Paglovec, Jakob Zupan in Franja Trojanšek-Zorana iz Mengša — IX. Kamniški zbornik 1963.

² V prvi dobi, ko slovenski pravopis še ni bil urejen, se je Pirc podpisoval Franz Pirz. To obliko priimka ima prvi del njegovega Vrtnarja, drugi del iz leta 1834 pa nosi podpis Pierz. V podbreških matičnih knjigah, ki so jih takrat obvezno morali voditi v gotici, se je Pirc skoro vedno podpisoval z latinico FPierz (glej njegov podpis pod sliko, ki je iz podbreške matične knjige!). V rojstni knjigi je 138 Pirčevih podpisov, v mrliški knjigi 119, v poročni pa 27. Da bi njegov priimek v Ameriki pravilno izgovarjali, je ohranil obliko Pierz, zato se tudi nekdanji kraj Rich Prairie v Minnesoti imenuje danes Pierz. V knjižici The Jubilee Report, ki naj bi bila nekak življenjepis, je uporabil obliko Pirz (c bi utegnili v Ameriki izgovarjati kot k). V pismih, ki jih je pošiljal v domovino, se je najprej podpisoval Franz Pirz, kasneje pa Francišk Pirc. Pod tem imenom je 1874 izdal drobno knjižico Nektere pesmi. Pirčev življenjepisec Florentin Hrovat je v svoji knjigi uporabljal nenavadni obliki Pirec in Kamenik.

³ Vsi viri omenjajo, da se je Pirc rodil v Godiču pri Kamniku. Tako piše Pirčev življenjepisec p. Florentin Hrovat v knjigi Mohorjeve družbe Franc Pirec, oče umne sadjereje... (Celovec 1887), za njim pa vsi drugi in nazadnje tudi Slovenski biografski leksikon (II. knjiga, VII. zvezek 1949, str. 354). Vendar je mekinjski župnik g. Viktor Čadež že leta 1933 ugotovil, da je Pirc pristen Kamničan (Katoliški misijoni 1933/1934, str. 33). V rojstni matici župnije Kamnik je namreč vpisano, da je bil 20. novembra 1785 rojen Franc Pirc kot zakonski sin Jerneja in Neže, roj. Vavpetič, in sicer na Šutni št. 62. Takrat mekinjske župnije sploh še ni bilo. Ustanovljena je bila dve leti kasneje, otroke pa so do takrat krščevali v Kamniku. Če bi bil Pirc iz Godiča, bi bil seveda kot Godičan vpisan v kamniško rojstno matico. Tako je po tej ugotovitvi veljala hiša št. 62 na Šutni kot Pirčev rojstni dom. To je vogalna hiša tovarne usnja ob skladišču »Koteksa«, ki ima zdaj št. 9 v Parmovi ulici, prej pa je bil to mlin Radešičeve tovarne čistilnega praha, Kamničanom znan kot »rdeča fabrika«. Vendar pa tudi ta hiša ni bila Pirčev rojstni dom. G. Viktor Čadež ni upošteval, da je del Kamnika pod Malim gradom leta 1804 pogorel. Hiše, ki so jih vnovič pozidali, so dobile druge številke. Tako je Pirčeva domačija namesto prejšnje številke 62 dobila novo številko 54, ki jo je obdržala do preimenovanja ulic leta 1953, ko so temu delu šutne dali ime Parmova ulica, hiši pa dodelili številko 8. To nam potrjuje tudi prikaz o kamniških meščanskih hišah, ki ga je objavil v I. Kamniškem zborniku 1955 akademik dr. Janko Polec. Pirčeva hiša je omenjena na strani 108, sedanji lastnik pa je Janko Cuzak.

Odkod torej zmotno mnenje, da je bil Pirc doma iz Godiča? Njegov brat Jakob, rojen 6. julija 1788, se je 5. februarja 1816 v Mekinjah poročil z Ano Prelesnik, ki je bila hči posestnika pri »Kocjanu« v Godiču štev. 2. Jakob Pirc je 1843 prodal hišo v Kamniku, umrl pa je 1872. V Godiču, ki je takrat štel 60 hiš, je bil edini, ki je znal nemški, zato so ga postavili za »rihtarja«. Brat Franc je pogosto hodil v Godič na počitnice in so mu rekli »Kocjanov gospod«. Jakobovi otroci so se razšli po svetu. Sin Jernej je iz ljubljanskega semenišča odšel v Ameriko in so ga na Baragovo priporočilo 1854 sprejeli v semenišče v mestu Cincinnati, vendar ga je kmalu zapustil. Morda se je lotil kakega donosnega poklica, ker je leta 1901 poslal bratu Petru vozovnico za pot v Ameriko. Peter je edini ostal na domačiji

v Godiču štev. 64, kjer se še danes pravi »pri Petru«. Bil je silno priden in podjeten. Naenkrat je žgal po tri apnenice in kupčeval z lesom, ki ga je sekal in prodajal. Pri tem si je nakopal hud revmatizem in ni mogel v Ameriko, kjer naj bi pri odhodu z ladje zavlil klobuk v rdeč papir, da bi ga brat spoznal. Peter je že naslednje leto umrl. Njegova hči Marija, poročena Šimenc, stara 68 let, živi na domačiji »pri Petru«.

⁴ Ta podatek o Pirčevi rojstni hiši čitamo prvič v knjigi William P. Furlan, *In charity unfeigned* (St. Cloud 1952, St. Anthony Guild press, Paterson, N. J.) stran 24 in potrjuje naše navedbe v prejšnji opombi. Furlan je dobil te podatke verjetno v Pirčevem jubilejnem poročilu, ki ga omenjamo v seznamu Pirčevega književnega udejstvovanja.

⁵ Ciril Podržaj, Franc Pirc v Podbrezjah (Verski list Družina 1956, štev. 6). Iz tega sestavka so še drugi podatki o Podbrezjah.

⁶ Velika lakota je bila posledica že prejšnjih slabih letin, ki so izčrpale vse prihranke v denarju in živilih. Tako je v kroniko, ki jo je v Šmartnem v Tuhinjski dolini začel voditi Paglovec, njegov naslednik že za leto 1814 zabeležil: »Hladno, manj rodovitno leto. Ajdo je slana 14. septembra po vsej deželi posmodila.« Tudi naslednje leto je bilo hladno in deževno in po splošni oceni manj rodovitno. Razumljivo je, da je po dveh tako slabih letinah zmanjkalo vseh zalog, ko je prišlo v naši novejši zgodovini menda najhujše leto 1816. Šmartinski kronist pravi za to leto: Zelo deževno leto z nevihtami in plohami, malo toplote. Sadje ni dozorelo, trave niso mogli posušiti in je propadla na travnikih. Pomanjkanje živeža, velika draginja. Vино revno, komaj pitno. Za naslednje leto 1817 pa je naslednja zabeležka: Velika lakota je dosegla vrhunec. Žito so prodajali po 6 forintov mernik. Veliko pomanjkanje živil do žetve, po kateri je cena takoj padla. Toda zaradi uživanja nezrelih pridelkov je preprosto ljudstvo po vsej deželi bolehalo.

V Šmartinski fari pri Kranju visi v cerkvi sv. Petra blizu gradu na zidu kositren lonec, s katerim so leta 1817 stradajočim delili t.i. »rumfortarsko« (krepčilno?) juho. Napis v nemškem in slovenskem jeziku pove, da je bila 1816 zemlja tako nerodovitna, da so ljudje v letu 1817 stradali in jedli celo travo in otrobe ter umirali od lakote. S tem loncem so dobrotniki 50 najpotrebnejšim v Stražišču delili juho in jih preživeli v najhujšem času. Takoj po tej slabi letini pa je bilo tako rodovitno leto, da je cena padla, kot kaže razpredelnica: pšenica od 6 goldinarjev mernik na 1 goldinar 40 krajcarjev, ječmen od 3 gld 10 kr na 54 kr, turščica od 4 gld na 1 gld, oves od 2 gld na 40 kr itd. Tudi v Kamniku je spomin na to hudo lakoto še vedno živ. Lastnik sedanje hiše št. 15 v Novem trgu je breg nad hišo proti Staremu gradu prodal sosedu za hlebec kruha.

⁷ Pirc je uredil sadno drevesnico v Križatah, pri gradu nad Pečami. V Pečah je imel tudi ribnik. Z vinsko trto, ki jo je zasadil, pa ni imel uspeha. Šolski upravitelj v Nevljah Ciril Merčun, ki je služboval v Pečah od 1930 do 1941 in od 1946 do 1949, se spominja, da je bral v šolski kroniki, ki jo je začel 15. IX. 1885 voditi učitelj Janko Jeglič, o Pircu naslednji odstavek: »V tukajšnjem kraju je od 1820 do 1830 kot župnik služboval Franc Pirc, ki se je bavil tudi s sadjerejo. Bil je tako umetelen, da je sam vzgajal in cepil vsake vrste sadnega drevja. V tej umetnosti je vzgajal tudi svoje farane. Navdušil jih je za sadjarstvo v toliki meri, da se še danes pozna njegovo delo v tukajšnjih sadovnjakih (n. pr. pri Rokavcu v Goričanah).« Šolska kronika je med okupacijo propadla.

⁸ Valvasor piše v Slavi vojvodine Kranjske, da so tedaj in tudi še prej cenili sadje v prehrani. Niso še poznali krompirja, koruze in fižola, zato so sušili hruške, posebno tepke, in jih mleli v moko, ki so jo dodajali kruhu.

⁹ Slovenski biografski leksikon, II. knjiga str. 355.

Kako je bilo z natečajem, ki so ga razpisali za izpraznjeno ljubljansko stolico za kmetijstvo in naravoslovje, je opisal dr. Vlado Valenčič v sestavku »Ljubljanska učna stolica za kmetijstvo«, ki ga je objavil časopis za slovensko krajevno zgodovino KRONIKA 1960, št. VIII., stran 94: Za to mesto so se potegovali le štirje kompetenti; v Ljubljani sta se javila župni vikar v Podbrezjah Franc Pirc, znan kot sadjarski strokovnjak in pisec knjige o sadjarstvu »Krajski Vertnar«, in pa pobiralec užitnine Andrej Oblak; v Lvovu dr. Franc Ks. Hlubek ter na Dunaju Avgust Michael. Njihove elaborate sta ocenjevala profesorja Janez Kersnik in Leopold Schulz v. Strassnitzki. Ocenjevalca se glede sposobnosti kompetentov nista strinjala. Kersnik je postavil vrstni red: 1. Michael, 2. Hlubek in Pirc in 3. Oblak, drugi ocenjevalec pa je Hlubeka in Michaela ocenil odlično, za Pirca in Oblaka pa je izjavil, da nista sposobna poučevati kmetijstvo. Pirc je pokazal popolno neznanje kemije, nalogo pa je obdelal pod kritiko slabo. Direktor filozofskega študija (Jurij Pavsek) in gubernij (svetnik Stelzich) sta tudi postavila na prvo mesto v Chabičovu v Šleziji rojenega Čeha Hlubeka, ki je bil že od l. 1831 suplent za kmetijstvo in naravoslovje najprej na dunajski, nato na lvovski univerzi. Študijska dvorna komisija je 25. aprila 1834 sporočila guberniju, da je za profesorja kmetijstva in splošnega naravoslovja imenovan Hlubek, ki je na tem mestu ostal do začetka leta 1840. — Dokumente o tem hrani Državni arhiv Slovenije, Gub. arhiv fasc. 3528, reg. št. 36.

¹⁰ Vladimir Koprivnikar, Razmnoževanje sadnega drevja. Kmečka knjiga v Ljubljani 1956, str. 6.

¹¹ Če bi Pirc ostal v domovini, bi brez dvoma napisal še tretji del svojega Vrtnarja, namreč seznam nazivov raznih sort jabolk in hrušk. To dolžnost je potem izvršil prof. Andrej Flajšman, ko je napisal prikaz o sadni razstavi v Ljubljani leta 1847.

To knjigo je pod naslovom Slovenski vertnar z ozirom na sadno razstavo v Ljubljani 1847 izdala Kmetijska družba v Ljubljani kot dodatek Novicam leta 1848, natisnil pa jo je Jožef Blaznik. V predgovoru je poudarjen namen razstave: »Pirčev Vertnar je dobro znan, — zlate bukvice so, ki jih ne bi smeli pogrešati v nobeni hiši na kmetih. V njih dobite pouk, prav po domače pisan, v vseh rečeh sadjereje, — samo nekaj silno potrebnega v njih ne najdete, namreč popisa mnogovrstnih sadnih plemen, brez katerega sadjerejec ne more povzdigniti sadjereje na višjo stopnjo in obsaditi vrta s plemenitim sadjem, domačemu manjvrednemu sadju pa dati slovo. Zato moramo poznati vse sadne vrste po njihovih pravih imenih. Slovenci še nimamo veljavnih imen za sadje, ker imena, ki so pri nas na kmetih v rabi, so v raznih krajih različna in je med njimi taka zmešnjava, da so pri razstavi strokovnjaki dolgo razmišljali, kako naj to uredijo. Enoglasno so sklenili, da morajo napraviti enoten imenik vseh sadnih vrst po slovenskih deželah, ki se bo naslanjal na nemškega, in sicer za jabolka na nemškega strokovnjaka Diela, za hruške pa na Dohnala. Zato moramo opustiti vsa napačna domača imena in po nemškem vzorcu upeljati nova. To je zdaj edina pot, kako bi slovensko sadjarstvo povzdignili na višjo stopnjo.«

Pri sestavljanju imenika so sodelovali znani botanik prof. Andrej Flajšman, sadjarski strokovnjak pater Benvenut Krobat, oskrbnik vrta kmetijske družbe dr. Strupi in trgovec in član kmetijske družbe Ferdinand Šmid iz Šiške.

Za razstavo so sadjerejci poslali 3039 jabolok od 223 sort, hrušk pa 672 od 130 sort. Skoro vse sadje je bilo z Gorenjskega, zelo malo z Dolenjskega, s Štajerskega pa nič. Vendar je razstava pokazala, da je na podeželju že veliko plemenitega sadja.

Strokovni odbor je na osnovi prejetih primerkov sadja sestavil imenik, ki zajema 224 novih slovenskih nazivov za jabolka. V imeniku jih je razvrstil po abecednem redu, zraven pa je dodal nemški naziv in oznako za vrednost sadja. S tremi zvezdicami je označil najboljše in najplemenitejše sadje, z dvema zelo dobro, z eno dobro, manjvredne domače sorte pa so brez zvezdice. Prav tako je tudi razvrstitev za hruške, v imeniku hrušk pa je 133 slovenskih nazivov.

V popisu sadne razstave so naštetí vsi sadjarji, ki so poslali vzorce sadja. Ocenjevalna komisija jim je za vsako poslano sorto navedla novi naziv, zraven pa dodala tudi domače ime, pod katerim so poslali sadje na razstavo. Tako so se napredni sadjarji na podeželju brž seznanili s strokovnimi nazivi za sadje. Sadjarska razstava leta 1847 v Ljubljani je lepo dopolnila delo, ki ga je začel Pirc s svojim Vrtnarjem.

Kamniški okoliš je bil na razstavi sorazmerno najboljše udeležen, ne samo zato, ker je blizu Ljubljane, pač pa je bila sadjereja v tem predelu zaradi podnebni in talnih razmer že od nekdaj dobro razvita. Največje število jabolčnih sort je poslal posestnik Gregor Sedušak iz Tunjic pri Kamniku. Kar 66 sort je nabral v svojem sadovnjaku. Tunjiška kotlina je zaradi svoje izredne lege in pedološke sestave tal eden najboljših sadnih okolišev na Gorenjskem. Tunjiško sadje po obliki, zlasti pa po okusu daleč prekaša sadje iz drugih predelov kamniške občine. Zametek prve vzorne sadne plantaže v Tunjicah leta 1962 je pokazal smerice za najsodobnejšo ureditev sadovnjakov v vsej Tunjiški kotlini v družbeni, pa tudi v zasebni lasti. Zato ne bo odveč, če ob tej priložnosti utrdimo nekaj podatkov in rešimo pred pozabo stara domača imena za sadje, ki jih ponekod še niso izpodrinili strokovni nazivi. Najprej navajamo naziv, pod katerim je sadjerejec leta 1847 poslal sadje na razstavo, potem naziv, ki ga je priznala komisija, in zraven vrednost (število zvezdic smo označili s številko). Sodobne nazive bodo sadjarji lahko prilagodili starim.

Gregor Sedušak je iz Tunjic poslal 66 sort jabolok, med katerimi so: rotelj — beli zimski tofelj 2, terkelj — zimski rambur 2, tofelj — nemški gulderlin 2, rožman — sladki mošancgar 2, ravelj — rdeči zimski kalvilar 2, bernardinar — rožni kalvil 3, ipavka — tulpni kardinal 3, liberna — ramburjev kosmač 2, piškur — rdeči gulderlin 2, čebular — nemški gulderlin 2, laški kosmač — zeleni sladki kosmač 1, mošancgar — zimski mošancgar 3, mila rožica — sladki rdeči pisani golobičar 1, rdeči špincelj — rdeči špincelj 2, lahinja — zeleni zimski kosmač 1, pljučnik — beli pisani matan 1, laški špincelj — rumeni špincelj 1, mehka udna — ternaški pisanec 2, trda udna — jesenski pisani sladkelj 1, rdeči tofelj — rdeči štetinar 2, zoromašnica — zimska parmena 3, verbovec — beli jesenski golobičar 2, jevsko rdeče jabolko — sladki rdeči pisani golobičar 1, perkalen — dimasti matan 1, kopcinar — rdeči zimski golobičar 2, nemški tofelj — bazeljski plošnati pisanec 2, bevček — manj vredna sorta brez imena. Poleg tega je poslal še sorte, za katere ni navedel domačih imen, iz njih pa izvemo, kakšno pisano šaro je imel

v svojem sadovnjaku: zimski pisanec 1, rdeči kardinal 2, rumeni gulderlin 2, rdeči harlemski malinčar 2, beli angleški karolin 2, beli poletni kosmač (reneta) 3, rdeči apčik 2, zlatorumena reneta 3, zgodnji voščeni beli kalvil 2, kislí zimski rambur (ali liberna) 2, rumeni pravi zimski štetinar (ali čebular) 2, vijoličar 2, beli laški rozmarinar 2, drobna rjava reneta (ali kosmač) 1, velikomuhasta rdečerjava reneta (kosmač) 2, Kerpentinova drobna reneta 2, zelena jesenska reneta (kosmač) 3, kutni gulderlin 2, plošnati rumeni dvojčič 2, rdeči zimski golobičar 2, rumeni avdakarčik 2, rdeče pisana zgodnja sočna reneta 3, zeleni avdakarčik 1, jesenski beli sladkelj 2, pisani poletni rožčar 1, rdečerjavi malinčar 2, beli pisani matan 1, pravi zimski pisanec 2, rumeni zimski rambur 2, francoska kutna reneta, rdeči tofelj 1, angleški robač 3. Hrušk je poslal samo štiri sorte: eno brez imena, prešupnice (jesenska bergamota 3), vodenice in puternice.

Matija Pobovšar iz Rudnika pri Kamniku je poslal 33 sort jabolk, med katerimi omenjamo nekaj značilnih imen: perhaja — egermonski kalvil 2, žlibarica — jesenski pisani sladkelj 1, tentelj — rumeni pravi zimski štetinec 2, ruduška — pisano bazeljsko plošnato jabolko 2, ravelj — zeleni dolgi gulderlin 2, liberna — tulpni pisani kardinal 3.

Iz Šmartna v Tuhinjski dolini bi omenili naslednja imena: tentelj — pravi zimski pisanec 1, mehki jurek — rdeči poletni rožčar 2, lučan — jesenski pisani kalvil 3, pa še domača imena jevcgar, gavtrožnica, volika, bevdček in druga. Na Selih so spet posebna imena: lepič, pikec, pirhovec, miklavževce, rožni ravelj, trebušnik (tulpni kardinal 3), kutman (car Aleksander 2).

Župnik Janez Kuralt, ki je bil predsednik podružnice kmetijske družbe za kamniški in mungeški okoliš, je v Mengšu nabral za razstavo 35 sort jabolk, Jožef Škofic iz Malega Mengša 14, Janez Arko iz Vodice pa 29. Anton Smrekar, župnik iz Zlatega polja, je poslal 12 sort domačih hrušk, ki jih tam še danes poznajo: debele drobnice, samorašnice, ušperne, belice, žlahtnice, gasparnice, špehovke, rdečke, rjavke, bunke, korošice.

Tako vidimo, da je bila na podeželju res prava zmeda med nazivi sadja v raznih celo bližnjih krajih. Tako je ravelj v Tunjicah ime za rdeči kalvil, v Rudniku pa za zeleni dolgi gulderlin, pisanemu jesenskemu sladkelju pa so rekli v Tunjicah trda udna, a v Rudniku žlibarica.

Pirčeva knjiga o naprednem sadjarstvu je res v znatni meri dosegla svoj namen in pripomogla k obnovi in razširitvi sadovnjakov na podeželju. Sadjarji so sami vzgajali divjake in jih cepili. Kmetijska družba je v priznanje zaslug delila srebrne značke in s tem spodbudno vplivala na napredek sadjarstva. V kamniškem okolišu je leta 1850 dobil srebrno značko Valentin Kočar iz Tunjic, prav tako pa naslednje leto najuspešnejši sadjar v Tunjicah Gregor Sedušak, ker je cepil 3070 drevesc, Franc Orešnik iz Volčjega potoka pa jih je cepil 1500. V Komendi je kaplan Janez Brence s šolsko mladino uredil drevesnico.

Po tem prvem navdušenju pa je v kamniškem okolišu prvotna sadjarska dejavnost popustila. Pridelovalci so uživali sadove svojega truda, pri tem pa so pozabili na nasvete Pirčevega Vrtnarja in že novejših strokovnih knjig, da morajo sadno drevje oskrbovati in gojiti, sadovnjake pa obnavljati. Proti koncu stoletja so bili v Tunjicah sadovnjaki že kar precej slabi, drevje pa zanemarjeno in izrojeno. K sreči pa je v maju 1912 izpraznjeno mesto župnega upravitelja v Tunjicah zasedel vneti sadjar Jakob Razboršek. Takoj se je lotil dela. Spoznal je, da mnogo sort ne ustreza sadnemu izboru za tunjiški okoliš. Precepil

je neprimerno drevje, uredil drevesnico, v kateri je vzgajal vsakovrstno sadje najboljših sort, cepiče pa je naročal od vsepovsod, tudi iz inozemstva. Drevesca je oddajal v Ljubljano in po vsej Gorenjski. V letih 1923 do 1926 sem kot dijak novomeške gimnazije sam nosil s kmetijske šole na Grmu cele snopiče cepičev sadjarju Razboršku v Tunjice, pošiljal pa mu jih je naš znani vrtnarski strokovnjak Kamničan Anton Lap, ki je bil takrat strokovni učitelj na kmetijski šoli na Grmu. Več novih sort, katerih cepiče sem prinesel z Grma, je vključil v sadni izbor za kamniški okoliš. Pod hribom je uredil vzoren sadovnjak z vsakovrstnimi sortami, da je imel vedno dovolj cepičev pri rokah. Sadovnjak so posekali pri urejevanju plantažnega sadovnjaka leta 1963, ko je bil še v polni rodnosti.

Zanimivo je, da je bila prva nova sorta jabolk, ki jo je sadjar Razboršek razširil v Tunjicah, do takrat pri nas še malo poznana ameriška sorta *ontario*. Cepiče mu je prinesel iz Moravskega mladi Kamničan Anton Lap, ki je na Češkem obiskoval kmetijsko šolo in se je po končanem študiju l. 1913 zaposlil kot praktikant na veleposestvu Lednice pri Břeclavi na avstrijsko-moravski meji. Veleposestnik je bil posebno ponosen na troje mladih jablan sorte *ontario*, ki jih je bil dobil naravnost iz Amerike. Pri odhodu iz Moravske je Anton Lap ponoči skrivaj narezal cepiče in jih prinesel župniku Razboršku v Tunjice. (Zaslužni sadjar Jakob Razboršek je bil v Tunjicah do februarja 1938, v pokoju pa je živel v Primskovem pri Kranju in je umrl leta 1961 v visoki starosti.)

¹² Za primer Pirčevega pesnikovanja priložnostnih pesmi navajamo opis viharja na morju iz pesmi o potovanju v Ameriko. Verjetno je to tudi prvi opis resničnega doživetja na Atlantiku, ki ga je kdo napisal v slovenskem jeziku. Pirč je bil med redkimi Slovenci, ki so prejadrali ocean v prvi polovici prejšnjega stoletja.

Na francozovski pokrajini
Havre kraj je imenovan,
zapustim svoj svet dozdejni
K svetmo Jakobu ta dan.

Barka z blagam naložena,
Sto 'n devedeset ljudi,
Komaj dobro je spušena,
Hitro kakor tič leti.

Več oko ne vidi zemlje,
Le zastonj ozira se,
Vid nam zdaj širjava jemlje,
Sonce je domače še.

Tukej sim, o človek! pridi,
Ak želiš spoznat' Boga;
Njega se mogočnost vidi
V sred' nezmerniga morja.

Loči d'žele razkropljene,
Ne prestopi svojih mej,
Barke z blagam naložene
Nese noč in dan naprej.

Brez števila ž'val povodnih
V globočini preživi,
Rib daruje mnogorodnih
In človeka bogati.

S svojim hlapam napolnuje
Vse oblake in megle,
De zemljo dež pokrepčuje,
De ne vsahnejo vode.

Kje se pa lepota najde,
Kakor sonca sred morja?
Kader med valovi zajde,
V tavžent žarkih vse miglja!

Zadnji žarki zdaj zigrajo,
Kmal nastopi temna noč;
Gori zvezde blisketajo
Doli v morji migljajoč.

Kakor dobro in potrebno
Je morje na svetu nam,
Tak nevarno je, posebno
Časa več, prebivat' tam.

Kdor gre na morja širjave,
More tud terpet' hudo,
Najde marsktero težavo,
Bodi mu, al ne, ljubo.

Jed neznana nima cene,
Voda skor za piti ni;
Postlja čudna vis' od stene,
Barka polna tolk' ljudi.

Vender to je še prestopno,
De le hujiga ni več;
De je le morje pokojno,
Barka plava urno preč.

Če pa močen veter pride,
In perrjove hud vihar,
Strah in groza nas obide,
Sapopasti ni nikdar.

Sam sim skusil, kar popišem
Od viharja morskiga;
Vse premislim in preišem,
Ne dobim strašnejšiga.

Kadar pridemo na barki
Že čez tavžent ur hoda,
Mirno svetjo sončni žarki,
Trinajst dni do sred morja.

Kar so se nam perkazale
Ribe, kakor truma svinj,
So iz vode poskakvale;
Strah nam hodi na spominj.

Kmalo so se pervozili
Morski somi proti nam,
Tje po morji se valili;
Groza nam popotnikom.

Zdaj začnejo morske ptice
Okrog barke nam ferfrat';
Milo gledajo nam v lice,
Hočjo kaj na znanje dat'.

Barkar nam perpoveduje,
Kaj pomeni vse leto;
Hud vihar nam prerokuje,
Desi jasno je nebo.

Komaj sonce gre za morje,
In se večer omrači,
Pride velik piš od borje,
Strašin veter perbuči.

Kmalo pergerme valovi,
Vse šumeče je morje,
Silijo ga zdaj vetrovi
Delat hribe in gore.

Barka se začne gugati,
Se premetvat' semtertje,
Na vse kraje se sukati
In vojskvat' z valovi se.

Petkrat tavžent centov teže
Ima barka, kakor grad;
Zdaj pa lohna vetru streže,
Kakor listje, al sušmad.

Le jo veter pervzdiguje
Zdaj od konca, zdaj s stranjo,
Semtertje jo premetuje,
Iz doline na goro.

Barkar hlapcam glasno vpije,
Jim hiti zapovedvat',
De morje nas ne zakrije,
Z elementi se vojskvat'.

Drugi v barki smo zaperti,
Trepetamo od strahu,
V brezen morja že požrti,
Se zročujemo Bogu.

Upanje nas zapušalo
Preživeti strašno noč,
De b' nam drug dan sonce sjalo,
Misliti skor ni blo moč.

In od straha eden moli,
Križe delati hiti,
Drug plašin stermi okoli,
In ne ve, de še živi.

Bog pa vstanovi viharje,
Divje umiri morje,
Strašne smrti nas obvarje;
Spet nam sonce gori gre.

Mi v spominu bo ostala
Vedno tista strašna noč.
Bod' Gospodu čast in hvala,
De je skazal mi pomoč.

Ni nevarniš'ga na sveti,
Kakor sred morja vihar;
Kdor perpravljen ni umreti,
Naj ne hodi nanj nikar.

To je izvirno besedilo pesmi, ki jo je v posebni knjižici natisnil, v stari pisavi, leta 1836, Kleinmayr v Ljubljani. Pirčev življenjepisec Florentin Hrovat je v svoji knjigi besedilo po svoje oblikoval in mu ponekod pokvaril smisel.

¹³ Friderik Baraga se je rodil 29. junija 1797 v Mali vasi pri Dobrničju na Dolenjskem. Leta 1812 je na Dunaju končal pravo, potem pa je vstopil v ljubljansko semenišče. Kaplanoval je v Šmartnem pri Kranju in v Metliki, leta 1830 pa je odšel v Ameriko in je deloval v indijanskih misijonih pri Otavanih in Čipevih. Napisal jim je slovnico in slovar — 600 strani! — ter nekaj knjig, zato velja za utemeljitelja čipevske indijanske književnosti. Leta 1853 je postal škof s sedežem v Saultu, kjer je Pirc zgradil cerkev. Leta 1866 je prenesel sedež škofije v Marquette ob južni obali Gornjega jezera, kjer je umrl 19. januarja 1868. Bil je misijonar, ki je iz Avstrije odšel v Ameriko s podporo Leopoldinske družbe. To družbo so ustanovili leta 1829 na Dunaju v podporo misijonom med Indijanci. Leopoldinska družba je z denarnimi prispevki podpirala tudi Baraga in Pirca, ki sta ji za njeno glasilo *Berichte der Leopoldinen Stiftung* redno pošiljala poročila o svojem delovanju.

¹⁴ Tako ugotavlja zgodovinar dr. Hugo Bren v koledarju *Ave Maria* 1931, Lemont — Illinois, USA. Frančiškan p. Hugo Bren je bil doma iz Litijske, umrl pa je v Ameriki, kjer je dalj časa živel. Proučeval je tudi življenje in delo Franca Pirca. V *Central-Blatt and Social Justice* je 1934—1935 objavil v angleškem jeziku prevod vseh Pirčevih pisem do konca leta 1840. Napisal je tudi izčrpne pripombe. Nemški prevod teh pisem hrani Minnesota Historical Society Library v St. Paulu.

¹⁵ Novice 1843, stran 4.

¹⁶ Ferdinand Šmid (v Novicah pisano Šmidt) je bil trgovec in posestnik Plavčeve hiše v Šiški pri Ljubljani. Kasneje se je posvetil sadjarstvu in naravoslovju. Pircu je pošiljal v Ameriko semena in gospodarsko orodje, kasneje pa predvsem slike in potrebščine za njegove nove cerkve. Ko se je Pirc leta 1873 vrnil v domovino, sta se stara prijatelja spet pristrčno pozdravila.

¹⁷ Koledar *Ave Maria* 1963, str. 110. Pirc je pisal pismo 1. septembra 1838. V Sault je prišlo 18. oktobra, v Pariz 7. decembra, v Ljubljano pa 17. decembra.

¹⁸ Koledar AM 1963, str. 116. Pisal je 1. septembra 1838 in 15. januarja 1839 vodji bogoslovne šole Pavšku, 30. avgusta 1838 Baragovi sestri Amaliji, 15. oktobra sestri Poloni in Mencingerju, 3. decembra 1838 Janezu Kuraltu v Goricah in Mateju Kristanu v Vačah, 1. oktobra 1838 patru Benjaminu, 2. januarja 1839 nuni Magdalenii, ostala pa Leopoldinski družbi.

¹⁹ Koledar AM 1963, str. 119.

²⁰ Novice 1844, str. 74 in 80. Iz pisma, ki ga je Pirc poslal Novicam 24. februarja 1843. Ob Pirčevem prihodu v Ameriko je stal sodček slanine 80 goldinarjev, sedem let kasneje pa 12 gld, cent pšenične moke se je pocenil od 18 gld na 4, 3 in celo na 2 gld, lepa krava, ki je takrat veljala 200 gld, pa je bila zdaj 40 gld. »Ker se Amerika tako lepo povzdiguje s svojimi kmetijskimi pridelki,« ugotavlja Pirc, »postane popred nego v desetih letih vzgled vsemu svetu. Pred

malo leti je bilo delo silno drago. Delavcu so morali plačati po tolarju na dan. To pa je ravno spodbudilo človeški um, da so jeli misliti na umetna orodja in stroje, s katerimi bi obdelovali polje. Tudi imajo stroje, s katerimi sekajo drevje in cepijo v polena. Vse to so dosegli s svojo umnostjo in pridnostjo...»

²¹ Dr. Franc Jaklič, Friderik Baraga, Mohorjeva družba Celje 1931, str. 133.

²² Koledar AM 1963, str. 107.

²³ Koledar AM 1964, str. 81.

²⁴ Novice 1844, Iz Pirčevega pisma Novicam z dne 2. marca 1843.

²⁵ Po naše Krivo drevo, danes Harbor Springs, letoviško mesto ob Michiganskem jezeru. V bogati del mesta ne moreš z avtom, ker se je lastnikom posrečilo, da so se izolirali pred hrupom motornih vozil. Pred vhodom v mesto je velika napisna tabla, ki pove, da je tu stalo krivo drevo, ki so ga lahko opazili iz daljave več milj in pod katerim so indijanska plemena imela svoja zborovanja. Po tem drevesu je tudi kraj dobil svoje ime, v indijanskem jeziku Wa-ga-na-ki-si, kanadski francoski naseljenci pa so ga imenovali Arbre Croche.

²⁶ Florentin Hrovat, Franc Pirec, Celovec 1887, stran 55. Iz pisma Leopoldinski družbi 5. novembra 1845. V nadaljnjih opombah: Hrovat.

²⁷ Hrovat, str. 57. Iz pisma dunajskemu knezoškofu 28. decembra 1846.

²⁸ Hrovat, str. 59. Iz Pirčevega poročila v koledarju baltimorske škofije za leto 1848.

²⁹ Zgodnja Danica 1851, str. 105.

³⁰ Novice 1846, str. 11. Iz pisma prijatelju Šmidu dne 16. novembra 1845.

³¹ Bleiweisov zbornik, XL. zvezek Maticе Slovenske, Ljubljana 1909, str. 134.

³² Pirc ugotavlja, da je država Minnesota dobila ime po istoimenski reki, ki se pri St. Paulu izliva v Mississippi. To ime pomeni v jeziku tamošnjih Indijancev »motna voda«, Mississippi pa je v čipevskem jeziku Meči sibi — »velika reka«.

³³ Zgodnja Danica 1853, str. 114.

³⁴ Iz pisma Leopoldinski družbi. Hrovat, str. 64.

³⁵ Zgodnja Danica 1853, str. 61.

³⁶ Zgodnja Danica 1856, str. 95.

³⁷ William Furlan, In charity unfeigned, str. 209.

³⁸ Iz Trobčevega nekrologa Pircu, Zg. Danica 1880, str. 107.

³⁹ Simon Pirc pisma ni dobil, ker je že v februarju umrl v Gradcu. Objavila ga je Zgodnja Danica.

⁴⁰ Iz pisma kan. Janezu Novaku, Zg. Danica 1880, str. 107.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Zgodnja Danica, 1855, str. 74.

⁴³ Zgodnja Danica 1864, str. 233.

⁴⁴ Zgodnja Danica 1864, str. 276.

⁴⁵ Zgodnja Danica 1865, str. 79, 88.

⁴⁶ Zgodnja Danica 1865, str. 22.

⁴⁷ Iz Trobčevega nekrologa Pircu, Zg. Danica 1880, str. 107.

⁴⁸ Zgodnja Danica 1865, str. 168.

⁴⁹ Zgodnja Danica 1865, str. 210.

⁵⁰ Zgodnja Danica 1866, str. 158.

⁵¹ Zgodnja Danica 1873, str. 37.

⁵² Zgodnja Danica 1874, str. 277.

⁵³ Za spomenik je prišlo 163 goldinarjev prispevkov. Kamen z delom je veljal 150 gld, glava 30 gld, delo okrog postavitve nagrobnika pa 20 gld. Primanjkljaj so pokrili iz kasnejših prispevkov. Zg. Danica 1880, str. 355.

⁵⁴ Prim. Ivan Zika, Nekaj o Andreju Smolnikarju, VI. Kamniški zbornik, str. 72.

⁵⁵ William Furlan, In charity unfeigned, str. 208.

⁵⁶ Hrovat, str. 49.

⁵⁷ Iz pisma Lovrenca Lavtižarja z dne 22. oktobra 1858 Zgodnji Danici.

⁵⁸ Iz »Wahrheitsfreunda« 1862. — Hrovat, str. 81.

⁵⁹ Iz pisma Jožefa Buha z dne 25. januarja 1868, Zg. Danica 1868, str. 71.

⁶⁰ Iz Pirčevega pisma z dne 30. marca 1869, Zgodnja Danica 1869, str. 152.

⁶¹ Zgodnja Danica 1859, str. 44.

⁶² Zgodnja Danica 1875, str. 144.

⁶³ Hrovat, str. 48.

⁶⁴ Zgodnja Danica 1876, str. 24.

⁶⁵ Podatke in literaturo iz Amerike so posredovali Rev. Robert Voigt iz Pierza, inž. Joseph Gregorich in Mija Gaber-Rode iz Chicaga. Vsem velja topla zahvala.

⁶⁶ Viljem Furlan je bil rojen v Ameriki in ni nikoli videl domovine svojih staršev, vendar je Ameriki zelo lepo predstavil Kamnik in Slovence. Ker izvrstno obvlada slovenski jezik, je za svojo knjigo o Pircu lahko uporabljal slovenske vire. Podatke o Jugoslaviji je črpal iz informativne izdaje pri Združenih narodih: Robert J. Kerner, Yugoslavia, Berkeley, University of California Press, 1949. Viljem Furlan je zdaj župni upravitelj v kraju Herman v Minnesoti.

⁶⁷ Prevod: Postavljeno v letu 1952 v spomin preč. Franca Ksaverja Pirca, »Očeta škofije St. Cloud«, 1785—1880. Po naročilu škofa Jožefa Cretina iz St. Paula je leta 1852 prišel v področje gornjega Mississippija in njegovih pritokov, da bi spreobrnil Indijance in služil potrebam katoliških priseljencev. Iz misijonske postaje pri Crow Wingu je deloval med različnimi plemeni in ustanovil župnije v Belle Prairie, Sauk Rapids, St. Cloud, St. Augusta, Jakob's Prairie in St. Joseph. Pridobil si je pomoč očetov benediktincev, ki so prišli iz Pennsylvanije, in pripeljal nekatere svetne duhovnike — pionirje, kot so Jožef Buh, Nace Tomazin in Jakob Trobec, ki so skupno z njim ustanavljali župnije in ostale ustanove, ki so pozneje (1889) postale škofiji St. Cloud in Duluth. Nazadnje je služboval v župniji sv. Jožefa v Rich Prairie. V rodno Kranjsko se je vrnil v letu 1873.

⁶⁸ Prevod: Franc Ksaver Pirc, misijonar pri čipevskih Indijancih, je ustanovil prvo katoliško župnijo v centralni Minnesoti v Crow Wingu, 20 milj od tega kraja ob reki navzgor, v letu 1852. Leto kasneje pa je tu v Belle Prairie ustanovil župnijo, ki je danes najstarejša stalna župnija v škofiji St. Cloud. Njegovi prvi župljani so bili kanadski Francozi, ki so si, trgujoč s kožuhovino, hoteli ustvariti boljšo bodočnost. Pirc sam, po rodu iz Kranjske ali Carniole, pokrajine stare Avstroogrske monarhije, pa je pripeljal na to ozemlje priseljence svoje lastne srednjeevropske kulture in vere. Sad njegovega plemenitega stremeljenja je velika katoliška skupnost — škofija St. Cloud.

⁶⁹ Robert Voigt, Pierzana, St. Cloud 1965, str. 27. in 177.

⁷⁰ Novice 1843, str. 15.

Pirčeve »Avtobiografije« nismo mogli najti. Abiturientka kamniške gimnazije Mija Gaber-Rode, zdaj knjižničarka na Stanford univerzi v Californiji, USA, sporoča, da je ni v seznamu nobene knjižnice v Združenih državah.

KAMNIŠKO OZEMLJE V PRAZGODOVINI

Stane Gabrovec

Prazgodovina Kamnika in njegove širše okolice še ni bila sintetično obdelana. Vzrok je dokaj preprost: skromne najdbe so komaj lahko zamikale raziskovalca in niso vzbudile upanja, da lahko z njimi globlje razsvetli najstarejše obdobje življenja na kamniških tleh. Tudi danes še ni bistveno drugače, vendar je že čas, da potegnemo črto pod skromne podatke in podamo obračun svojega znanja; to toliko bolj, ker nam novoustanovljeni Kamniški muzej budi upanje, da bomo v bodoče bolj vneti pri odkrivanju najstarejše zgodovine kamniškega področja.

Svojo nalogo moramo razmejiti najprej geografsko. V raziskovanje bomo vključili predvsem področje nekdanjega kamniškega okraja,¹ vendar z nekoliko razširjenimi mejami. Področje lahko najboljše označimo in opredelimo po Meliku:² jedro našega ozemlja predstavlja ravnina ob Kamniški Bistrici, na zahodu smo priključili še Skaručensko pokrajino z osamelci, na vzhodu pa Moravško dolino, Črni Graben in Tuhinjsko dolino. Melik združuje te pokrajine še pod skupnima oznakama: srednji in vzhodni deli Ljubljanske kotline z obrobjem in zahodni del Posavskega hribovja, Trojanske doline. Priključiti moramo seveda — vsaj teoretično — tudi vse alpsko področje Kamniških planin,³ kolikor leži na južni strani vrhov. Ta priključitev je, kot rečeno, bolj teoretična, saj komaj poznamo najdbe iz teh gorskih predelov.

Časovno pa je naša naloga razmejena s pojmom prazgodovine. V naše razpravljanje vključujemo torej vse arheološko gradivo, ki priča o življenju človeka na zarisanem področju do prihoda Rimljanov, tj. približno do začetka našega štetja.

Najprej podajmo gradivo, ki nam je na razpolago, in sicer ločeno po časovnih obdobjih.

Paleolitik

Z našega področja poznamo dve paleolitski postaji:

1. Mokriška jama. Od tu so že od leta 1837 znane kosti jamskega medveda. Jama je od tedaj neprestano vzbujala pozornost raziskovalcev. Leta 1954—1956 jo je sistematično raziskovala arheološka sekcija SAZU pod vodstvom M. Brodarja.⁴ Izkopavanja so lahko brezdvomno dokazala, da je jama uporabljal kot svoje zatočišče tudi paleolitski človek. Odkrila so tri kulturne plasti, ki vse pripadajo mlajšemu paleolitu, in sicer aurignacien (po francoskem najdišču Aurignac). Prvo, najnižjo označuje koščena konica s precepljeno bazo, drugo koščena konica mladečkega tipa, tretja, najvišja pa se ne da kulturno ožje opredeliti. Tako imamo tri kulturne nivoje aurignaciena, ki po M. Brodarju predstavljajo isto razvojno vrsto, kakor je splošno ugotovljena v francoskem srednjem aurignacien (aurignacien moyen, oziroma aurignacien proprement dit).

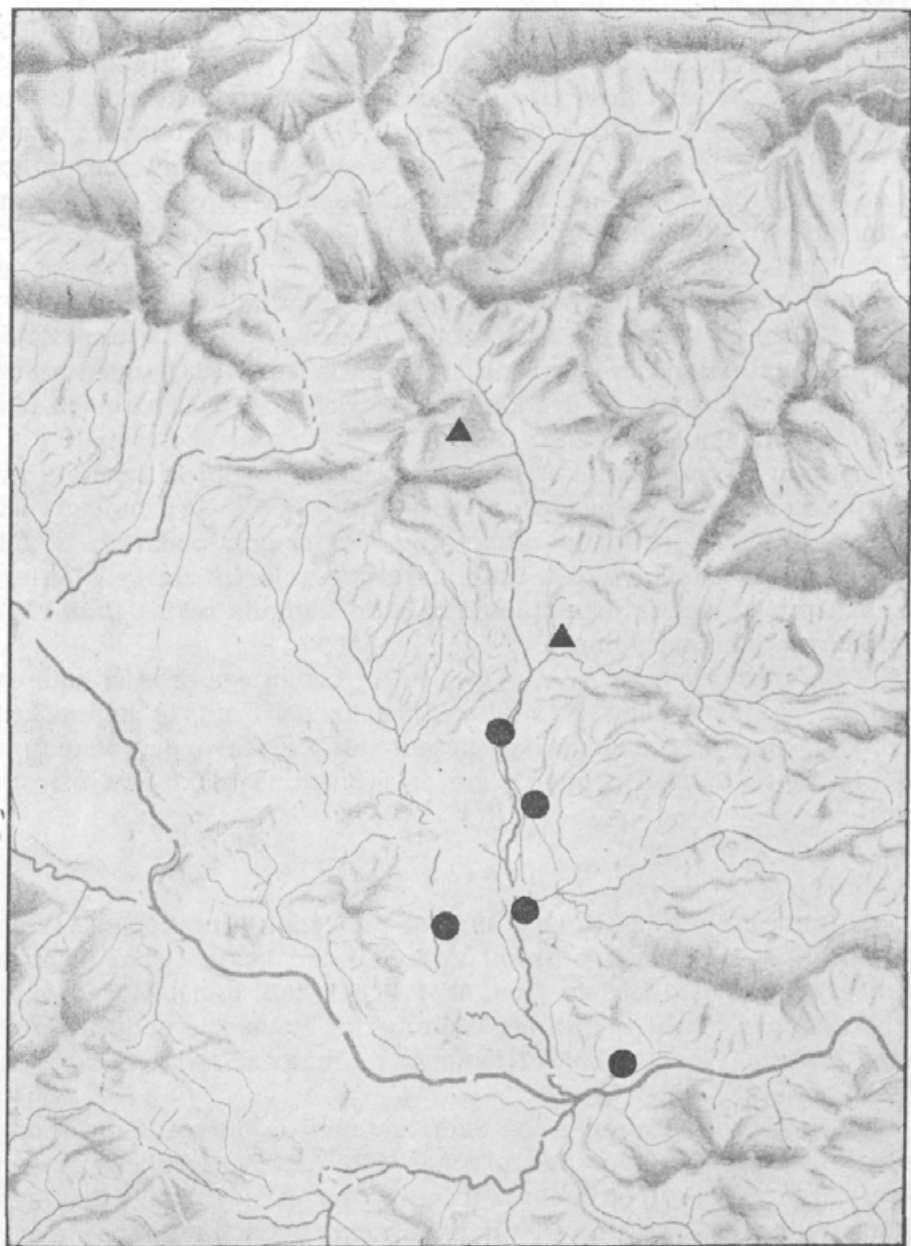
Tej kulturni opredelitvi naj pridamo na kratko še geološko. Ohranjeni ostanki človeških rok sodijo v prvi toplotni presledku (interstadial) zadnje, würmske poledenitve (Würm I/II). V absolutnih številkah je to čas pred cca 80.000 leti.⁵

2. Nevlje pri Kamniku. Pri regulaciji Nevljice in gradnji mostu je bila odkrita leta 1938 plana paleolitska postaja.⁶ Poleg znanega mamuta, ki je posrečeno rekonstruiran v Naravoslovnem muzeju v Ljubljani, poznamo od tu tudi mikrolitsko rezilce, ki se običajno dobi v razvitem aurignacien. Kasno datacijo v okviru mlajšega paleolitika nakazuje tudi prisotnost severnega jelena. Tako je paleolitska postaja v Nevljah očitno mlajša kot visokogorska Mokriška jama in sodi najverjetneje v drugi interstadial zadnje würmske poledenitve (Würm II/III), absolutno v čas pred cca 50.000 leti.

Neolitik in eneolitik

Iz neolitskega obdobja poznamo le redke slučajne najdbe. Ker o njih nimamo nobenih podatkov, so nam le bolj opozorilo, kje smemo pričakovati novih najdb iz tega obdobja. Izoliranost najdb nam omogoča le tipološko datacijo, ki ni vedno popolnoma zanesljiva. Skoraj vse gradivo, ki ga tu navajamo, bi lahko srečali še tudi v zgodnji bronasti dobi.

1. Domžale - Šumberk. Serpentinasto sekiro (tab. 13,13), najdeno na Šumberku, je podaril leta 1893 Narodnemu muzeju F. Ogrinc.⁷

Paleolitska (Δ) in neolitska (●) najdišča kamniškega področja

Pri lomljenju kamna v kamnolomu Šumberk je bilo leta 1953 najdeno v ilovnatem vdoru med skalami kremenčevo strgalo (kje je sedaj, ne vemo), dva kosa žrmlj (eno sedaj v Narodnem muzeju, inv. št. P 13048, tab. 6, 5) in živalski zobje (en zob sedaj v Narodnem muzeju, inv. št. 13047). Najdbe je ohranil in izročil Narodnemu muzeju po posredovanju konservatorja F. Kokalja Valentin Zajc iz Laz. Njemu se imamo zahvaliti tudi za točne najdiščne podatke.

2. Kleče pri Dolu. Pri poljskih delih so na njivi A. Levičnika, sevarno od opuščene proge Laze—Črnuče, našli kamnito sekiro.*

3. Količevo. V strugi Bistrice blizu Bonačeve tovarne (»od Zajčevega mlina do Bonačeve tovarne«) sta našla leta 1933 študenta Jože in Anton Kralj iz Jarš 25 dve kamniti sekirici iz serpentina in jih izročila N. Sadnikarju. Tab. 13, 8—9.

4. Šmarca pri Kamniku. Iz neznanega mesta naj bi izhajala dva kamnita nožička in kremenova puščica (tab. 13, 10—12), najdena leta 1939. Najdiščni podatki so nezanesljivi. Po drugih podatkih bi bilo kamnito orodje lahko tudi z Ljubljanskega barja (iz zbirke Pfeiffer).

5. Trzin. V razpoki kamnoloma najdena kamnita sekira (tab. 13, 7) je prišla v Sadnikarjev muzej.

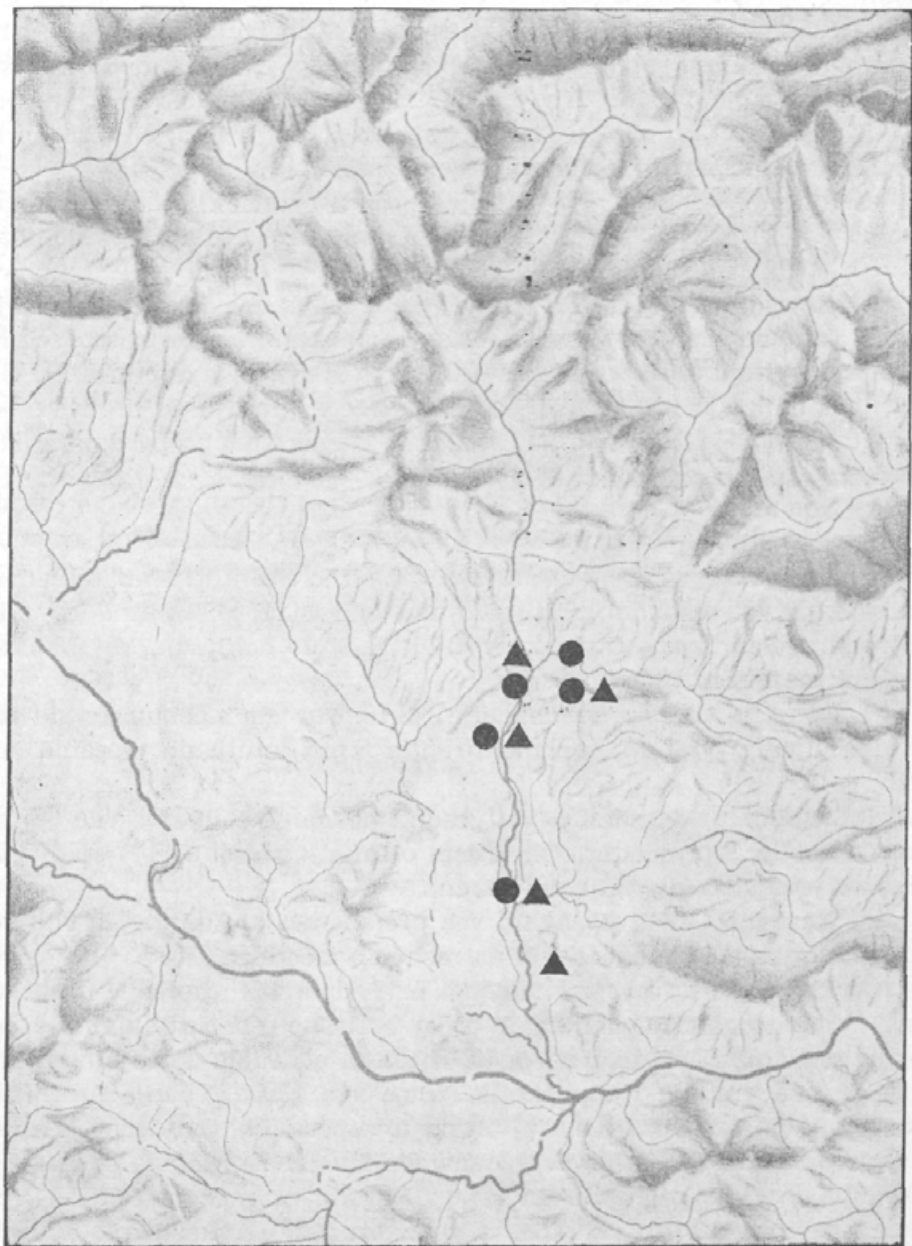
V Sadnikarjevem muzeju je tudi nekaj kamnitega orodja, katerega najdišče pa je neznano. Ker ni izključeno, da izhaja s kamniškega področja, kjer je N. Sadnikar predvsem zbiral gradivo, ga podajam na tab. 15, 6—8. V vseh primerih gre za serpentinasta kladiva oziroma sekire.

Bronasta doba

1. Domžale - Šumberk. Leta 1956 so pri kopanju prekopa za strugo Kamniške Bistrice našli v produ v globini 2 m kakih 100 m južno od Šumberka bronasto bodalo (inv. št. P 13.049, tab. 6, 6). Možno je, da je bilo bodalo naneseno s samega Šumberka. Bodalo je podaril Narodnemu muzeju Valentin Zajc. Njemu se moramo zahvaliti tudi za najdiščne podatke.

2. Duplica pri Kamniku. N. Sadnikar nam je ohranil dve bronasti sekiri (tab. 13, 5—6), za kateri sta navedeni najdišči Duplica pri Kamniku oziroma Volčji potok (brez točnejših podatkov). Zanesljivo lahko računamo pri obeh sekirah z istim najdiščem (zakladna najdba?).*

Krajevni leksikon Dravske banovine (1937) 184 poroča tudi o meču iz kasne bronaste dobe, ki naj bi ga bili našli v strugi Bistrice pri mostu »pod nekdanjim mlinom«. Meč, ki naj bi prišel v Sadnikarjevo zbirko, ni ohranjen.

Bronastodobna ($\triangle$) in žarnogrobišna ($\bullet$) najdišča kamniškega področja

3. Ihan. V Sadnikarjevi zbirki se nam je ohranila bronasta sekira z rahlo nakazanimi robniki (tab. 8, 12); dolg ročaj se na koncu nekoliko razširi v ovalno rezilo. Vrh držaja ima sledove moderne uporabe.¹⁰ Analiza kovine:¹¹ Sn ~ 7,8, Pb 0, As sl., Sb 0, Ag ~ 0,01, Ni 0,26, Bi 0, An 0, Zn 0, Co 0, Fe 0. Točno najdišče ni znano.

4. Kamnik—Zaprice. Na Zapricah (»pod Frtalco«) je bila najdena bronasta sekira, tab. 8, 11, ki nam jo je prav tako ohranil N. Sadnikar v svoji zbirki.

5. Kamnik—Palovče. Iz Palovč (brez natančne lokacije, gradnja ceste Kamnik—Palovče?) hrani Sadnikarjeva zbirka bronasto sekiro s slabo razvitimi uhlji, z gladkim prehodom iz držaja v rezilo (tab. 8, 3).

V Sadnikarjevi zbirki so poleg opisanega gradiva še bronaste sekire, tab. 15, 9—11, katerih najdišča niso znana; smemo pa domnevati, da so iz kamniške okolice.

Kultura žarnih grobišč

Za vse žarnogrobiščno gradivo se moramo zahvaliti N. Sadnikarju. Žal je tudi v tem obdobju gradivo omejeno le na posamezne kose, ki so prišli v Sadnikarjevo zbirko več ali manj po naključju, ne da bi se ohranili najdiščni podatki.

1. Domžale (brez točne lokacije): bronasta igla s čebulasto glavico in odebeljenim vratom, ornamentiranim z nizi lomljenih vrezanih črt. Tab. 6, 7.

2. Duplica pri Kamniku. Pri gradnji nekdanje Remčeve vile (?) so našli obročke s prepletom. Ohranjeni ostanki (tab. 6, 8—11) sodijo po vsej verjetnosti k dvema primerkoma.¹²

3. Kamnik. Od tu poznamo več predmetov, ki sodijo v žarnogrobiščno obdobje. Najdeni so bili na različnih mestih:

A. Iz bližine Krvavega znamenja na Podgorskem polju je bronasta igla s čašasto glavico. Glavica je ornamentirana s horizontalnimi vzporedno vrezanimi črtami. Tab. 8, 15. Iz istega področja omenjajo najdbe tudi v času gradnje Kamniške železnice leta 1890. Tedanja orožniška postaja je poslala 1890 v muzej bronasto zapestnico, »najdeno pri gradnji proge nedaleč od Krvavega znamenja«. Od zapestnice se nam je ohranila le skica v akcesijski knjigi Narodnega muzeja (167/90), po kateri se zdi, da gre za zapestnico iz bronaste trakaste pločevine s stanjšanima koncema. Vendar je skica premalo jasna, da bi mogli zapestnico časovno opredeliti.

Tudi leta 1965 odkrit žarnogrobiščni grob,¹³ ki ga hrani Kamniški muzej, sodi morda v isti najdiščni kompleks.

B. Pri gradnji rezervoarja za kamniški vodovod nasproti današnjega kopališča je bila leta 1948 najdena bronasta tulasta sekira, tab. 8, 13, ki jo je N. Sadnikarju izročil Oskar Grzinčič.

C. Na Kratni so pri gradnji ceste na Palovče leta 1938 našli keramično gradivo: lonček, glinasti uteži, fragment keramike iz ramena in vratu neke posode, glinast ročaj (tab. 8, 5—7, 9—10) in kos obdelanega kamna (tab. 8, 4). Gradivo sodi k neraziskani naselbini. Pri obhodu Kratne sem tudi sam februarja 1955 našel na Gradišču v izkopu nekdanjega nemškega bunkerja fragment uteži (tab. 8, 8). Prikazano gradivo je premalo značilno, da bi ga lahko s prepričanjem postavili v žarnogrobiščno območje. Za tako opredelitev nam pa dajeta napotek dve tulasti sekiri (tab. 8, 1—2), ki sta bili po Sadnikarjevih podatkih najdeni pri gradnji ceste na Palovče (vendar že pred letom 1938) in ki morda sodita v isti najdiščni kompleks. Obe sekiri sta popolnoma enaki. Tulec je na vrhu odebeljen, njegovi robovi fasetirani, pod odebeljenima roboma imata ušesce. Pri eni od sekir je patina odstranjena.

Prav iz konca žarnogrobiščnega obdobja hrani Sadnikarjeva zbirka še eno bronasto sekiro z že razvitimi plavutmi (tab. 13, 2), navedba točnega najdišča pa se nam ni ohranila. V isto obdobje sodita očitno tudi bronasta obeska (tab. 14, 17—18) in bronasta ovratnica (tab. 14, 16).

Halštatska doba

V halštatskem obdobju nam poročila, čeprav še vedno skromna, omenjajo že več najdišč. Zaradi preglednosti jih bomo podali po geografskem redu od zahoda proti vzhodu, najprej v južnem predelu kamniškega področja, na koncu pa še v severnem (ožja kamniška okolica in Tuhinjska dolina). V to poglavje smo vključili tudi vsa v literaturi omenjena gradišča, ki marsikdaj sicer niso dokumentirana z gradivom, pri katerih pa lahko pogosto že po imenu, legi in bolj ali manj ohranjenih nasipih sklepamo na halštatsko naselitev. Nismo pa preverili podatkov na terenu.

1. Repnje. Na gorskem hrbtu, ki teče od Repenj proti jugozahodu do Smlednika, omenjata Rutar in Levec več prazgodovinskih naselbin.¹⁴ Na Brecljevem hribu (stara avstrijska specialka Grad kota 509; jugoslovanska specialka kota 517), na Šternovem hribu, pri razvalinah Smledniškega gradu (kota 514 Stari grad, po stari avstr. specialki; kota 515 po jugoslovanski), najlepšo pa na Drenovem vrhu nad Repnjami s štirimi terasami (kota 487). Severno od tega hrbta pri vasi Hraše so bili odkriti tudi žgani halštatski grobovi. Gradivo ni ohranjeno.

2. Šmarna gora. Na vrhu Šmarne gore domneva halštatsko naselbino Pečnik, s pridržki tudi Saria.¹⁵ Z gradivom ni dokazana.

3. Šmartno pod Šmarno goro. Tudi tu je Pečnik domneval prazgodovinsko naselbino. Pečnikova, le rokopisno izražena domneva, dosedaj ni bila potrjena z arheološkim gradivom.

4. Skaručna. Isto velja tudi za Pečnikovo domnevo, da bi bila prazgodovinska naselbina pri cerkvi sv. Lucije v Skaručni.

5. Črnuče. Na Stražnem hribu (kota 368) nad Savskim mostom omenjata gradišče z dobro ohranjenimi nasipi Dežman in Saria.¹⁶ Dežman domneva tudi še dve neprekopani gomili. Domnevani gomili severozahodno od tod v smeri proti Gameljnam sta se izkazali kot naravni tvorbi. Iz celotnega področja nimamo nikakega arheološkega gradiva, kolikor ne sodita v ta kompleks dve železni sekiri (tab. 14, 10—11), ki nam ju je ohranil Sadnikar v svoji zbirki.¹⁷

Eno uro severno od črnuške postojanke omenja Dežman (l. c.) novo gradišče.

6. Rašica. Omenjajo utrdbe, ki pa niso časovno opredeljene.¹⁸

7. Mengeš. Šele na severovzhodnem zaključku osamelca, v območje katerega sodita tudi črnuško gradišče in Rašica, imamo dobro, z najdbami potrjeno halštatsko postojanko. Samo naselje še ni evidentirano, mora pa biti nekje na višini zapadno od Mengša, v okolici sedanje Mengeške koče na Gobavici. Utrjenega gradišča, ki bi ga na tem področju vsekakor pričakovali, še ne poznamo. Najdbe seliščnega značaja so redke. V tej zvezi moramo omeniti gradivo, ki ga je v letih pred prvo svetovno vojno pošiljal v ljubljanski muzej graščak A. Stare. Tako je poslal 17. 5. 1912 večje število keramičnih fragmentov in okrogel kamen za trenje žita, ki pripada žrmlju (inv. št. P 8860—8864; tab. 5, 9—10). Med poslano keramiko se nahaja že tudi rimska. Prazgodovinskega dela najdb časovno ne moremo točno opredeliti, prav tako ne poznamo točnega mesta izkopa. Drug namig za naselbinske najdbe nam daje Müllnerjevo poročilo.¹⁹ Müllner poroča, da je kmet Ogrin (p. d. Templav), katerega hiša leži pod današnjo planinsko kočo, našel pogosto na svoji njivi Erjavci neobdelano železo. Kosi takega surovega železa so ohranjeni v 7—8 cm velikih pravilnih kosih (danes so ohranjeni še trije kosi, inv. št. P 10151 a—c). Ogrinova hiša (danes Ogrinovo 2) je prišla v tuje roke. Lego nam kaže naša skica Mengša, izdelana po katastrski mapi, kjer je naše najdiščno področje označeno s številko 2 (karta 1, str. 119).

Številnejše in pomembnejše so grobne najdbe. Najstarejši podatek imamo zopet od Müllnerja (l. c.), ki poroča o žganem grobu, odkritem

v Puščavi. Grobna žara je bila pokrita s skodelo, v njej sta bili dve zapestnici, ki sta se ohranili (tab. 6, 12—13; inv. št. P 4360 a—b). Mesto najdb moramo lokalizirati zahodno oz. severozahodno od današnje hiše Franca Šimenca, p. d. Puščavnika, Pristava 7—8 (prej Pristava 35). Današnji lastnik se še spominja po naključju odkritih grobov. Izrečno omenja žgan grob, ki ga je našel njegov oče v bližini nekdanje Ogrinove njive (danes je opuščena, parcela št. 2126), ki bo po vsem videzu grob, o katerem poroča Müllner in iz katerega sta se ohranili obe zapestnici (tab. 6, 12—13). Poleg tega omenja današnji lastnik žgan grob, ki ga je prav tako našel njegov oče, pri zidanju gospodarskega pomožnega poslopja nasproti stanovanjske hiše. V žari naj bi bil pepel, zapestnice in »lončene« (očitno jantarjeve) jagode. Pridatke naj bi njegov oče izročil župniku na Homcu. Žgan grob naj bi bil zopet najden pri širjenju pota od Puščavnikove hiše do kozolca na Puščavi. Na ozemlju zahodno in severozahodno od Puščavnikove hiše, na Puščavi, moramo torej računati z žgano halštatsko nekropolo. Koliko smemo na isto področje lokalizirati tudi latenske najdbe, ki jih omenja Müllner na omenjenem mestu, ostaja neznano. Na naši skici Mengša smo področje označili s številko 3 (karta 1).

Pomembnejše so poznejše najdbe. Tako je dne 25. 8. in 31. 8. 1939 izkopal v Staretovi, sedanji državni drevesnici (katastrska št. 1498/1) preparator Herfort za Narodni muzej dva izredno zanimiva grobova. Oba sta bila žgana, obdana s kamenjem. Vrh grobov je ležal le 15 cm pod rušo. Strukturo groba lahko primerjamo z blejskimi žganimi grobovi.²⁰

V prvem grobu je bila poleg žare (tab. 1, 5) še glinasta situla, na ramenih ornamentirana z bronastimi gumbi (tab. 1, 3), dve skodeli z uvitim ustjem (tab. 1, 1.2), ena ima fasetirano ustje, fragment skodeli s presegajočim ročajem (tab. 1, 4), podstavek za posode, ornamentiran z vrezanimi črtami (tab. 1, 7) in fragmentirana skodela na nogi, ornamentirana prav tako z vrezanimi motivi (tab. 2, 1). Od bronastih izdelkov imamo le preluknjano bronasto ploščico (tab. 1, 6).

V drugem grobu pa so bile poleg žare (tab. 3, 2) še dve skodeli s presegajočim ročajem in ornamentirani z bronastimi gumbi (tab. 2, 3.4) ter fragmentirana skleda z uvitim ustjem (tab. 2, 2). Od bronastih predmetov pa sta predvsem pomembni dve bronasti večglavi igli, ena s trobastim zaključkom (tab. 2, 6 in 3, 1).²¹ Zaradi delne zamešanosti predmetov ni izključeno, da sodi ena izmed igel v grob 1.

Iz skice načrta, ki ga je naredil Herfort, je razvidno, da sta bila istočasno odkrita tudi dva kasnorimska skeleta. Eden je imel kot pri-

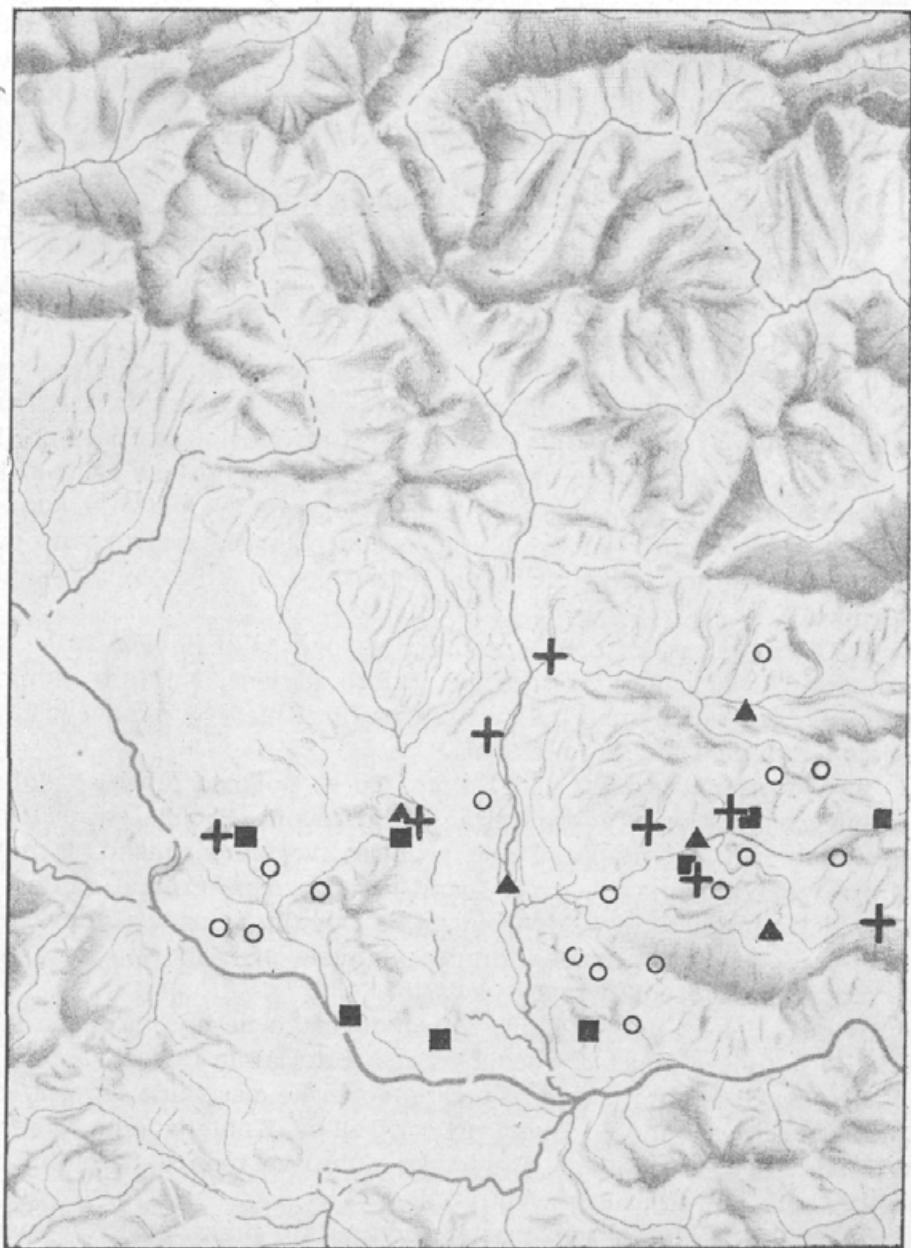
datek bronasto fibulo in Konstantinov novc. Do odkritja grobišča je prišlo pri prekopavanju in presejanju zemlje z drevesnice. Po ohranjenem Herfortovem načrtu moramo grobove lokalizirati bolj v jugovzhodni del parcele 1498/1. Računati moramo, da so bili ob tej priliki nekateri grobovi tudi uničeni. Vsekakor so bili uničeni grobovi na tem področju pri kopanju razbremenilne struge za Pšato pri udarniškem delu takoj po osvoboditvi. Tedanji ravnatelj drevesnice g. Orož jih izrečno omenja pri sedanji zatvornici v razbremenilni strugi, neposredno južno od Staretove drevesnice. Na našem zemljevidu Mengša smo področje označili s številko 1 (karta 1).

Leta 1957 so izkopali pri gradnji stanovanjskih blokov oz. vrstnih hiš ob današnji Zadružni cesti več skeletnih grobov (najmanj 6).²² Skeleti so bili vkopani v prod. Kolikor imamo ohranjena poročila, je bila njihova smer dvakrat jugovzhodna in dvakrat severovzhodna. Dva skeleta (izkopana 28. 5. 1957) sta bila brez pridevkov, tretji je imel bronasti obroček iz bronaste pločevine (tab. 3, 5), četrti dva podobna obročka, ki sta ležala na obeh straneh glave (izkopana 7. 11. 1957; tab. 3, 3.4; obročka sta ostala v privatni lasti), peti dve bronasti zapestnici in fragment uvite bronaste žice (izkopal J. Vidali ob koncu avgusta 1957, tab. 6, 2—4; gradivo je ostalo v privatni lasti), šesti bronasto dvo-zankasto ločno fibulo, tri zapestnice, od katerih dve ornamentirani (izkopal J. Vidali, Narodni muzej inv. št. 11405—11408, tab. 3, 6—9). Opisane grobove moramo lokalizirati predvsem v bližino drugega bloka na današnji Zadružni cesti št. 11—21.

Na tem področju grobovi niso osamljeni. Na skelete so naleteli tudi leta 1965 pri gradnji družinskih hiš nasproti omenjenih vrstnih hiš na Zadružni cesti, tako pri hiši M. Žagar in sosedu; omenjajo se tudi pri-datki, tako igle in jagode, ki so se izgubili, ne da bi prišli v znanstveno evidenco.

V sklop tega grobišča sodijo očitno tudi grobovi, ki so bili najdeni l. 1948 pri zidanju temeljev hiše Ludvika Flerina²³ (danes Partizanska 16, južno od hiše Partizanska 14). Po izjavi Jožeta Šuštarja, ki je sodeloval pri kopanju temeljev, so bile najdene 3 žare, postavljene v trikotu. Sodeč po njegovem opisu moramo misliti bolj na žgan grob oz. grobove. Le malo zahodno od hiše pokojnega L. Flerina (južno od Zalokarjeve hiše Partizanska št. 12) stoji kozolec. Ko so postavljali nov drog za kozolec, so prav tako naleteli na človeško lobanjo.

Žal je tudi to področje, na našem zemljevidu Mengša, karta 1, smo ga označili s številko 4, ostalo neraziskano, najdbe pa pogosto uničene.

Halštatska in latenska najdišča kamniškega področja

■ naselbine, + grobovi, ○ slučajne najdbe in gradišča, ki niso izpričana z gradivom,
△ keltski novci

Ostalih najdb ne moremo več lokalizirati. Tako je A. Stare leta 1897 poslal v muzej železno bodalo z bronasto nožnico in gumbom na zaključku, ki pa se ni ohranilo. Za podatek izvemo le iz akcesijske knjige Narodnega muzeja. Bodalo bi bilo edino mladohalštatsko gradivo, ki ga poznamo iz Mengša.

Dvojnopetljasto bronasto ločno fibulo s tremolirnim ornamentom na ozki nogi (tab. 5, 8) hrani iz Mengša Sadnikarjeva zbirka.²⁴ Točno mesto najdbe ni znano.

Nekaj halštatskih fragmentov iz Mengša, brez ožje lokacije, je izročil Narodnemu muzeju leta 1938 Repič.

Vsi ti podatki — dopolnili jih bomo še pri obravnavi latenskega obdobja — kažejo na pomembnost mengeškega področja v halštatskem obdobju. Žal pa nam manjkajo obsežnejša strokovna izkopavanja, ki bi gotovo dala pomembne rezultate. Še hujše. Najnovejše arheološke najdbe ne samo da niso dale pobude za strokovna izkopavanja, ampak se še naprej uničujejo in izgublajo, ne da bi prišle v strokovno evidenco. In to kljub toliki bližini dveh muzejev in kljub Mengeškemu zborniku!

8. Oljska gora (kota 407, po avstrijski specialki Soteški hrib) severno od Save, vzhodno od Črnuč. Dobro utrjena, z dobro vidnimi nasipi obdana postojanka brez znanih najdb. Kmetje v okolici jo imenujejo Gradišče. Omenja jo le Saria.²⁵

9. Ajdovščina severno nad Dolom. Tu se pogosto omenja²⁶ dobro utrjena postojanka z dobro ohranjenimi nasipi. Pečnik govori tudi o gomilah nad Zaborštom. Plano grobišče, verjetno rimsko, je najti na severozahodnem vrhu proti Ihanu. Vse poznane grobne najdbe iz Dola, ki jih hrani Naravoslovni muzej na Dunaju, pripadajo rimskemu obdobju. A. Müllner²⁷ omenja žlindro, najdeno pri Zaborštu pri Dolu, ki očitno pripada topilnici na Ajdovščini.

10. Sv. Helena nad Dolskim. Prazgodovinsko naselje na hribu nad cerkvijo domneva zopet J. Pečnik.²⁸ Brez materialnih dokazov.

11—14. S. Rutar²⁹ domneva prazgodovinske naselbine severno od Ajdovščine in vzhodno od Ihana pri cerkvah sv. Kunigunde na Taboru, sv. Miklavža in sv. Trojice. Prav tako domneva manjši naselbini na prvem (kota 365) in drugem vrhu Krtine.

15. in 16. V Moravškem predelu domnevajo prazgodovinski naselbini pri Sv. Mohorju³⁰ in Svinjah.³¹

Rutar³² omenja manjše naselbine tudi na poti preko Ferlevca, Sv. Valentina (Limbarske gore) in Sv. Neže (Golčaj) proti Trojanam. Nobena ni izpričana z arheološkim gradivom.

17. Dol pri Pečah. Dokumentiran grob poznamo le z Dola južno od Peč. Tu je kmet J. Topovšek marca 1878³³ pod težko kamnito ploščo odkril skelet z bronastimi zapestnicami in pet žar. V eni je bil pepel in več zapestnic. Od te najdbe sta prišli dve zapestnici v Narodni muzej (inv. št. P 3297, 3298, tab. 12, 6—7).

18. in 19. Lukovica. V okolici Lukovice sta dobro izpričani dve prazgodovinski postojanki. Prva leži na Gradišču, južno od Lukovice, kjer so v kasni antiki zgradili tudi Rimljani svojo utrdbo. V bližini vrha, kjer stoji cerkev sv. Marjete, je več gomil, ki so jih delno prekopali že pred letom 1879, ne da bi se gradivo ohranilo. Leta 1879 je po Dežmanovem naročilu kmet Korošec izkopal skeletni grob, očitno v gomili, kjer je našel jantarjevo ogrlico, železno sulico, železen nož, bronasti votli zapestnici in posode.³⁴ Kovinsko gradivo je ohranjeno in ga prikazuje naša tab. 12, 1—5.

Severno od ceste med Lukovico in Krašnjo leži grič Kopa oziroma Kompoljski hrib. Tam je bila že leta 1829 najdena bronasta čelada negovskega tipa (inv. št. P 6290, tab. 10).³⁵ Na istem mestu je leta 1879 kratko raziskoval tudi Dežman in našel bronasto skitsko puščico (tab. 11, 8) in certoško fibulo (tab. 11, 10). Poleg teh bronastih predmetov, ki so se nam ohranili, omenja Dežman, da so bili v poskusni sondi še oglje, živalske kosti in fragmenti keramike. Plato naselbine je bil utrjen s kamnitimi bloki iz kvarcitne skale, ki se dobi v globačah severno od Kope.

Leta 1879, kmalu po poskusnem Dežmanovem kopanju na Kopi, je naletel kmet Matej Jarc na skelet blizu Trnjave na Gusinovem griču,³⁶ ki tvori prehod v že omenjeni hrib Kopa. Pri skeletu je našel dve certoški fibuli na samostrel in votli zapestnici iz bronaste pločevine. Gradivo groba prikazuje naša tab. 11, 4—6.

20. Iz Brda pri Lukovici nam je N. Sadnikar³⁷ ohranil bronasto čolničasto fibulo (tab. 7, 6), verjetno iz kakega groba. Ožji najdiščni podatki niso znani.

21. Blagovica. Veliko halštatsko gradišče se omenja pogosto tudi v bližini Blagovice.³⁸ Najdbe niso izpričane.

22. in 23. Prazgodovinski najdišči domnevajo tudi v Logu³⁹ in v Podsmrečju,⁴⁰ ne da bi imeli dosedaj potrdila v najdbah.

Če se sedaj zopet obrnemo na zahod, moramo najprej začeti v kamniški okolici in nato nadaljevati pot proti vzhodu v Tuhinjsko dolino.

24. Homec pri Kamniku. Ravnatelj dr. Kastelic je pod cerkvijo našel fragment halštatske (?) keramike.

25. Duplica pri Kamniku. Pri gradnji železniške proge leta 1890 so naleteli na halštatske grobove. Orožniška postaja je poslala v muzej gradivo, ki ga prikazuje naša tab. 7, 1—5.7; 8, 14, inv. št. P 3290—3296.⁴¹ Gradivo sodi k enemu, morda dvema grobovoma. Istočasno je orožniška postaja poslala v muzej še novec Caligule (Cohen 27) in železno podkev.

26. Nevlje pri Kamniku. Leta 1928 je Kregar odkril na Remšakovem posestvu grob s čelado negovskega tipa. V grobu je bila poleg čelade (tab. 9) železna tulasta sekira in dve železni sulici (tab. 8, 16—18).⁴² Gradivo je ohranil N. Sadnikar, čelada je danes v zbirki maršala Tita.

27. Mekinje. Na Mekinjskem polju najdeno železno sekiro omenja Krajevni leksikon Dravske banovine (1937) 188. Po tem podatku hrani sekiro Sadnikarjeva zbirka. Vendar v tej zbirki ni nobene sekire iz Mekinj.

Prazgodovinske višinske postojanke v kamniški okolici, razen v Mokriški jami (glej s. v.), niso zanesljivo potrjene z najdbami. Tako so sondiranja na Veliki Planini (Gradišče, Dolgi grobi, Dovja griča) ostala negativna.⁴³ Le v jami nad Dovjim gričem je bilo najdeno nekaj keramike (pozno-srednjeveške?), med katero bi utegnili biti tudi starejša (prazgodovinska?), ne da bi mogli imeti v skromnih ostankih že trden dokaz za to. Slično je tudi Gradišče nad dolino Korošice še brez materialnih dokazov za prazgodovinsko naselitev.

Iz Tuhinjske doline ne poznamo nobenega halštatskega gradiva. Še enkrat lahko navedemo (s pridržki) le imena, ki jih navaja Krajevni leksikon Dravske banovine na straneh 206 in 200, ne da bi mogli podpreti tamkajšnje navedbe z arheološkim gradivom. To so Mali Rakitovec, Gabrovica in Motnik, ki jim lahko pridružimo, prav tako s pridržki, nezanesljivo gradišče pri Sv. Miklavžu.⁴⁴

Latenska doba

Nasproti prejšnjemu poglavju, v katero smo vključili tudi materialno neizpričana najdišča, tako predvsem vsa v literaturi omenjena gradišča, navajamo v tem poglavju le z gradivom izpričane postojanke. Pri tem seveda ne izključujemo, da ne bi mnoga od že omenjenih halštatskih najdišč, če bi bila raziskana, dala tudi latensko gradivo. Vsekakor so bila ta najdišča zelo verjetno naseljena tudi v latenskem obdobju.⁴⁵

1. Domžale. Tu je bil najden keltski novec (vzhodno-noriški srebrnik s prestastim ušesom).⁴⁶

2. Lukovica. Orožniška postaja v Lukovici je poslala leta 1922 v Narodni muzej nekaj železnih latenskih mečev z delno ohranjenimi nožnicami (fragmenti so od treh primerkov), ki očitno izvirajo iz grobov, najdenih na območju orožniške postaje v Lukovici. Inv. št. P 10921—10925. Tab. 13, 1—4.

3. Mengeš. Že omenjeno Müllnerjevo poročilo⁴⁷ govori o najdbi železnega udarnega meča (tab. 6, 1) in železne latenske sulice, ki je danes izgubljena.⁴⁸ Oba kosa očitno nimata zveze s halštatskim grobom, v katerem sta bili najdeni obe zapestnici, tab. 6, 12—13.⁴⁹

V Staretovi drevesnici je R. Ložar 3. 7. 1939 izkopal tri grobove. V arhivu Narodnega muzeja je ohranjen njihov načrt, ne pa zapisnik o njih. Tako je tolmačenje ohranjenega gradiva (grobvi 3—5), ki ga podajamo na tab. 4 in 5, 1—7, dokaj problematično. Vsi grobovi so bili žgani. Po svojih pridatkih so lahko že rimskodobni, grob 5 pa je zanesljivo rimski. Vendar so v keramiki (tab. 4, 3,5; 5, 1) očitno latenske reminiscence, delno (tako grob 3, tab. 4, 1—2) celo izrazito halštatske. Ker sta bila v Staretovi drevesnici tudi dva halštatska grobova (grob 1—2, tab. 1; 2; 3, 1—2) in dva poznorimska skeleta, najdena očitno na precej istem mestu kot grobovi, ki jih tu omenjamo, ne bi bilo izključeno, da so opisane grobne celote tudi delno pomešane. Gradivo prinašamo predvsem zaradi tega, da imamo tako objavljen na enem mestu celoten kompleks najdb iz bivše Staretove drevesnice, odkopan leta 1939.

4. Moravče. Tu je bil najden keltski novc, vzhodnonoriški srebrnik tipa ECCAIO.⁵⁰

5. Šmartno v Tuhinjski dolini. Od tu naj bi bilo naslednje gradivo iz Sadnikarjeve zbirke: bronasta zapestnica (tab. 11, 1), steklena zapestnica (tab. 11, 2) in bronasta fibula srednjelatenske sheme (tab. 11, 3). Najdiščne navedbe so dokaj nezanesljive.⁵¹ Nezanesljivost povečuje tudi dejstvo, da je gradivo heterogeno. Gledano zgolj tipološko je iz treh različnih časovnih latenskih stopenj. Tudi v tem primeru objavljamo gradivo predvsem zato, da pride v evidenco, navedbo najdišč pa je treba do nadaljnjih raziskav sprejemati z močnimi pridržki.

*

Kaj nam lahko pove prikazano gradivo o prazgodovini kamniškega področja? Koliko to gradivo doprinaša tudi k reševanju arheološke problematike v širšem okviru? To sta vprašanji, ki si ju moramo zastaviti, pri čemer nas na tem mestu zanima predvsem odgovor na prvo, tj. prazgodovinska podoba kamniškega področja. V najstarejših obdobjih imamo še premalo gradiva, da bi lahko zarisali individualne zgodo-

vinske poteze Kamnika in njegove okolice. Kar lahko povemo, velja tudi za širši prostor, tj. za celotno sedanjo Slovenijo ali celo širši jugovzhodni alpski prostor. Pozneje, predvsem v halštatskem obdobju, pa lahko razberemo že tudi individualne poteze, ki dajejo kamniškemu področju posebno mesto v prazgodovini danes slovenskega ozemlja.

Ob prvem vstopu Kamnika v zgodovino pozna Slovenija dve skupini paleolitskih postaj. Prve so alpske, druge kraške. Kamniško področje sodi po svojem izrazitem predstavniku Mokriški jami v alpsko skupnost olševiena.⁵² Koščeno orodje, ki je značilno za to kulturo, lahko v značilnih kosih, tako v konici s precepljeno bazo, zasledujemo daleč na vzhod, kjer imamo v Malti pri Bajkalskem jezeru in v Palestini najbolj vzhodni postaji; v Evropi pa jih najdemo v bolgarski jami Moravici in v Panoniji (jama Istälöskö).⁵³ Pot aurignaške kulture vodi torej z Bližnjega vzhoda preko Male Azije in Bospora do Donave. Za nas je predvsem važna ugotovitev, da imajo jugovzhodne Alpe že ob svojem prvem vstopu v zgodovino podobno vlogo kot še pogosto pozneje: Alpe prevzemajo pobude neposredno iz Panonije, posredno pa še dalje z vzhoda in jih posredujejo po alpskih poteh globoko na zahod. Zdi se, da so že v paleolitiku važne alpske povezave, ki nam jih predvsem očituje zveza visokoalpskih postaj od jugovzhodnega roba Alp proti severu in na zapad prav do Švice. Nasprotno pa sta si kraški aurignacien in alpski olševien povsem tuja. Zdi se, da je na Krasu močnejši vpliv zapadnih mediteranskih kultur, ki iz vzhoda prihajajočim kulturam ne puščajo povsem proste poti preko kraških prelazov, in si mora olševien iskati poti na zapad po alpskih poteh. Tako pride, kar je naravno, že v prvem vstopu kamniškega področja v zgodovino do izraza alpski značaj Kamnika in njegove okolice.

Mokriška jama pa ima svoj pomen tudi za slovenski in jugovzhodno alpski paleolitik. Utrdila in razširila je namreč pomen visoko alpskega olševiena. Kronološko je utrjena datacija vzhodnoalpskih postaj v prvi würmski interstadial (Würm I/II) in vse kaže, da bo tudi v okviru würmskega interstadiala možno srednjeevropski aurignacien natančneje fiksirati in ga razločevati. V tem smislu je tudi trojna plast v Mokrici še posebej pomembna. V zvezi z ostalimi visokoalpskimi postajami, tako v vzhodnih kot v zahodnih Alpah, katerih sorodnost z Mokricico je očitna v stratigrafskem in tudi v faunističnem pogledu, se na podlagi slovenskih visokoalpskih postaj ponovno utrjuje spoznanje, da moramo videti v vseh visokoalpskih postojankah časovno istočasne (Würm I/II) interstadialne postojanke. S tem pa je seveda treba korigirati tudi kulturno klasifikacijo zapadnoalpskih postaj v visoki mou-

sterien, čeprav so v navideznem nasprotju s kulturo v Mokriški jami in Potočki zijalki.

Eneolitsko gradivo je mnogo preskromno ter atipično in mnogo preveč le po naključju pridobljeno, da bi nam dalo določno sliko. Že sama časovna oznaka gradiva je ohlapna, še težje pa ga opredelimo kulturno. Tako lahko rečemo le eno: vse gradivo, ki smo ga navedli iz tega obdobja, pozna tudi Ljubljansko barje in bi smeli torej pričakovati na kamniškem področju tudi postojanke, ki so kulturno in kronološko sorodne Ljubljanskemu barju.⁵⁴ Pa še to trditev smemo postaviti le z močnimi pridržki: Ljubljansko barje res pozna gradivo, ki smo ga našli ob Kamniški Bistrici, toda to gradivo je atipično in bi ga prav lahko srečali tudi v drugačni kulturni sredini.

Bolj tipično je bronastodobno gradivo, čeprav smo pri njegovi vključitvi v širšo srednjeevropsko zgodovino še bolj v zadregi. V neolitiku oziroma eneolitiku imamo namreč v Ljubljanskem barju vsaj dobro zaledje, ki nam dovoljuje utemeljene predstave o kulturnih silnicah časa, ki jim je moralo biti podvrženo kamniško področje. Vsega tega v bronasti dobi ni. Lahko rečemo le to, da je Ljubljansko barje živelo še tudi v zgodnji bronasti dobi in da torej stoji še tudi zgodnje-bronastodobno gradivo pod okriljem postojank na Ljubljanskem barju in v sklopu njegove kulture. Postojanka v Domžalah celo nakazuje, da živi brez prekinitve iz eneolitika v zgodnjo bronasto dobo. Vsekakor so ostale zgodnjebronastodobne postojanke še vedno v ravnini ob Kamniški Bistrici, tako kot so bile tudi eneolitske, v nasprotju s srednje-bronastodobnimi, ki jih dobimo že na višinah (Palovče, Zaprice). Seveda pa imamo še premalo gradiva in premalo točnih opazovanj, da bi lahko videli v teh dejstvih že kako zakonitost.

Starejša bronasta doba (Bd A) je na Kamniškem zastopana predvsem s sekirami. Tipološko jih lahko razdelimo v dve inačici. Prvo označuje podolgovata pravokotna oblika s poudarjeno dolžino. Rezilo je ozko ali le malenkostno razširjeno. Sekira ima le rahlo nakazane robove oziroma plavuti, na tilniku ima lahko izrez. V kamniškem gradivu jo srečamo dvakrat (Ihan, tab. 8, 12, in neznano najdišče, tab. 15,9); v bližnji soseščini jo najdemo še na Bledu.⁵⁵ Tako podonavsko-balkanske kot srednjeevropske⁵⁶ paralele dobro potrjujejo uvrstitev sekire v zgodnjebronasto dobo — običajno jo dobimo že v Bd A 1 — ne moremo pa z njimi očrtati kulturnega kroga, ki naj bi bil značilen za gorenjske sekire. Izrazitejši je drugi tip sekire, za katerega je značilno široko razširjeno rezilo (tab. 15, 10—11, neznano najdišče). Vzhodno od Slovenije tega tipa ne dobimo, dobro pa ga poznajo unjetiška kultura⁵⁷

in alpski predeli.⁵⁸ V isti sklop sodi sekira tipa Salez po Vogtu.⁵⁹ Podane paralele tudi potrjujejo našo kronološko uvrstitev, le da je ta tip sekire običajnejši za Bd A 2 stopnjo.

Poudariti smemo, da so zgodnjebronaste sekire v svojih značilnih tipih usmerjene alpsko in srednjeevropsko, v nasprotju s starejšimi bakrenimi, kjer imamo pri izrazitih tipih bolj vzhodno (podonavsko-balkansko) usmerjenost. Temu, se zdi, ustrezajo tudi dosedanje analize kovine. Znana sta namreč rezultata analize kovine za sekiri iz Ihana in iz neznanega najdišča. V obeh primerih sodi kovina v skupino F 1.⁶⁰ Ta skupina je alpska s težiščem razširjenosti v južni Nemčiji, Avstriji, severni Italiji. Dosti manj pa je znana v jugovzhodni Evropi, na Madžarskem in Jugoslaviji (z izjemo naših alpskih predelov). Časovno sodi gradivo kovinske skupine F 1 v Bd A 2 po Reineckeju.

V zgodnje, oziroma že v srednjebronasto obdobje (Bd B), sodi bodalo, ki je bilo najdeno v strugi Bistrice pri Domžalah (tab. 6, 6). Bodalo je na našem ozemlju osamljeno.⁶¹ Kronološko ga moramo vsekakor povezati z bodali z rombičnim držajem, ki se dobe pogosto v alpskem svetu.⁶² Naš primerek ima držaj bolj polkrožno zaključen, v čemer se morda vidi še tradicija starejših bodal.

Vsekakor že mlajši (Bd C) sta bronasti sekiri iz Kamnika—Zaprice (tab. 8, 11) in Palovč (tab. 8, 3). Njuna uvrstitev pa sloni le na tipološki opredelitvi, zaključenih najdb s takimi sekirami sicer pri nas še ne poznamo. Približno v isti čas sodita tudi obe sekiri iz Duplice oziroma Volčjega potoka (tab. 13, 5.6). Tipološko se razlikujeta od prejšnjih sekir. Zanju je značilen močan prečni, stopničasto odebeljeni prehod v rezilo, ki je pri nasajeni sekiri oviral pomaknitev toporišča v rezilo. Poteza je sama po sebi značilna za zapadnoevropski tip sekire, v nasprotju s češkimi istočasnimi oblikami, ki imajo srčast izrez.⁶³ Vendar bomo v našem primeru morali iskati sorodstvo drugje; sekire z istimi znaki dobimo tudi v panonsko-balkanskih področjih.⁶⁴ Ostanke takega stopničastega prehoda v rezilo poznajo pogosto še tudi sekire iz kulture žarnih grobišč⁶⁵ (v Bd D in Ha A stopnji). Sekiri iz Duplice stojita tipološko izrazito pred žarnogrobiščnimi primerki in ju zaradi tega predvidoma datiramo v Bd C stopnjo.⁶⁶

Analiza bronastodobnega gradiva iz Kamnika in okolice nam je torej potrdila domneve, da je bronastodobno obdobje na danes slovenskem prostoru kulturno povezano predvsem z Alpami in srednjo Evropo, manj direktno z vzhodom.⁶⁷ Kamniške najdbe se dobro vključujejo v ta okvir, za trdnejša dognanja pa nam še manjkajo sistematična izkopavanja.

S kulturo žarnih grobišč označujemo obdobje med koncem bronzaste dobe in začetkom halštatske kulture. Obdobje je označeno s kulturo, ki je pomembna za celotno zgodovinsko podobo tedanje Evrope.⁶⁸ V Sloveniji živi v tem času dobovsko-ruška skupina⁶⁹ z razprostranjenostjo v Posavju in Podravju. Skupina je jasno orientirana proti vzhodu, proti Panoniji in srednjemu Podonavju, kjer danes splošno vidimo tudi središče in vznik kulture žarnih grobišč. Vendar sodijo začetki dobovško-ruške skupine v glavnem šele v drugo polovico obdobja (Ha B, Dobova tudi že Ha A 2). Za kamniško področje je važno, da pozna že tudi gradivo, ki je starejše kot dobovško-ruška skupina. Sem moramo predvsem postaviti že omenjeni novoodkriti grob v Kamniškem muzeju in pa nedaleč od njega najdeno iglo s čašasto glavico (tab. 8, 15). Tip je močno razširjen, v svoji celotni tipološki širini je domač v vsej kulturi žarnih grobišč.⁷⁰ Med najrazličnejšimi variantami je danes že dobro obdelanih nekaj tipov, ki označujejo posamezne časovne in geografske horizonte,⁷¹ mnogo problemov pa ostaja odprtih še tudi po najnovejših delih.⁷² Kimmig je skušal ločiti zahodne in vzhodne tipe ter je postavil za časovno orientacijo važno pravilo, da so igle z veliko čašasto glavico starejše od igel z malo. V splošnem lahko to pravilo uporabimo tudi pri nas, le da nam nezadostne grobne celote prepogosto onemogočajo potrebno kontrolo. Grobišče v Ljubljani, kjer nastopajo tako tipi z večjo glavico kot tipi z manjšo, nam to pravilo potrjuje.⁷³ Po danes znanem gradivu je verjetno, da igle z veliko čašasto glavico še segajo v začetno stopnjo Ha B, ne dobimo pa jih več v njeni mlajši fazi. Čašasta igla s profilirano glavico iz Kamnika je brez paralel iz Slovenije, pogosta pa je v Velem St. Vidu.⁷⁴ Kronološko sodi igla v starejšo stopnjo (Ha A). Kulturno jo lahko dobro razumemo v vzhodnoalpskem prostoru, kot nam pokaže že gradivo, ki ga je predložil Kimmig.⁷⁵

Še bolj zanimiva je druga igla, ki jo poznamo iz Domžal (tab. 6, 7). Značilna je čebulasta glavica in odebeljen vrat, ornamentiran s poševnimi, trikotniško se stikajočimi, vrezanimi črtami. Iglo dobimo na precej širokem področju, ki obsega predvsem alpski svet. V Sloveniji jo dobimo še v Dobovi,⁷⁶ Brinjevi gori,⁷⁷ Vnanjih gorica;⁷⁸ predvsem pogosta pa je v švicarskih koliščih,⁷⁹ v tirolskih žganih grobovih⁸⁰ pa tudi južno od Alp.⁸¹ Časovno je v dobro dokumentiranih kosih zelo ostro omejena na konec starejše žarnogrobiščne stopnje (Ha A 2).⁸²

Domžalska igla je tako kljub svoji osamelosti dobro kulturno in kronološko določena. Predvsem je važna kulturna usmerjenost, ki kaže na alpske povezave. Tako se zdi, da starejša kultura žarnih grobišč pri

nas ni povezana le z vzhodom proti Panoniji in srednjemu Podonavju, ampak po alpskih poteh tudi z alpskim ozemljem.

Ostalo gradivo je že mlajše. Vse sekire (Kamnik, tab. 8, 13; Palovče, tab. 8, 1—2; neznano najdišče, tab. 13, 2) so mlajšega tipa (Ha B), prav tako tudi lasni obročki s prepletom (tab. 6, 8—11).⁸³ V Duplici so bili očitno uničeni grobovi, na Palovčah pa moramo računati z naselbino.

Pomen žarnogrobišnega gradiva s kamniškega področja je predvsem v tem, da nam nakazuje naselitev že v zgodnji stopnji kulture žarnih grobišč, ki je sicer v Sloveniji dokaj redka. Ker so tudi bronastodobne najdbe na kamniškem področju relativno pogostne, smemo morda tu pričakovati bronastodobne postojanke, ki žive neprekinjeno iz bronzaste dobe v kulturo žarnih grobišč.⁸⁴ Prav tako pa je pomembna tudi ugotovitev, da je zgodnje žarnogrobiščno gradivo kulturno usmerjeno proti Alpam, ne le vzhodno proti srednjemu Podonavju in Panoniji, kjer je zibelka kulture žarnih grobišč.

Če izvzamemo sistematična izkopavanja na Mokrici, je bilo vse dosedanje gradivo brez ožjih najdiščnih podatkov. Tako pogosto nismo mogli povedati, ali gre za gradivo iz grobov ali iz naselbin, še manj pa smo lahko kaj določnega zvedeli o tipu naselbin in načinu pokopa. Šele v halštatskem obdobju se položaj spremeni. Našteli smo lahko vrsto naselbin, ki sicer niso raziskane, ki pa jih po analogijah očitno moramo postaviti v halštatsko obdobje. Vse so na višinah in so bile utrjene z nasipi, ki so pogosto še ohranjeni. Nasipi še skrivajo obrambno zidovje, katerega konstrukcija nam je zaradi pomanjkanja vsakih raziskovanj še neznana. Gotovo je bilo zgrajeno še brez uporabe malte, ki so jo prinesli šele Rimljani. Poznamo že tudi prve grobove, ki so nam za to obdobje običajno glavni vir. Število prebivalstva se je tedaj močno povečalo. Četudi ne upoštevamo le domnevanih naselbin, vidimo, da so se najdišča znatno zgostila. Novo prebivalstvo se je manj koncentriralo v dolini Kamniške Bistrice, ampak se je naselilo po višinah. Vsi osamelci zahodno od Bistrice so dobili naselbine, gosto je naseljen tudi moravški kot.

Nekaj ohranjenih grobov nam dobro pokaže kulturno situacijo. Za starejše obdobje je najbolj pomemben Mengeš. Oba žgana grobova iz nekdanje Staretove drevesnice sta dobra predstavnika starejše halštatske stopnje (zgodnji Ha C). Po svoji kulturni usmerjenosti sta naravnost presenetljivo povezana z zahodom, s svetolucijsko in estensko kulturo. Naštejemo naj le skodele s presegajočim ročajem in ornamen tirane z bronastimi gumbi (tab. 1, 4; 2, 3.4), situlo v glini (tab. 1, 3),

posodo na nogi (tab. 2, 1), obe igli (tab. 2, 6; 3, 1)⁸⁵. Tudi podstavek za posode ima svojo najboljšo paralelo v Bregu (Frög)⁸⁶, za katerega je zopet znana njegova povezava s Sv. Lucijo.

Skoraj presenetljivo je, da kaže domala istočasna (nekaj mlajša?) nekropola na drugem, južnem delu Mengša že tako drugačen značaj (tab. 3, 3—9; 6, 2—4). Predvsem imamo sedaj v nasprotju s prejšnjimi žganimi grobovi skeletni pokop, tudi struktura pridevkov je druga. Usmerjenost kaže proti jugovzhodu, na Dolenjsko,⁸⁷ Ali tvegamo preveč, če rečemo, da se v Mengšu srečata obe halštatski skupini, ki sta značilni za slovensko ozemlje, svetolucijska in dolenjska?⁸⁸ Mengeš stoji dejansko na križišču obeh provinc. Moravska stran je preko Vač očitno še povezana z Dolenjsko, za zahodni del prave Gorenjske pa lahko rečemo, da je bližje svetolucijski skupini.⁸⁹ Pomena in daljnosežnosti tega srečanja ne moremo v celoti izmeriti, za to je Mengeš, v katerem moramo sicer videti prav ključno postojanko, premalo raziskan. Vsekakor je to mesto na eni strani najbolj zahodna postojanka, kjer v tem času še dobimo nekropolo s pretežnim skeletnim pokopom, na drugi strani pa najbolj vzhodna postojanka, kjer najdemo estensko-svetolucijsko strukturo groba še v tako čisti obliki. Katera skupina je končno prevladala, bi nam povedalo nekaj grobov iz klasičnega halštatskega obdobja (6 stol.), toda teh ne poznamo. Akcesijska knjiga Narodnega muzeja nam sicer poroča o železnem bodalu z bronasto nožnico, ki sodi v ta čas in ki ga je poslal muzeju Anton Stare; toda bodalo je izgubljeno. Akcesijska knjiga nam tudi ne daje točnejših podatkov o načinu pokopa. Tako je Mengeš po danes znanem gradivu, kljub očitno močnemu sunku iz Dolenjske, že v starejši halštatski stopnji značilno povezan z ostalo Gorenjsko, kjer poznamo razmeroma močno število starohalštatskih grobov, le skromno pa poznejše grobove. O njem bi lahko zapisali isto, kot smo tudi o Kranju: če nas danes znana podoba ne vara, tudi Mengeš ni mogel vzdržati vzpona obeh velikih sosedov Sv. Lucije in dolenjskih središč in je v njih senci zamiral.⁹⁰

Zanimivo je, da imamo mladohalštatske grobove pretežno koncentrirane že vzhodno od Bistrice, na področju torej, ki je bilo neposredno povezano z Vačami. Zato nas tudi ne preseneča, da so kulturno ozko povezani z Vačami in preko njih z Dolenjsko. Prvič se dvakrat omenja skeletni pokop, očitno v gomili (Lukovica—Gradišče in Lukovica—Gusinov grič), drugič pa je tudi gradivo samo najožje povezano z Vačami in Dolenjsko. Omenimo naj le polaganje orožja v grob (Nevlje tab. 8, 16—18; 9), Kamnik (tab. 8, 14), Lukovica (tab. 12, 1), česar svetolucijska skupina praktično ne pozna.⁹¹ Tudi ostalo gradivo je očitno mnogo

bolj navezано na dolensko stran. Tako Sv. Lucija ne pozna votlih za-
pestnic (cfr. tab. 7, 1.2; 11, 6; 12, 4.5) iz ornamentirane bronaste plo-
čevine,⁹² v dolenskem krogu pa so običajne. Prav tako ima bronasta
ovratnica iz Kamnika (tab. 7, 3) svoje paralele na Dolenskem.⁹³

Kronološko sta od ohranjenih grobov najmlajša moški grob z ne-
govsko čelado iz Nevelj in ženski grob iz Lukovice—Gusinov grič (druga
polovica 5. stol., 4. stol.), medtem ko bi bili grobovi iz Lukovice—Gra-
dišča in Kamnika lahko že tudi starejši (druga pol. 6. stol., 5. stol.).

Problem znamenite negovske čelade, ki jo razen iz Nevelj poznamo
še s Kope (Kompoljski hrib) pri Lukovici, smo že pogosto obrav-
navali⁹⁴ in lahko na tem mestu opozorimo le na literaturo. Važna je
ugotovitev, da moramo v mlajšem halštatskem obdobju očitno videti
močnejši vpliv Dolenske, ki popolnoma prevlada vzhodno od Kamni-
ške Bistrice. Segal pa je, kot kaže, še dalje proti zahodu, kar dokazuje
mladohalštatsko gradivo iz Kranja.⁹⁵ Da ta pojav ni osamljen, ampak
da se tudi drugod pojavi cela vrsta novih najdišč iz tega obdobja,
kažejo tudi pretežno mladohalštatska najdišča v zagorski dolini, ki
nakazujejo isto razširitev dolenskega halštatskega kulturnega kroga.⁹⁶

Halštatsko obdobje je torej za kamniško področje dvakrat pomemb-
no. Halštatski prebivalec je prvi odločilno poselil Kamnik in okolico in
ga s tem napravil privlačnega tudi za bodoča ljudstva. Brez halštatske
kolonizacije kamniškega ozemlja bi tudi naši predniki Slovenci kamni-
škega področja ne zasedli tako razmeroma gosto in zgodaj. Po halštat-
skem obdobju kamniško ozemlje ne pozna več odločilne naselitvene
prekinitve. Drugič pa smo lahko ugotovili, da je šla preko kamniškega
ozemlja tudi meja dveh kulturnih skupin, svetolucijske in dolenske.
Na drugem mestu smo že pokazali, da krije nasprotje obeh skupin še
globlje razlike, tudi etnične.⁹⁷ Svetolucijsko prebivalstvo je bilo očitno
bližje venetskemu, dolensko pa ilirskemu. Te ugotovitve si seveda ne
smemo predstavljati moderno v smislu ostre meje dveh držav. Vseka-
kor pa gre za srečanje dveh svetov, ki sta si v nekaterih temeljnih
gledanjih, katere lahko zajame arheološka veda, različna. V Mengšu
smo domnevali celo pravo srečanje obeh kultur. V poznejših obdobjih
je očitno dolenska skupina imela večjo moč in si je pridobila novo
ozemlje. Prav na koncu halštatskega obdobja, najbrž že v času, ko je
bilo čutiti na mejah keltski pritisk, je prodor dolenske skupine očitno
segel globoko na Gorenjsko.

Saria je v več delih⁹⁸ opozarjal na utrdbe, ki leže na meji dolenj-
skega kulturnega kroga in Gorenjske, torej tudi na meji med Iliri in
venetsko-ilirskim plemenom, ki ga suponiramo za Gorenjsko. V našem

Nevlje pri Kamniku. Čelada negovskega tipa

seznamu halštatskih postojank smo jih tudi mi našeli. Vprašanje teh naselbin severno od Save v smislu obrambnega pasu smo v našem delu namenoma pustili ob strani, ker jih danes še ne moremo kronološko opredeliti v Sariovem smislu. Za nas bi bilo seveda vabljivo, če bi jih lahko razložili v sklopu naših dveh kulturnih meja. Toda naj bo misel še tako privlačna, jo moramo brez sistematičnih raziskovanj odbiti. Tudi Saria je v svojih delih različno razlagal te obrambne sisteme gradišč, vse razlage pa ne morejo prepričljivo poseči v diskusijo, vse dokler jim izkopavanja ne fiksirajo njihovega kronološkega mesta.

Že omenjeni kasnohalštatski grobovi iz Nevelj in Lukovice kažejo, da je živela halštatska kultura še tudi v kasnem petem in četrtem stoletju pred n. š., torej v času, ko so na severnih mejah alpskega prostora že prodirali Kelti v Podonavje. Iz celotnega položaja v jugovzhodnih Alpah vemo, kakšen je bil rezultat teh novih zgodovinskih premikov. Halštatska kultura kot celota je na našem prostoru propadla, njeno dediščino pa so si razdelili v glavnem trije pretendenti:⁹⁹ pravi Kelti, ki so vdrlí z vzhoda v Slovenijo, Japodi, ki so posedli predvsem Belo krajino in močno vplivali tudi na Dolenjsko, in končno Karni, ki so glavni dediči svetolucijske skupine na zahodni strani Alp. Katerim je pripadlo kamniško področje?

Odgovor na to nam ohranjeno gradivo da le delno. Latenski meči iz Lukovice so tipično keltski in bi kazali, da so na to področje vdrlí pravi Kelti. Seveda bi pa za tako trditev morali bolje poznati celotno strukturo grobov, v katerih so bili meči najdeni.

Prav tako je preveč heterogeno in premalo zanesljivo tuhinjsko gradivo. Bronasta zapestnica (tab. 11, 1) je sploh unikat na slovenskem ozemlju,¹⁰⁰ fibula (tab. 11, 3) kaže na japonske vplive,¹⁰¹ steklena zapestnica (tab. 11, 2) pa je po svoji kulturni provenienci keltska.¹⁰²

Prav tako so mengeški grobovi (grob 3—5, tab. 4—5, 7) premalo jasni v svoji sestavi in predvsem premalo zanesljivi, da bi na njih lahko gradili spoznanja. Če keramika v grobu 3 (tab. 4, 1.2) resnično spada k našemu grobu, potem je halštatska tradicija neutajljiva.

Vsekakor skoraj ne moremo dvomiti, da so živela gradišča, ki smo jih uvrstili v halštatsko obdobje, še tudi v latenskem obdobju in da so pričakala prihod Rimljanov. O srečanju starega halštatskega prebivalstva z novim keltskim pa ne morejo ničesar povedati. Za to bi bila potrebna sistematična izkopavanja, ki se jih do sedaj še nismo lotili. Prav tako gradišča ne povedo ničesar o srečanju z novimi osvajalci Rimljani. To je bilo vsekakor trše in je globlje poseglo v življenje tedanjega prebivalstva. Pred rimsko zasedbo je bilo prebivalstvo kamni-

škega področja bolj ali manj trdno vključeno v plemensko zvezo, ki jo poznamo pod imenom Regnum Noricum. Ta je bila v dobrih trgovskih in političnih zvezah z Rimljani in se je izogibala spopadov s svojim močnim sosedom. Ta splošni zgodovinski podatek pač lahko navežemo tudi na kamniško področje, z ničimer pa ga ne moremo za naše ozemlje dopolniti in konkretizirati.

Vojaški pohod Oktaviana, bodočega cesarja Avgusta, leta 35 pred n. št. proti Siscii, ki se je končal l. 33 z njeno zasedbo, je prinesel rimsko oblast na samo mejo našega ozemlja, kolikor ni že v tem pohodu tudi dejansko prišlo pod rimsko oblast. Kmalu zatem je bila zgrajena Emona kot vojaško taborišče. Rimski legionarji so prav z moderno hitrostjo zgradili iz nje vojaške ceste na vse strani: cesta proti Celeii in Petovionii preko Trojan je šla čez naše ozemlje, ne da bi se mnogo menila za stara naselja na osamelcih ob sebi. Močno razredčena in verjetno tudi oplenjena niso mogla v ničemer ovirati pohoda rimskih legij, ki so drvele še naprej proti vzhodu in uvajale novo življenje. Stare prazgodovinske poti z Vač preko Moravškega proti Trojanam so postale samotne in tihe, prav tako pa tudi naselbine ob njih.

Opombe:

¹ Njegovo področje in razmejitve glej v Krajevem leksikonu Dravske banovine (1937) 175 ss. Citiram KLDB.

² A. Melik, Posavska Slovenija (1959) 121 ss.

³ A. Melik, Slovenski alpski svet (1954) 38 ss.

⁴ M. Brodar, Arh. vestnik (AV) 6, 1955, 204 ss. Isti, o. c. 7, 1956, 203 s. Isti, Mokriška jama, nova visokoalpska aurignaška postaja v Jugoslaviji. Razprave (Razred za prirod. in med. vede SAZU) 5, 1959, 419 ss. Isti, Kamniški zbornik 5, 1959, 161 ss.

⁵ Za splošni pregled slovenskega paleolitika glej S. Brodar, Ledenodobni človek na ljubljanskih tleh. Zgodovina Ljubljane 1, 1955, 223 ss. F. Osole, AV 15—16, 1964-65, 5 ss. Absolutne številke starosti so seveda dokaj relativne. Datacija na podlagi C 14 je dala precej nižje številke. Po tej dataciji bi bila Mokriška jama stara 30 000 let.

⁶ F. Kos, Glasnik Ljubljana 20, 1939, 25 ss. Isti, Quartär 2, 1939, 150 s.

⁷ A. Müllner, Argo 2, 1893, 79. Saria, Carinthia I 132, 1942, 92.

⁸ T. Bregant, AV 7, 1956, 439.

⁹ Sekiri omenja že H. Müller-Karpe, Chronologie (Röm.-Germ. Forsch. 22, 1959) 108 op. 3 in jih primerja s sekiro iz depojske najdbe v Črmošnjicah (o. c. Abb. 22, 18; Taf. 132 A 2). Sekiri sta tipološko zanesljivo še starejši kot črmošnjiška.

¹⁰ Tudi sekiro iz Ihana omenja že H. Müller-Karpe, Arch. Austriaca 9, 1952, 48 ss. Müller-Karpe stavlja našo sekiro v zvezo s podobno sekiro v Judenburgu in skuša na podlagi tega dokazati poseben depojski horizont v Južnih Alpah in

na severnem Balkanu, ki naj bi bil v primeri z običajnimi Bd A 2 depoji v Srednji Evropi starejši. Sklicujoč se na Miloščiča, misli, da bi sodil ta depojski horizont v zvezo s propadom badenske kulture. Bila naj bi celo neka zveza med nasilno uničenimi postojankami badenske kulture, nastopom nove vučedolsko-ljubljanske in tem depojskim horizontom. S sekiro iz Ihana vsekakor ne moremo posegati v to problematiko. Tipološko namreč sploh ne sodi v vrsto, kamor jo uvršča Müller-Karpe, ampak je zanesljivo že čisti bronastodobni tip (tudi po kovinski analizi, že dober bron skupine F 1!). Robovi na čelni strani ihanske sekire so namreč sekundarni, nastali so zaradi uporabe sekire (morda celo v modernem času) in ne sodijo k prvotni izdelavi. S tem odpade primerjava s sekiro iz Judenburga in ostalimi sorodnimi najdišči.

¹¹ Analizo je izvedel muzej v Stuttgartu. Cfr. Junghans-Sangmeister-Schröder, *Metallanalysen kupferzeitlicher und frühbronzezeitlicher Bodenfunde aus Europa* (1960).

¹² Prvič omenjena in objavljena pri F. Stare, *Situla* 1, 1960, 85, 96. Sl. 9, 12.

¹³ Neobjavljeno. Za podatek se zahvaljujem M. Zupančičevi, ki bo grob tudi objavila. Cfr. *Ljubljanski dnevnik* z dne 8. 7. 1965.

¹⁴ S. Rutar, *MZK NF.* 20, 1894, 184. VI. Levec, *MMVK* 9, 1896, 5 ss. J. Pečnik *IMK* 4, 1894, 8 in o. c. 14, 1904, 128.

¹⁵ J. Pečnik, *IMK* 14, 1904, 128. Saria, *Carinthia I* 132, 1942, 97 (= *Südost-Forschungen* 15, 1956, 45).

¹⁶ Hochstetter-Deschmann, *Denkschriften d. k. k. Akad. d. Wiss. math. nat.* Cl. 42, 1879, 41 s. Saria, l. c.

¹⁷ Eno sekiro s plavutmi (očitno naša tab. 14, 10) omenja že H. Müller-Karpe, *Germania* 29, 1951, 36.

¹⁸ A. Müllner, *Emona* (1879) 20. Saria, l. c.

¹⁹ *Argo* 6, 1898, 56.

²⁰ S. Gabrovec, *Prazgodovinski Bled* (1960) 37 ss (prvi način pokopa).

²¹ V delni objavi gradiva grobov 1—2 iz Staretove drevesnice sem v *Menschen und Tier* 1, 1954, 10. tab. 1, 1—2, 4—5 (= naša tab. 3, 1; 2, 6; 2, 13) pomotoma kot najdišče navedel hišo L. Flerina.

²² Pri izkopavanju prvih treh skeletov je sodeloval P. Petru, ki mi je ljubeznivo dal na razpolago dokumentacijo. Podatke za četrti in peti skelet je ohranil doc. F. Stare. Na podlagi njegovih risb so izdelane tudi naše risbe na tab. 3, 3.4; 6, 2—4. Gradivo šestega groba je izročil Narodnemu muzeju J. Vidali. Vsem se za ljubeznivo odstopitev gradiva in dokumentacije lepo zahvaljujem.

²³ Halštatsko gradivo (z elementi žarnogrobiščne tradicije) od tu omenja tudi docent F. Stare (ustni podatek).

²⁴ *Fibulo* omenja že H. Müller-Karpe, *Germania* 29, 1951, 36.

²⁵ *Carinthia I* 132, 1942, 97 (= *Südost-Forsch.* 15, 1956, 45).

²⁶ S. Rutar, *MZK NF.* 23, 1897, 187. J. Pečnik, *IMK* 14, 1904, 129. Saria l. c.

²⁷ *Geschichte des Eisens in Krain* (1909) 52.58.

²⁸ *IMK* 14, 1904, 129.

²⁹ *MZK NF.* 23, 1897, 187.

³⁰ *MMVK* 2, 1889, AKK.

³¹ *Prazgod. topilnica železa*. A. Müllner, *Geschichte des Eisens* (1909) 58.62.

³² S. Rutar, *MZK NF.* 23, 1897, 187.

³³ *Deschmann-Hochstetter, Denkschriften* 42, 1879, 30.

³⁴ Hochstetter, Sitzber. d. k. Akad. d. Wiss. 80, 1878 (= 3. Ber. d. Präh. Comm.) 10 s. Saria, Carinthia I 132, 1942, 97 (= Südost-Forsch. 15, 1956, 46 s). Sariov dvom, ali smemo na Gradišču računati tudi s prazgodovinsko naselbino, je na podlagi Dežmanovega poročila neutemeljen.

³⁵ Hochstetter, o. c. 11. S. Gabrovec, AV 1, 1950, 92.

³⁶ Hochstetter, o. c. 11 s.

³⁷ Fibulo omenja že H. Müller-Karpe, Germania 29, 1951, 36, vendar pomotoma pod napačnim najdiščem Bled (Schlossberg von Veldes). Cfr. S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled (1960) 14.

³⁸ J. Pečnik, IMK 4, 1894, 10. Isti, o. c. 14, 1904, 130.

³⁹ MMVK 2, 1889, AKK.

⁴⁰ KLDB (1937) 179. Najdišč, ki jih omenjamo iz okolice Lukovice in v moravškem kotu, nisem preveril na terenu. Ni izključeno, da gre v kakem primeru za isto najdišče, ki ga različni avtorji omenjajo pod različnimi imeni. Prav tako seveda ni nujno, da bi bile vse najdbe naših avtorjev pravilne. V vseh primerih, kjer z najdišča ne poznamo nikakih najdb in najdišče ni obdano z jasnimi nasipi, moramo navedbe vzeti s pridržki. V mnogih primerih bodo seveda šele izkopavanja potrdila oziroma ovrgla podatke naših avtorjev.

⁴¹ Arheološko gradivo je v inv. knjigi Nar. muzeja inventarizirano pod Kamnikom. Akc. knjiga Nar. muzeja z dne 10. sept. 1890 št. 141/90 pa precizira podatke: pri gradnji železniške proge pri Duplici. Vendar akcisijska knjiga zapestnice tab. 7, 5 ne omenja izrečno.

⁴² S. Gabrovec, AV 1, 1950, 87 ss. H. Müller-Karpe, Germania 29, 1951, 34 ss.

⁴³ A. Valič, Varstvo spomenikov 8, 1960-61, 259.

⁴⁴ F. Kos, Glasnik Ljubljana 20, 1939, 38. E. Cevc, Kamniški zbornik 6, 1960, 35 s (z odličnim pregledom celotne arheološke problematike Tuhinjske doline).

⁴⁵ Saria, Carinthia I 132, 1942, 98 je celo pripravljen videti v sistemu gradišč severno od Save obrambni sistem domačega prebivalstva proti prodiranju Rimljanov. Tako nizko datacijo omenjenih gradišč predlaga B. Saria predvsem zaradi njihove dobre ohranjenosti. Brez izkopavanj in pozitivnih dokazov bi za sedaj le težko ločili omenjena gradišča od ostalih južno od Save, ki so zanesljivo halštatska, npr. Magdalenska gora. Cfr. tudi Saria Historia 1, 1950, 444, Südost-Forsch. 14, 1953, 11 in o. c. 15, 1956, 47 ss s previdnejšo in delno nekoliko drugačno interpretacijo.

⁴⁶ W. Šmid, Landesmuseum Rudolfinum. Bericht f. 1906 (1907) 38. Pink, WPZ 24, 1937, 50.

⁴⁷ Argo 6, 1898, 56.

⁴⁸ Oblike kot Argo 1, 1892, Taf. 7, 4.

⁴⁹ Müllnerjevo poročilo Argo 6, 1898, 56 je nejasno. Zapestnici tab. 6, 12.13 sta po tipološki opredelitvi mnogo verjetneje halštatski kot latenski. Tudi iz poročil v akcisijski knjigi Nar. muzeja je razvidno, da latenske najdbe (nož in sulica) niso prišle v muzej istočasno kot obe zapestnici (cfr. Akc. 129/96 in 146/96).

⁵⁰ W. Šmid, o. c. 41. K. Pink, o. c. 61.

⁵¹ H. Müller-Karpe, Carinthia I 141, 1951, 674 op. 240 navaja za fibulo tab. 11, 3 kot najdišče Metliko, kar pa se ne sklada z mojimi podatki, ki sem jih dobil od družine Sadnikar. Tudi na fotografijah arheološkega gradiva iz Sadnikarjeve zbirke, ki so bile napravljene med drugo svetovno vojno na pobudo Müller-

Karpeja, je za našo fibulo s pisavo H. Müller-Karpeja označeno kot najdišče Šmartno v Tuhinju.

⁵² Podrobno in dokumentirano opredelitev daje M. Brodar v delih, ki jih citiramo v op. 4. Od njega smo opredelitev tudi prevzeli.

⁵³ M. Brodar, Razprave (Razred za prir. in med. vede SAZU) 5, 1959, 459 s. z nadaljnjo literaturo.

⁵⁴ Pregled problematike Ljubljanskega barja glej pri J. Korošču, Oris predzgodovine Ljubljane v Zgodovini Ljubljane 1, 1955, 243 ss. R. Ložar, Glasnik Ljubljana 22, 1941, 8 ss. Dimitrijević, Opuscula Archaeologica 1, 1956, 5 ss, posebej 37. o. c. 5, 1961, 1 ss.

⁵⁵ S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled (1960) 3 s. tab. 1 a, 4.5.

⁵⁶ Ljubić, Popis Ark. odj. Nar. zem. muzeja u Zagrebu (1889) tab. 8, 8; 14, 89. S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens (1955) Taf. 54,11; 55, 9.10. Hachmann, Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und süd-europäischen Beziehungen (1957) passim. Vogt, Die Gliederung d. schweizerischen Frühbronzezeit. Festschrift für Otto Tschumi (1948) 53 ss. Cfr. tudi sicer že zastarelo, vendar še vedno uporabno tipološko karto v Zeitschrift f. Ethn. 36, 1904, 538 ss.

⁵⁷ Schranil, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens (1928) Taf. 23, 3.4.6.7. K. Tihelka, Hort- und Einzel-funde der Unéiticer Kultur und des veterover Typus in Mähren (Fontes Arch. Moraviae Tom IV, 1965) 7 s. Taf. 5, 5.7.8.

⁵⁸ Menghin, Die vorgeschichtlichen Funde Vorarlbergs (1937) 50. Abb. 26. Pittioni, Urgeschichte (1951) 346. Abb. 244, 1.

⁵⁹ Vogt, o. c. 57. Karte 5. Taf. 1, 14.15.

⁶⁰ Cfr. Junghans-Sangmeister-Schröder, Metallanalysen (1960) Taf. 37. V tej knjigi še niso upoštevane analize jugoslovanskega gradiva, ki sta jih izvedla F. in E. Schubert; rezultate, ki jih navajam v tekstu, sta mi dala ljubeznivo na razpolago E. in F. Schubert.

⁶¹ Skoraj edino paralelo s slovenskega ozemlja (in še ta ni povsem ustrezna) lahko navedem iz Pričič na Vrbskem jezeru. Müller-Karpe, Carinthia I 134—35, 1947, 7 ss (z neprepričljivim poskusom uvrstiti koroški grob že v bližino kulture žarnih grobišč).

⁶² K. Willvonseder, Die mittlere Bronzezeit in Oesterreich (1937) 78 ss. S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens (1955) 54 s. F. Holste, Die Bronzezeit in Süd- und Westdeutschland (1953) Taf. 9, 3; 10, 3; 16, 3.

⁶³ Zeitschrift f. Ethn. 1904, 796 s in 801 ss.

⁶⁴ Cfr. Ljubić, Popis Tab. 8, 16 in WMBH 6, 1889, 140 Abb. 1. Foltiny, o. c. Taf. 56, 1.2.14.

⁶⁵ Npr. Črmošnjice: Müller-Karpe, Chronologie Taf. 132, 2. Tomišelj: Taf. 125 C, 2—3.

⁶⁶ Glej op. 9.

⁶⁷ Pri tem mislim predvsem na panonski kulturni skupini Vattina in Dubovac-Zuto brdo, ki poznata pogosto že v tem času žgan pokop. M. Garašanin BRGK 39, 1958, 72 ss.

⁶⁸ Sintetični pregled kulture žarnih grobišč in njenih zgodovinskih problemov daje sedaj W. Kimmig, Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur. Studien aus Alteuropa I (1964) 220 ss.

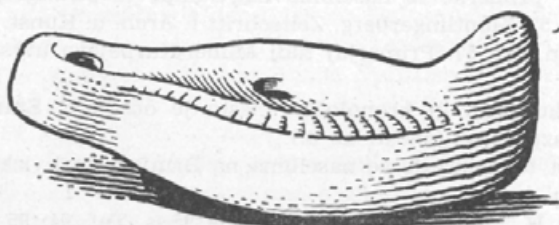
- ⁶⁹ F. Stare, *Razprave* 3, 1953, 109 ss. Isti, AV 2, 1951, 61 ss. S. Pahič, *Razprave* 4/3, 1957. Isti, AV 5, 1954, 239 ss. H. Müller-Karpe, *Chronologie* 115 ss.
- ⁷⁰ W. Kimmig, *PZ* 34—35, 1949-50, 306 ss.
- ⁷¹ Holste, Bayer. Vorgeschichtblätter 13, 1936, 20 ss. Merhart, Schumacher *Festschrift* (1930) 116 ss. Wagner, *Nordtiroler Urnenfelder* (1943) 32.40.151. Taf. 44 d.
- ⁷² P. Jacobsthal, *Greek Pins* (1956). Za igle s čašasto glavico cfr. 160 ss.
- ⁷³ F. Stare, *Ilirsko grobišče železne dobe v Ljubljani* (1955) 87. Tab. 4, 2; 38, 7 nasproti tab. 26, 2; 54, 7. Zadnja grobova sta zanesljivo mlajša!
- ⁷⁴ Miske, *Die prähistorische Siedlung Velem St. Vid* (1908) Taf. 9, 43; 11, 14 (prim. tudi celotno tab. 11); 12, 30.47.
- ⁷⁵ W. Kimmig, o. c. 309 s. Abb. 8.
- ⁷⁶ Izkopavanje F. Stareta 1961. Neobjavljeno.
- ⁷⁷ S. Pahič, *Brinjeva gora* (1960, rokopisno predčasno poročilo) tab. 1.
- ⁷⁸ W. Šmid, *Carniola* 2, 1909.
- ⁷⁹ V svoji disertaciji *Prazgodovina Gorenjske*, kjer dajem karto razprostranjenosti te vrste igle, sem lahko navedel 31 najdišč z iglo našega tipa. Od teh jih je veliko število iz švicarskih kolišč.
- ⁸⁰ Wagner, o. c. Taf. 1, 18.19; 4, 9.
- ⁸¹ Fontanella in Cremona. H. Müller-Karpe, *Chronologie* Taf. 86, 17; 88, 20.
- ⁸² Primerjaj primerke iz nasebine Zug-Sumpf (s stratigrafijo!). Speck, *Ur-Schweiz* 17, 1953, 57. Mönchingerberg. *Zeitschrift f. Arch. u. Kunst* 15, 1954-55, 129 ss. Abb. 17, 9.11.12 in Taf. 57. Primerjaj tudi Müller-Karpejevo uvrstitev te igle, o. c. 197. Abb. 34.
- ⁸³ Njihovo kulturno in kronološko mesto je očrtal F. Stare, *Situla* 1, 1960, 85 ss (s karto razprostranjenosti sl. 4.).
- ⁸⁴ Slično kot to nakazuje že naselbina na Brinjevi gori (izkopavanje S. Pahiča, neobjavljeno).
- ⁸⁵ Primerjaj H. Müller-Karpe, *Chronologie* 95 ss. Taf. 94; 95 idr.
- ⁸⁶ W. Modrijan, *Carinthia* I 147, 1957, Abb. 6, 2.8. Slične podstavke, čeprav drugače ornamentirane, poznamo tudi v Dalju. Hoffiler, *CVA, Yougoslavie fasc. 2, VI C c*, pl. 36, 1.2.
- ⁸⁷ To usmerjenost še posebej poudarja skeletni pokop. Pa tudi fibula tab. 3, 7 je v tej obliki gotovo bolj domača na dolenjskem področju kot na svetolucijskem. Glede ornamenta prim. F. Stare, AV 5, 1954, tab. 1, 5 in še nepublicirano gradivo.
- ⁸⁸ S. Gabrovec, AV 15—16, 1964-65, 25 s.
- ⁸⁹ S. Gabrovec, 900 let Kranja (1960) 15 ss.
- ⁹⁰ o. c. 18.
- ⁹¹ S. Gabrovec, *Problem severozahodnega področja Ilirov. Simpozijum. Centar za balkanološka ispitivanja Sarajevo* 1, 1964, 226 in tam citirana literatura.
- ⁹² Sodeč po tem, da je nima Marchesetti upodobljene niti v enem primeru niti l. 1893 niti 1885 (*Boll. Soc. Adr.* 15 in 9).
- ⁹³ S. Gabrovec, AV 7, 1956. tab. 3, 3.
- ⁹⁴ AV 1, 1950, 87 ss. *Situla* 8, 1965, 177 ss.
- ⁹⁵ W. Schmid v J. Zontar, *Zgodovina mesta Kranja* (1939) 3 s. 900 let Kranja (1960) 18 s.
- ⁹⁶ S. Gabrovec, *Zagorje v prazgodovini*. AV 17, 1966, v tisku.
- ⁹⁷ S. Gabrovec, AV 15—16, 1964-65, 43 s. *Simpozijum* (1964) 227 s.
- ⁹⁸ Glej op. 45.

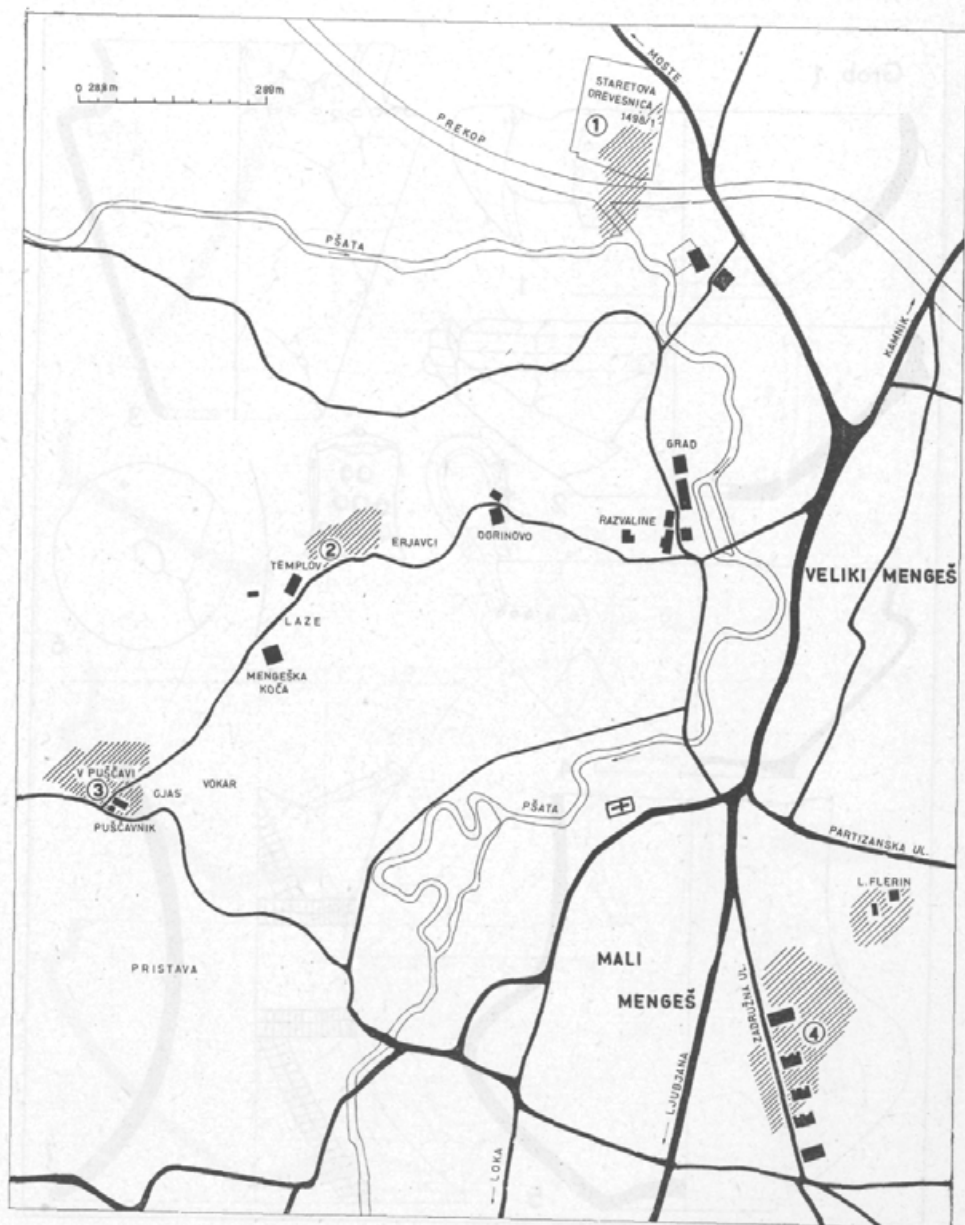
⁹⁹ S. Gabrovec, Srednjelatarska kultura v Sloveniji. AV 17, 1966, v tisku.

¹⁰⁰ Na Češkem dobimo ta tip zapestnice predvsem v spremstvu fibule tipa Duchcov (Lt B). Cfr. Filip, Keltové ve Střední Evropě (1956) 125 in tab. 23, 18; 34, 17; 25, 27; 31, 10.11; 35, 4 idr.

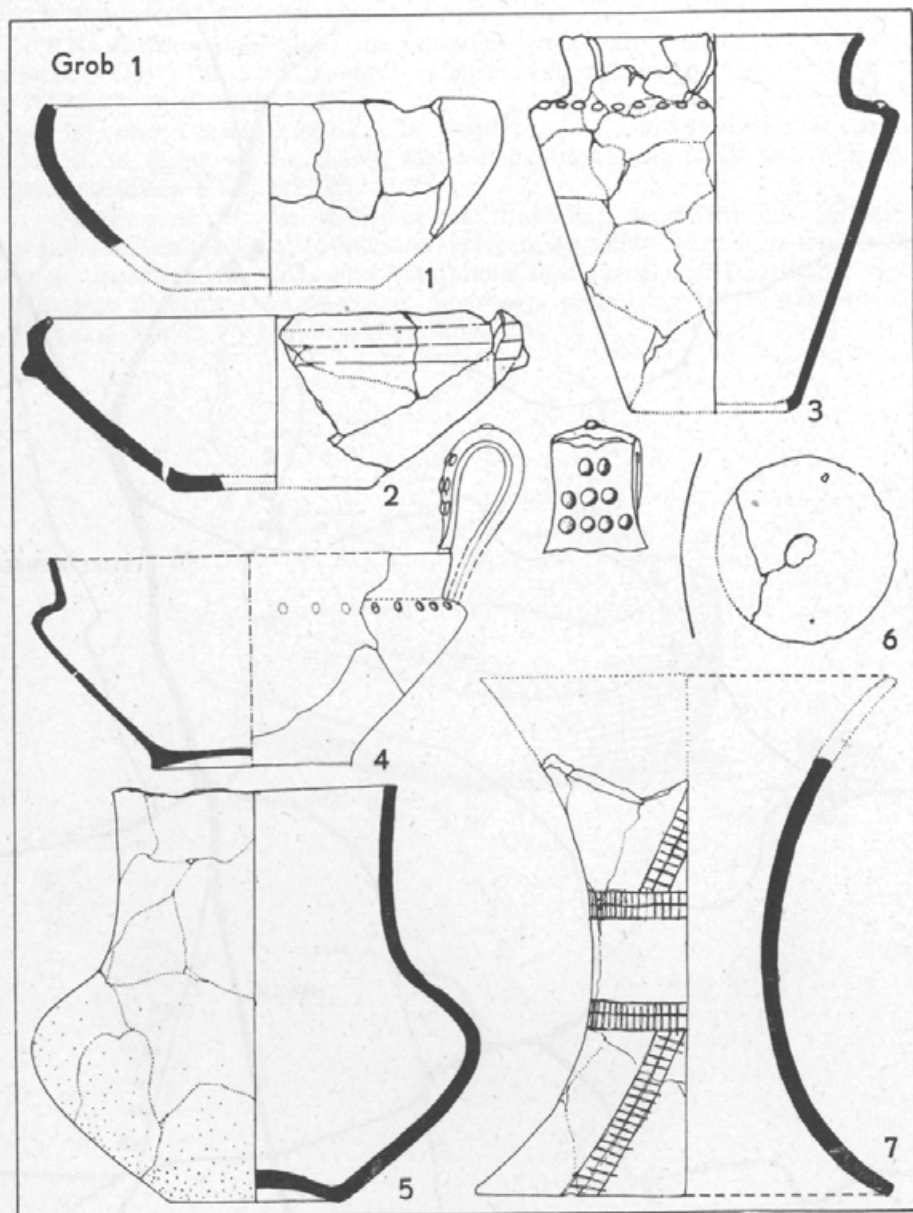
¹⁰¹ R. Ložar, Glasnik Ljubljana 15, 1934, 27. tab. 7, 3.5.6. Treasures of Carniola (1934) pl. 16, 83; 18, 99; 20, 115.116. Müller-Karpe, Carinthia I 141, 1951, Abb. 18, 2. Dolenz, Carinthia I 147, 1957, 46 s. Abb. 3.

¹⁰² Haevernick, Die Glassarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland (1960) prinaša sedaj celotno gradivo, v katerem je upoštevano in podrobno detajlirano tudi jugoslovansko. Glej o. c. 290 z nadaljnjo literaturo. Zapestnica iz Šmartnega sodi v tip 7 a po Haevernickovi (str. 50 s. in Taf. 22, 9 s karto razprostranjenosti).

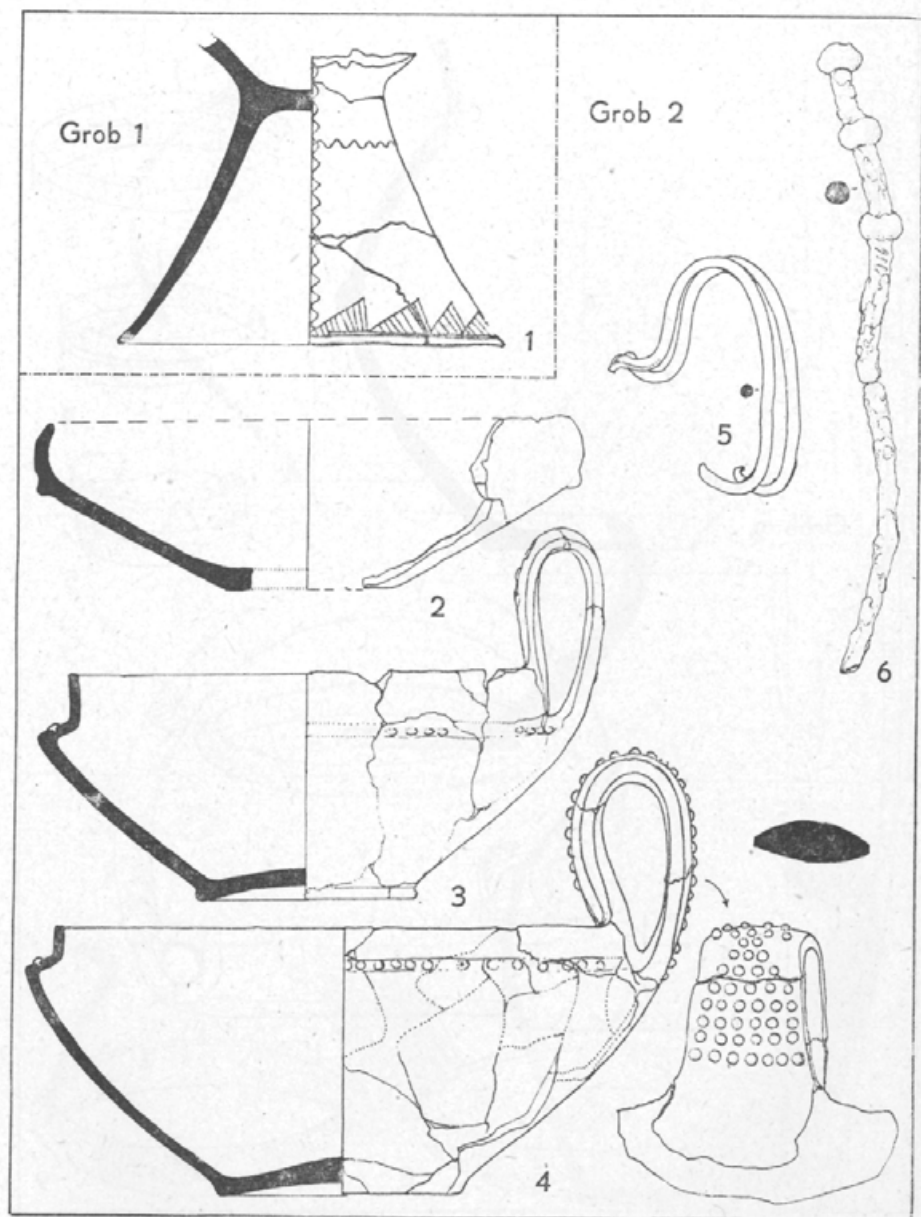

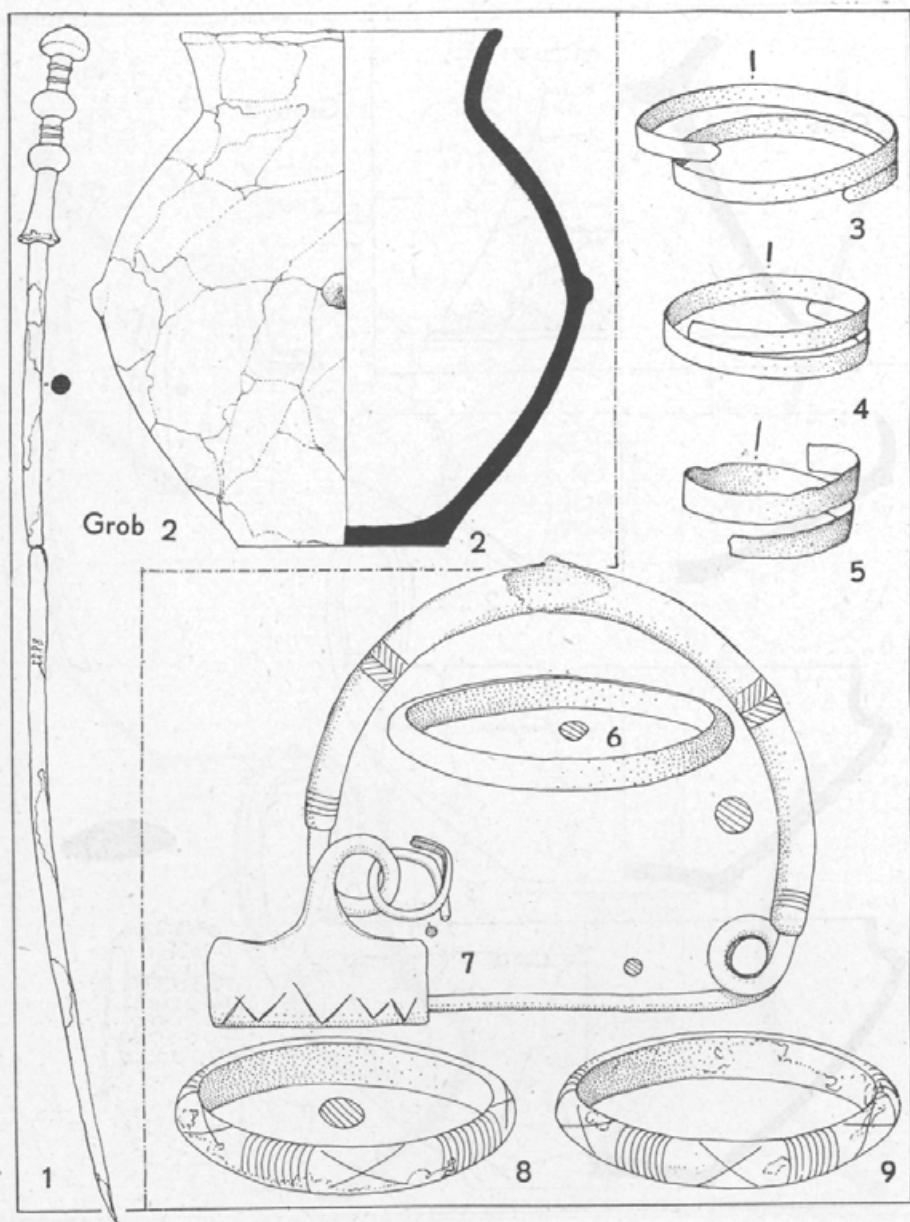
Karta 1 — Arheološka najdišča v Mengšu

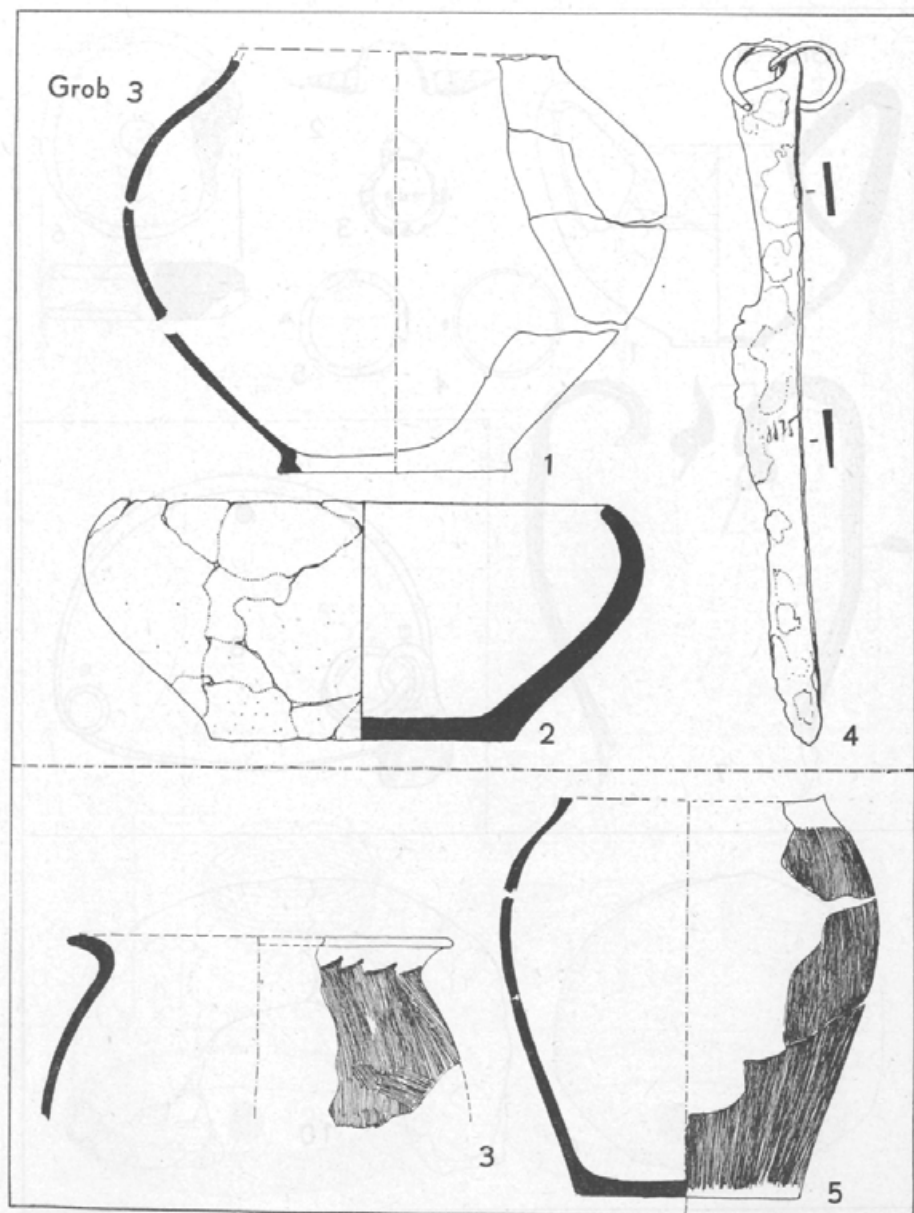
Tab. 1 — Mengeš (drevesnica)
 6 bron, ostalo keramika
 M. 6 = 2/3, 1.2.4.7 = 1/3, 3.5 = cca 1/4

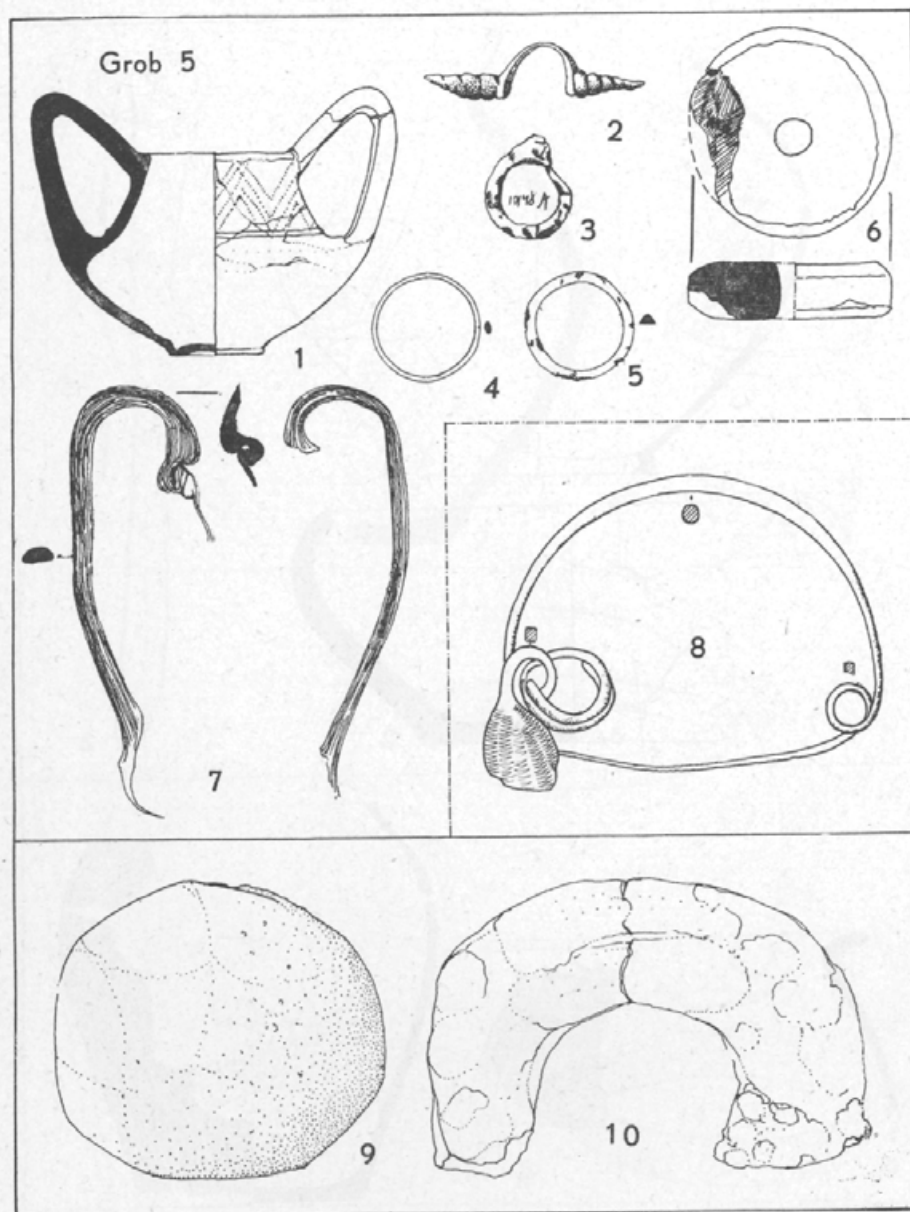
Tab. 2 — Mengeš (drevesnica)
 5—6 bron, ostalo keramika
 M. 5—6 = 2/3, 1—4 = 1/3

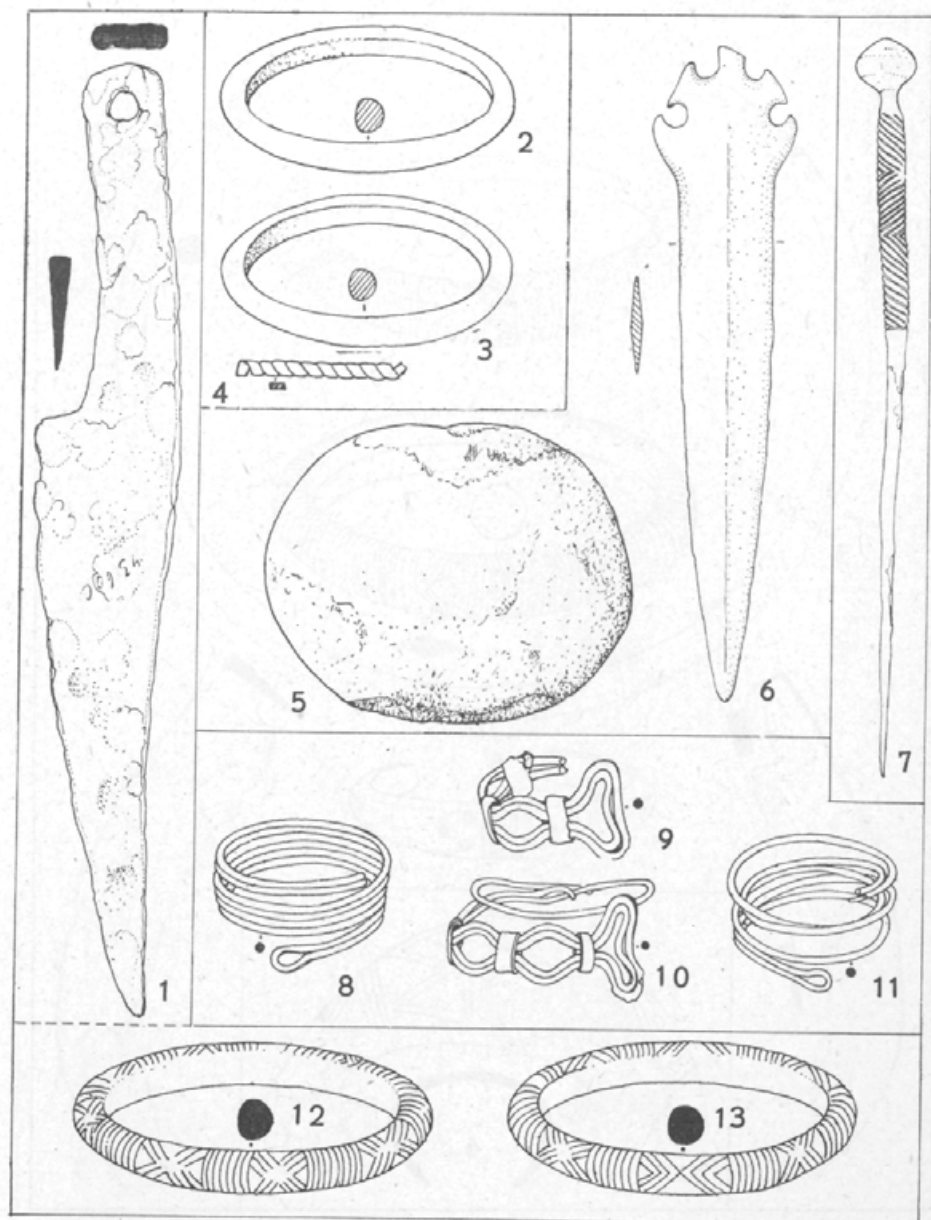
Tab. 3 — 1—2 Mengeš (drevesnica), 3—9 Mengeš (stanovanjski blok)
 2 keramika, ostalo bron
 M. 1.3—9 = 2/3, 2 = cca 1/4

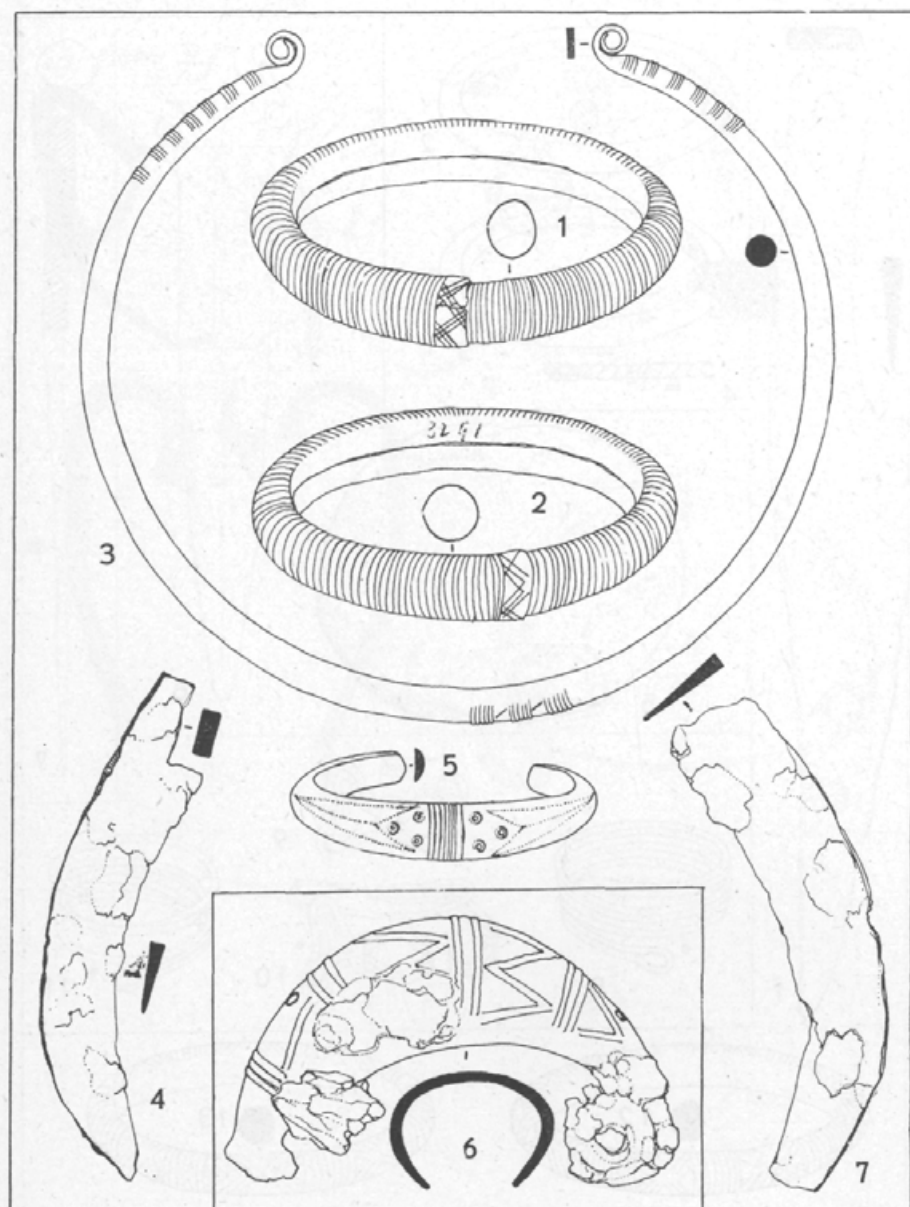
Tab. 4 — Mengeš (drevesnica)
 4 železo, ostalo keramika
 M. 1—5 = 1/3

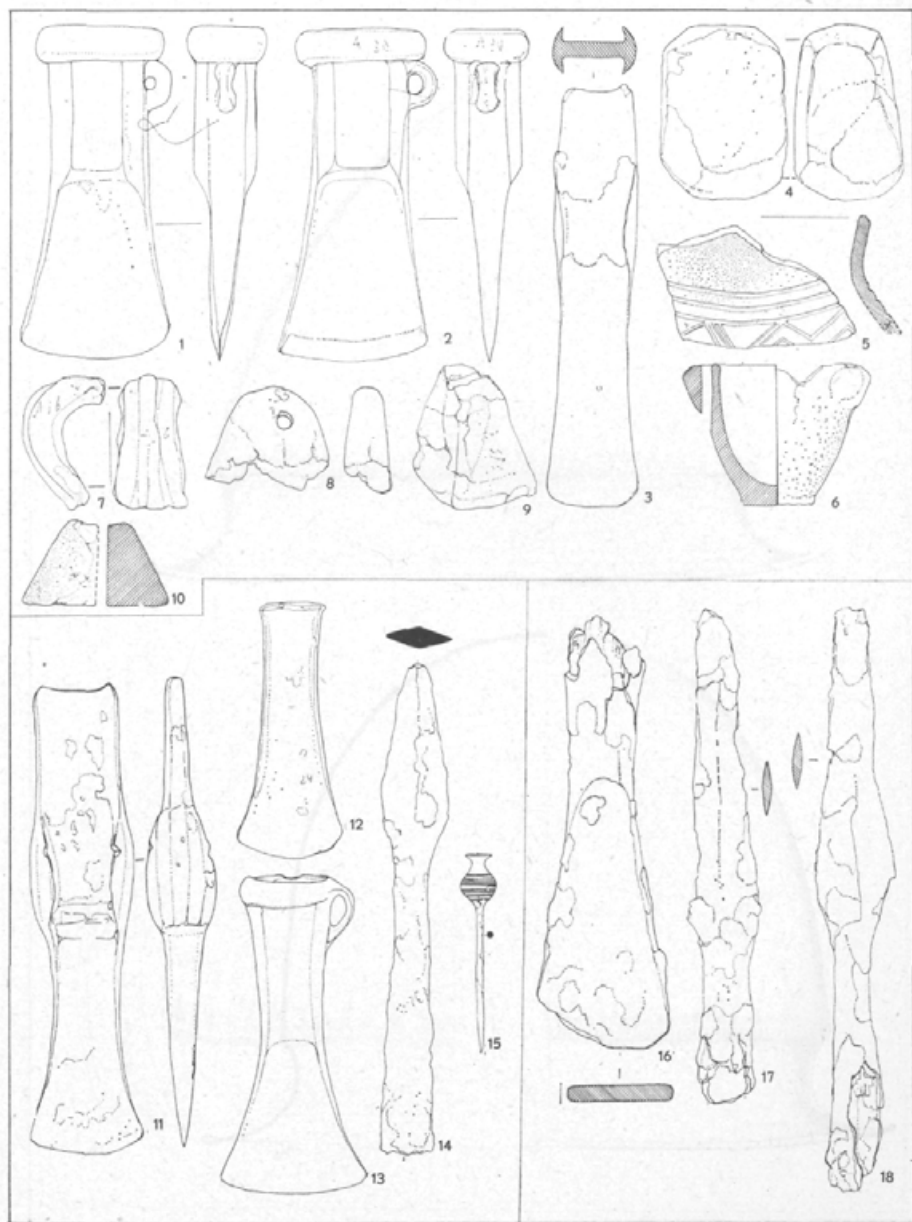
Tab. 5 — 1—7 Mengeš (drevesnica), 8—10 Mengeš (brez ožje lokacije)
 1.6.10 keramika, 3.5.8 bron, 7 steklo, 9 kamen, 4 srebro
 M. 1 = 1/3, 2—10 = 2/3

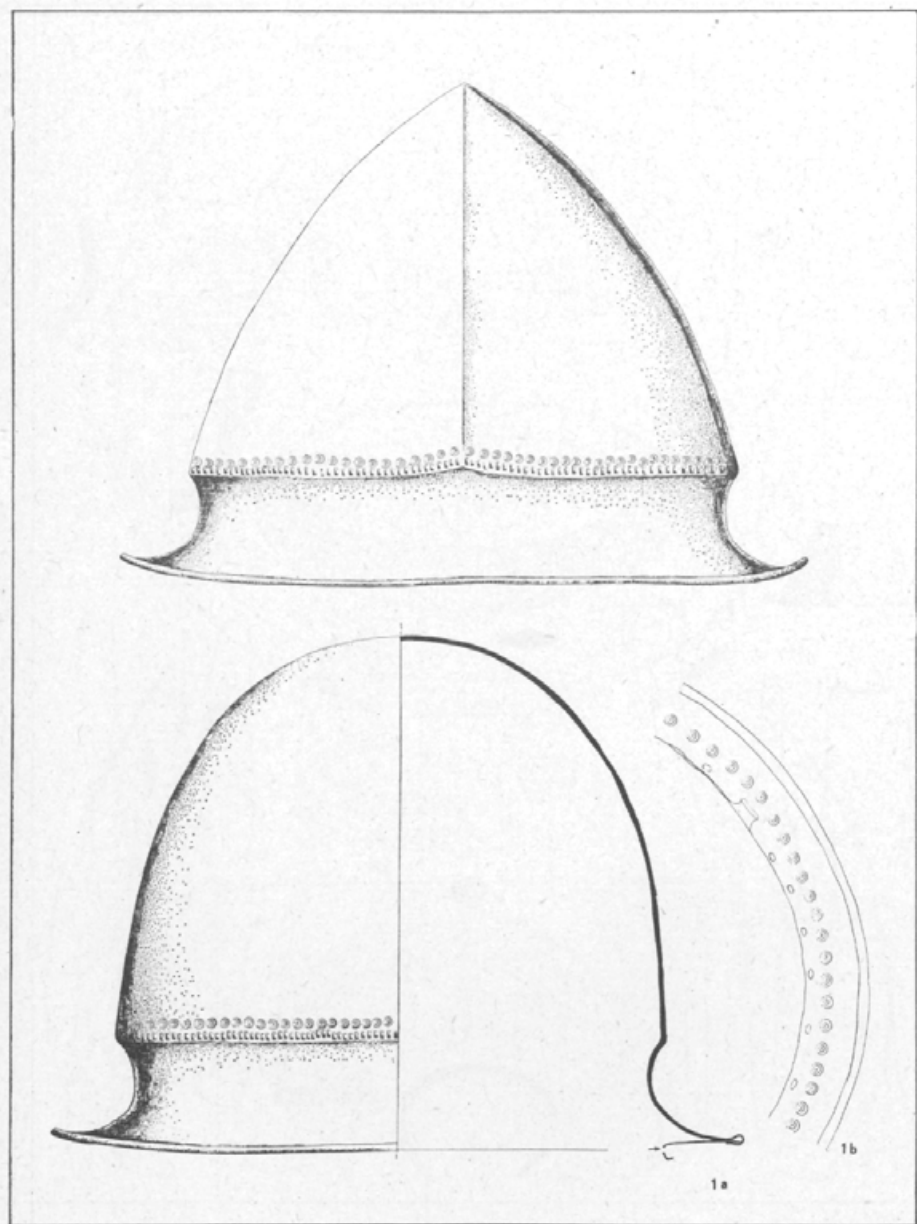
Tab. 6 — 1.12—13 Mengeš, 2—4 Mengeš (stanovanjski blok), 5—7 Domžale
 8—11 Duplica pri Kamniku — 1 železo, 2—4, 6—13 bron, 5 kamen
 M. 1 = 1/3, 2—13 = 2/3

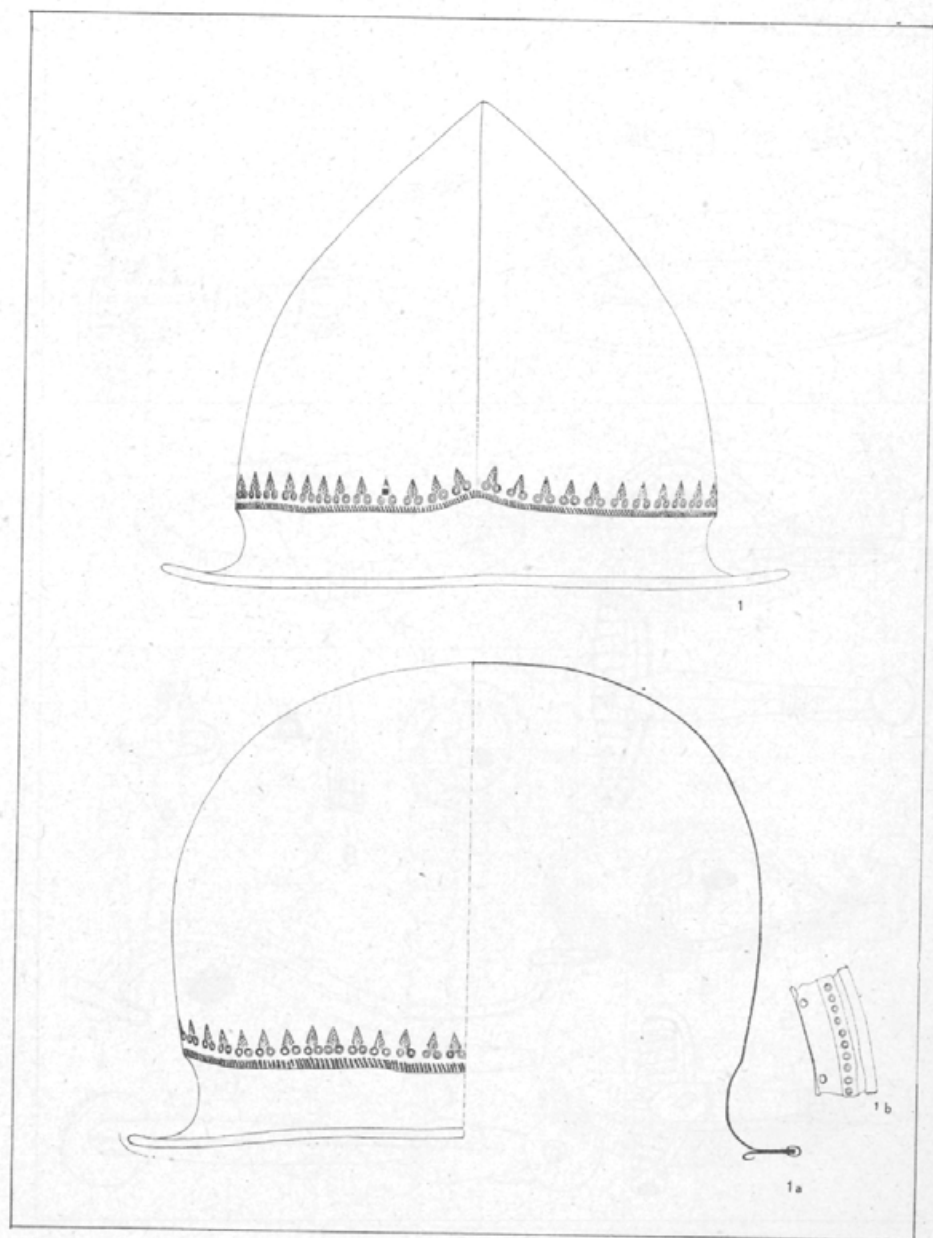
Tab. 7 — 1—5.7 Duplica pri Kamniku, 6 Brdo pri Lukovici
 4.7 železo, ostalo bron
 M. 1—7 = 2/3

Tab. 8 — 1—3 Palovče pri Kamniku, 4—10 Kamnik-Ravne, 11.13—15 Kamnik, 12 Ihan, 16—18 Nevlje pri Kamniku — 1—3.11—13.15 bron, 14.16—18 železo, 4 kamen, 5—10 keramika — M. 1—18 = 1/3

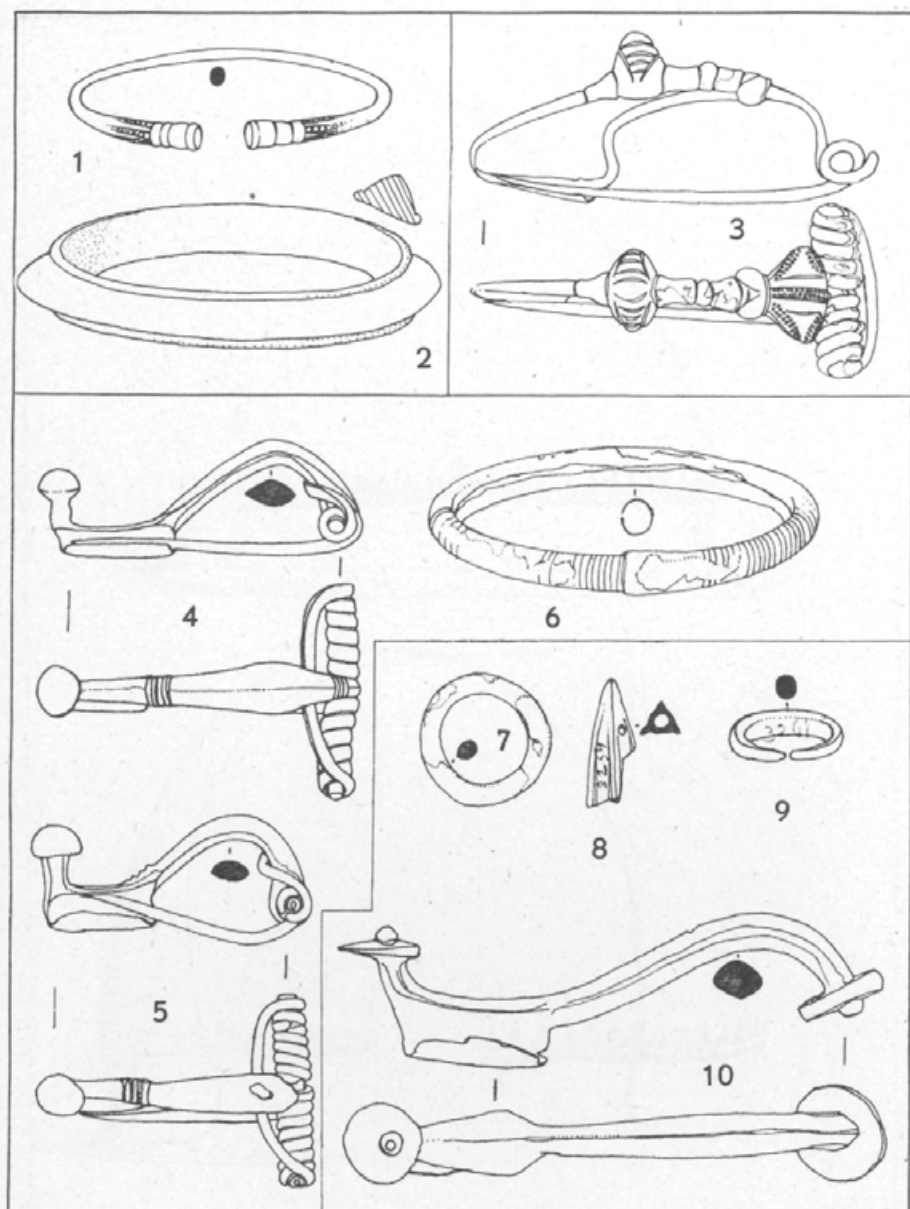
Tab. 9 — *Nevlje pri Kamniku*
1 bron
M. 1 = 1/3

Tab. 10 — Lukovica — Kopa (*Kompoljski hrib*)

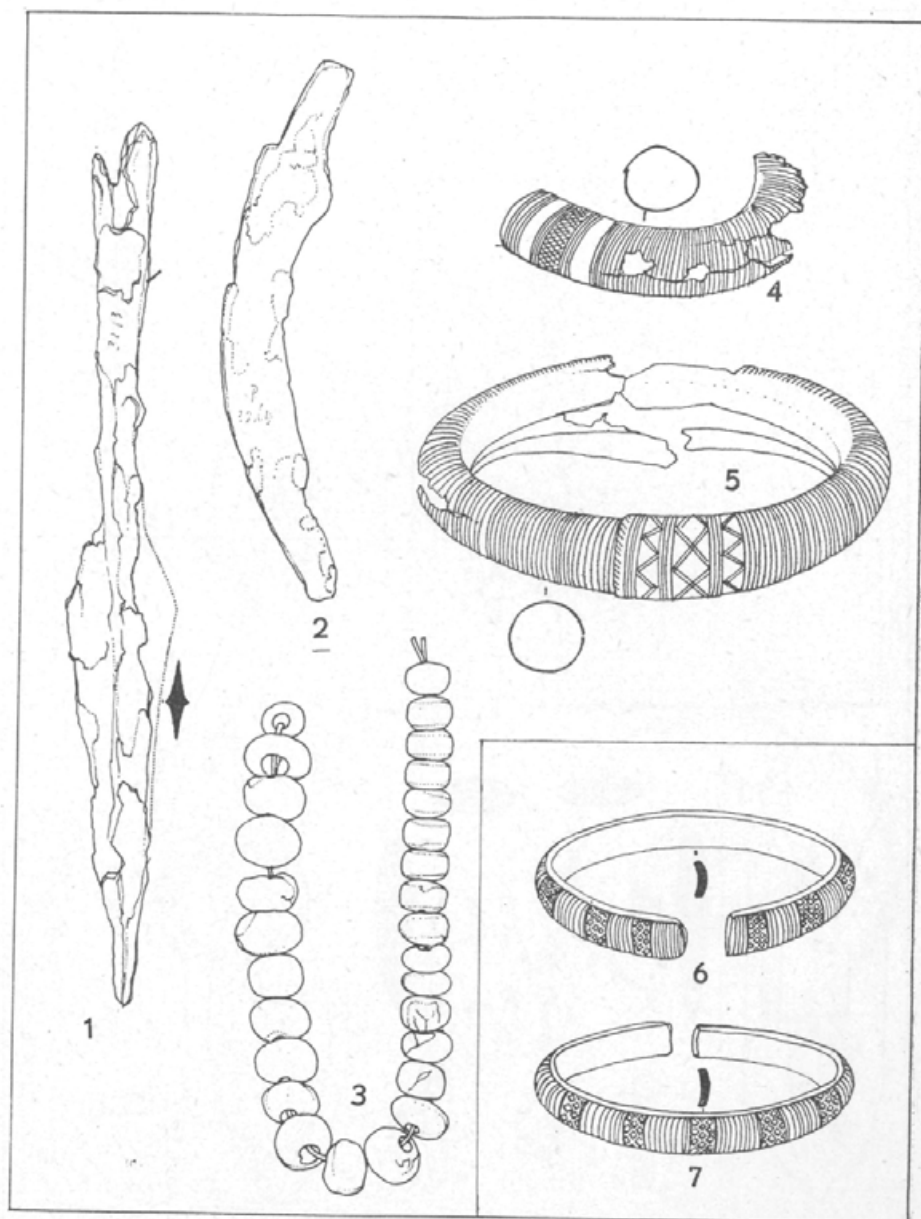
1 bron

M. 1 = 1/3

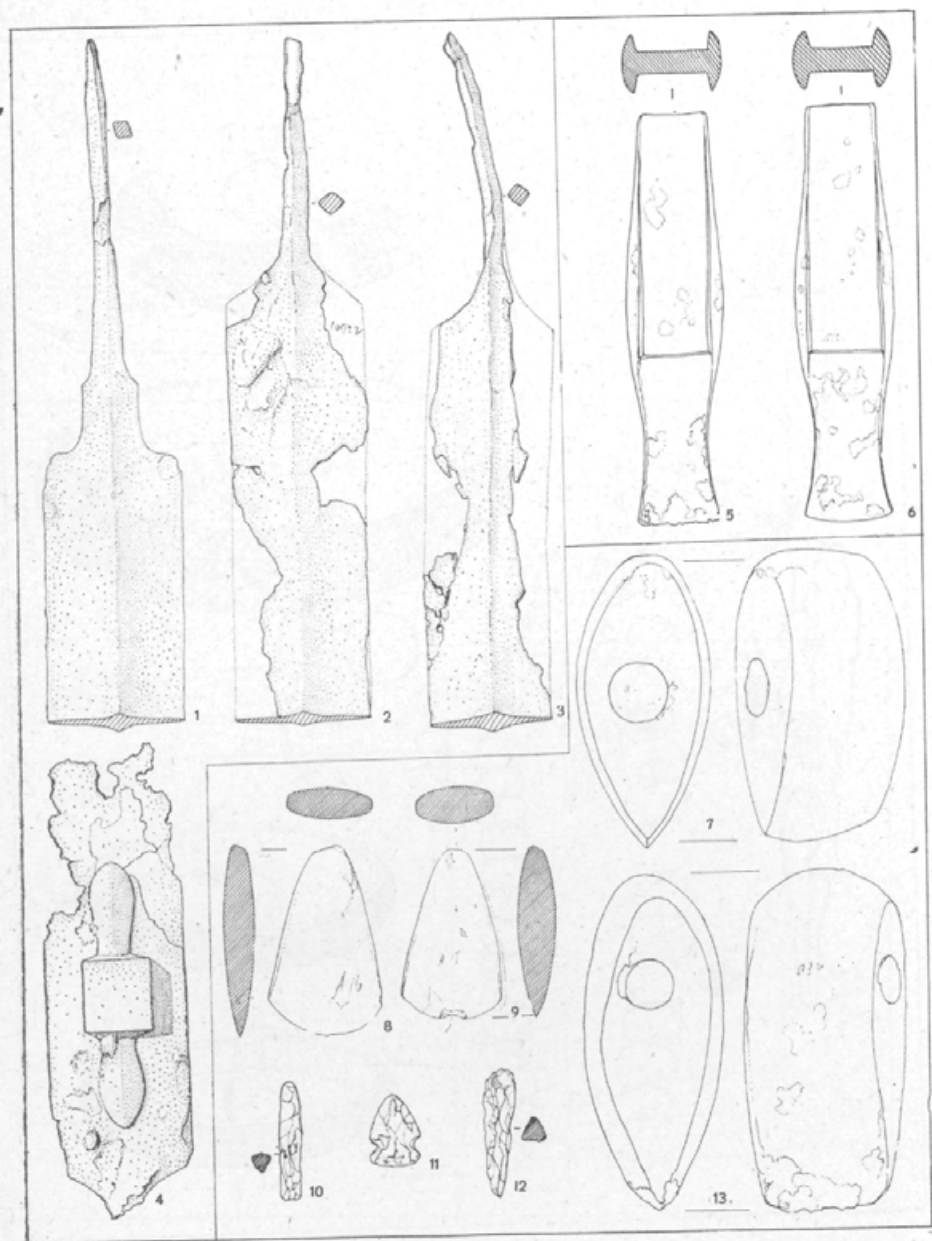

Tab. 11 — 1-3 Šmartno v Tuhinju (?), 4-6 Lukovica — Gusinov-grič, 7-10 Lukovica — Kopa (Kompoljski hrib) — 2 steklo, ostalo bron

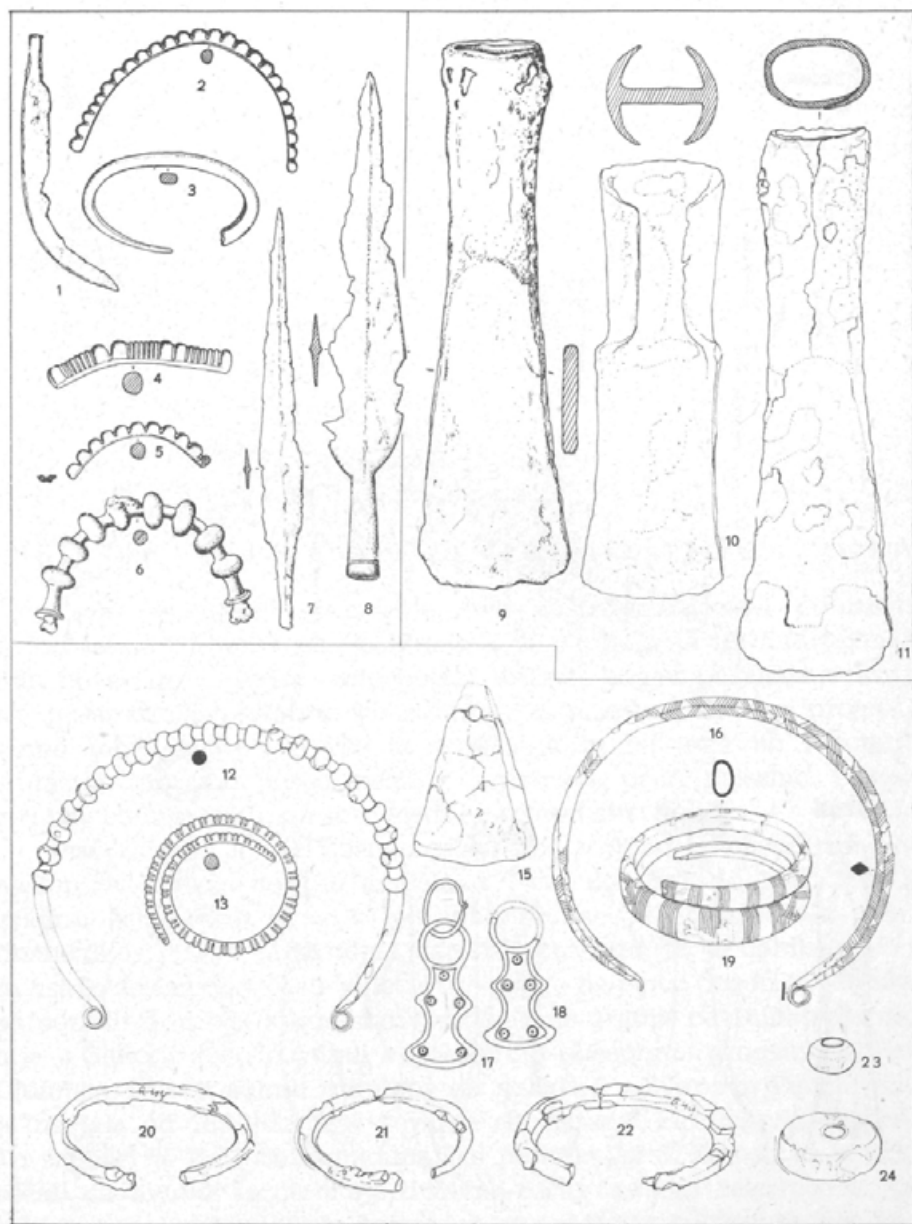
M. 1—10 = 2/3

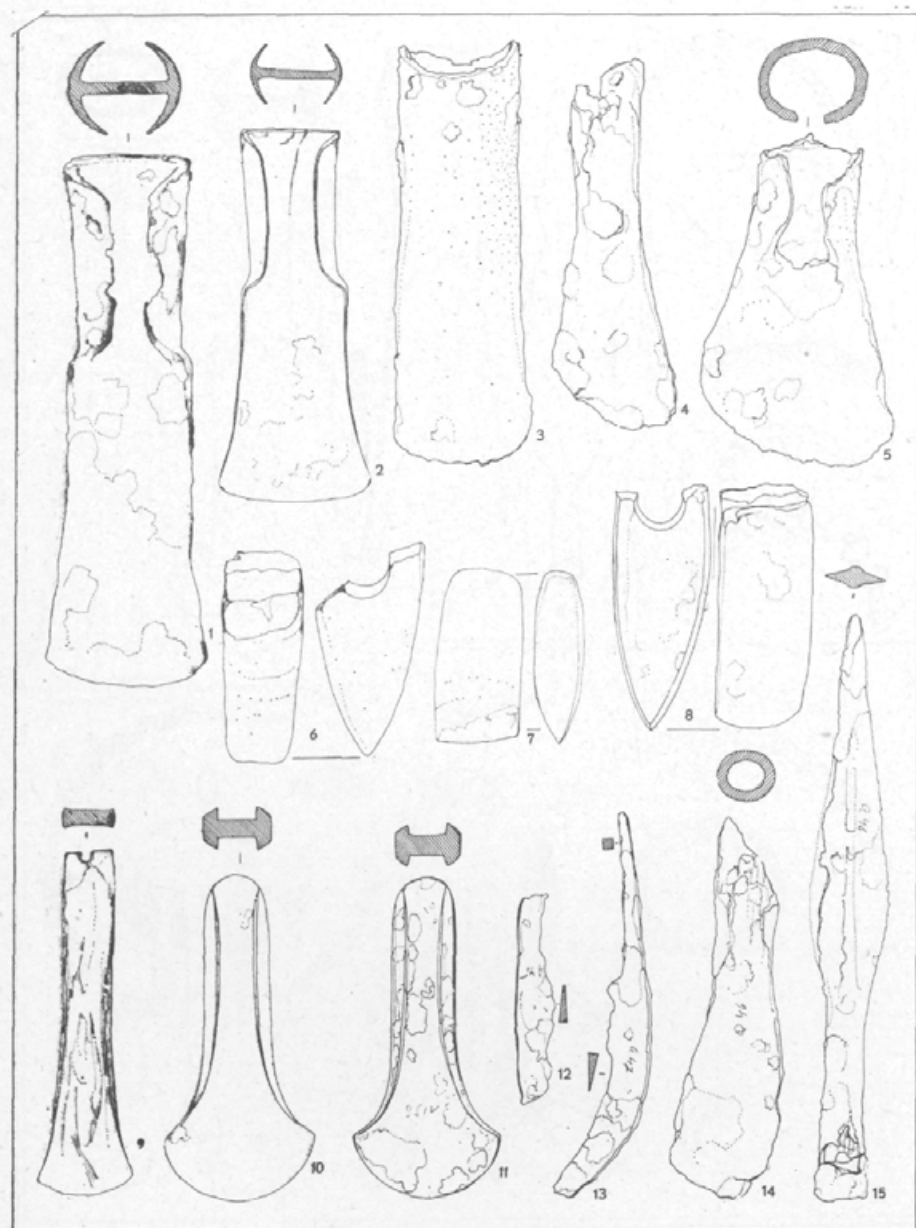
Tab. 12 — 1—5 Lukovica—Gradišče, 6—7 Dol pri Pečah
 1—2 železo, 3 jantar, 4—7 bron
 M. 2—7 = 2/3, 1 = 1/3

Tab. 13 — 1—4 Lukovica, 5—6 Duplica pri Kamniku, 7 Trzin, 8—9 Količevo, 10—12 Šmarca pri Kamniku, 13 Domžale—Šumberk
1—4 železo, 5—6 bron, 7—13 kamen — M. 1—13 = 1/3

Tab. 14 — 10—11 Črnuče, ostalo Sadnikarjeva zbirka brez točnega najdišča
 1.7—11.20—22 železo, 2—6.12—13.16—19 bron, 15—24 keramika, 23 svinec
 M. 1.7—8 = 1/6, ostalo je 1/3

Tab. 15 — Sadnikarjeva zbirka brez točnega najdišča
 1.3—5.12—15 železo, 2.9—11 bron, 6—8 serpentin
 M. 1—15 = 1/3

*F*INANČNO VPRAŠANJE PRI GRADNJI PROGE LJUBLJANA — KAMNIK

Jože Jenko

Splošne gospodarske in organizacijske razmere

Vsaka gradnja ali razširjenje mreže avstrijskih železnic od začetka, tj. od leta 1825 dalje pa do konca XIX. stoletja je bil hud problem: kdo bo gradil in kako bodo bodisi država, bodisi posamezne družbe ali posameznik - privatnik finansirali nastanek te ali one proge. Da bomo mogli razvozlati vsa ta vprašanja in da nam bo razumljiva situacija, moramo poseči nazaj v zgodovino prvih železnic. Zapisani viri nas bodo poučili, da so si sledile zapored štiri dobe.

Prvi začetki, ki jih poznamo, spadajo v dobo novih poizkusov in nastankov železnic ter jih uvrščamo v čas od 1825. do 1841. leta. Pri gradnji železniških prog v tem obdobju se je udejstvovala družba finančnikov, ki jih je zastopal baron Rothschild, ta je dobil koncesijo za vsako železnico v času 50 let. Prvo progo na parni pogon — do takrat so poznali le proge s konjsko vprego — so gradili od Dunaja do Bohinje v Galiciji in jo povezali s stranskimi odcepnimi progami do Brna, Olomuca, Opave, solnih rudnikov ter skladišč v Dvoru in Velički. Tako je nastala od 1835 do 1847 severna oz. cesarja Ferdinanda železnica. To zamisel je dal profesor dunajske politehnike J. Riepel, ki je priporočal, da bi tudi iz osrednje državne točke zgradili železnico v južni smeri proti Jadranu. Toda še preden so pri Rothschildovi družbi resno mislili na uspeh takega podviga, je baron Sina, agilen in prebrisan trgovec iz Trsta, zvrtil pri merodajni oblasti dovoljenje za gradnjo proge v južni smeri z Dunaja do Dunajskega Novega mesta oz. Gloggnitza pod Semmeringom, torej do vznožja Alp; nadaljevanje pa so usta-

vile gradbene težkoče. Napoti je bilo tudi pomanjkanje sposobnih vlečnih parnih lokomotiv, ki bi mogle pripeljati vlake preko predvidenih vzponov. Prva etapa Sinovega načrta je bila izročena javnemu prometu že 30. junija 1841, nadaljevanje do Gloggnitza pa so končali skoro leto pozneje, tj. 5. maja 1842.

Kakor lahko ugotovimo iz prejšnjega odstavka, so tvegali gradnje prvih avstrijskih železnic kapitalisti oz. njihove družbe. S takim železniškim omrežjem stopamo v drugo, novo obdobje, ki ga pozna železniška zgodovina pod imenom: prva doba državnih železnic, od l. 1841—1854. Že pred njenim nastopom se je uveljavljal princip, da država pospešuje razvoj železniške mreže le z izdajanjem gradbenih koncesij. Predmetno izjavo je izdala državna pisarna s posebnim odlokom v l. 1837 ter je z njim zavarovala pravico gradenj železniških prog le sama sebi. Toda zamisel so začeli izvajati šele nekaj let kasneje, ko so zaradi pomanjkanja denarnih sredstev opazili velike napake privatnih podjetij. Kajti ena najtežjih in najkočljivejših okoliščin je bila nabava potrebnega kapitala. Poleg tega so privatniki želeli zgraditi predvsem dobičkanosne proge. Spričo takih egoističnih prizadevanj posameznikov je manjkalo enotnih medsebojno povezanih načrtov, ki jih je bilo treba izpopolniti v velikem obsegu predvsem doma in jih prilagoditi tudi sosednjim obmejnim progam in napravam obmejnih držav. Zato je osrednja državna oblast po nasvetu in prizadevanju barona Kübeka izdala dne 19. decembra 1841 dekret, ki je vseboval tele tri glavne določbe:

1. Gradijo naj se posebne železniške državne proge, ki predvsem odgovarjajo državnim interesom; njih gradnjo odredi v vsakem posameznem primeru sam cesar.

2. Tako določene proge se gradijo na državni račun, ako niso bile že oddane privatnim podjetjem; po možnosti naj gradnje ne prevzame državna uprava, temveč naj dela prevzamejo privatniki.

3. Promet upravljaajo na podlagi najemnih pogodb privatne družbe.

Po preteku štirih let pa je izšla odločba, da se privatnikom sploh ne bodo več izdajale koncesije.

Po tej in tako dopolnjeni odredbi se je začela v železniški upravi doba homatij. Nič ni bilo stalnega. Edino koristna sta bila sklep in določba, da bodo zgradili poleg drugih železniških zvez tudi magistralo Gloggnitz—Trst. Kajti ta proga je bila velikega gospodarskega in tudi vojaškega pomena. Pri takrat znani tehniki pa ni bilo misliti na prehod preko naravne pregrade — Alp. Zato so čez prelaz Semmering do Mürzuschlaga le izboljšali cesto, ki naj bi služila za zvezo med železniškima

postajama na severnem in južnem vznožju alpskega grebena Norijskih Alp. Poleg naravnih ovir in nerazvite tehnike so se pojavile še mnoge druge težave: Madžari so ovirali napredek gradnje z zahtevo, da bi tekla proga po njihovem ozemlju, kar je v te namene boljše, udobnejše in tudi cenejše. Na prigovarjanje vojvode Ivana, ki je bil v vsakem pogledu naklonjen Štajerski, je cesar odklonil to zahtevo. Na južnem vznožju Alp je stekla železnica na odseku Mürzschlag—Gradec 21. oktobra 1844, dve leti kasneje, 2. junija, do Celja in 17. septembra 1849 med Celjem in Ljubljano. Za to, da so premagali Semmering, je bilo treba mnogo energije in znanja, ki so ga strokovnjaki nabrali zunaj državnih meja; predvsem je bilo treba ustvariti in nabaviti parne stroje, ki bi lahko premagali tolikšne višine in vzpone. Predlagali so pnevmatični pogon in navezovanje vozil na vlečno vrv. S tako pogonsko silo bi prevažali tovor in potnike s severnega vznožja na južno in obratno. Skrajno napeto notranje politično stanje in lakota v letu 1847 in 1848 sta prisilila vlado, da je naročila inž. Ghegi, naj začne graditi železniško progo med Gloggnitzem in Mürzschlagom, ki jo je začasno nadomestovala državna cesta z rednimi poštnimi zvezami. Državljeni so glasno zahtevali zaslužek in kruh. Dne 17. julija 1854 je z odgovarjajočimi in sposobnimi stroji pripeljal prvi vlak preko alpskih pregrad. S to otvoritvijo je bila vzpostavljena neprekinjena zveza med Ljubljano in Dunajem. Kajti preko Krasa do Trsta je stekla železnica šele 17. julija 1857. Zmagovalec inž. Ghega je bil primerno nagrajen. Ustvaril je pot preko najtežjih, do takrat nepremaganih terenskih ovir. Viri trdijo, da je stal en kilometer alpske proge 1,428.000 goldinarjev, kar je predstavljalo ogromno vsoto. Trd oreh za tehnično osebje je bilo polaganje trase preko Ljubljanskega barja in Krasa. Tudi tukaj je zaslovel kot neugnani graditelj inž. Ghega. Od l. 1849 do 1857 so zgradili zadnji odsek dvotirne proge Dunaj—Trst.

S temi dosežki zaključujemo drugo dobo, dobo državnih železnic. V letih 1849—1853 je začela država odpovedovati upraviteljem in družbam najemne pogodbe ter odkupovati celo privatne železnice. Na koncu l. 1853 je država sama upravljala že 1667 km železniških prog, medtem ko je bilo v gradnji 905 km prog, projektiranih pa 355 km; skupno torej 2927 km. V privatnih rokah je ostalo samo 724 km. Celotna mreža je znašala 3651 km, ki so bili razdeljeni med državo in privatniki v razmerju 80 : 20 %.

V takih okoliščinah in razmerah nastopa nova, tretja doba, doba koncesij, ki jo zasledujemo v letih 1854 do 1880. Glede na različnost upravljanja in gradenj železniških prog je vladal sistem, kateremu ni

bila kos niti država. Spričo obstoječih prog, ki niso bile med seboj povezane, je bilo najti anomalije v tarifnih sistemih, pri prevzemanju in predaji pošilk, čutilo se je pomanjkanje dogovorov itd. Zato je že omenjeni strokovnjak inž. Ghega na osnovi opazovanja in študija v inozemstvu l. 1853 predložil vladi načrt enotne mreže; po njegovi zamisli naj bi gradili po tri glavne proge od vzhoda na zahod in enako število glavnih prog, ki naj bi vezale severne pokrajine z južnimi. Vsa važnejša industrijska mesta in vse gospodarsko važne dežele naj bi povezovalo okoli 10.000 km obsegajoče dodatno omrežje. Obenem naj bi tangirale vse že obstoječe železnice v mejah monarhije, tj. Cis- in Trans-Litvanije. Toda država za to ni imela dovolj finančnih sredstev. Obstajali sta dve možnosti: najeti tuji kapital in izdati nove koncesije bogatim privatnim družbam, ki so jih sestavljali kapitalisti. Tak poseg je bil neodločljiv. Država na zunanjem trgu ni imela kredita. Zato se je oprijela kot utopljenec nove bilke in izdala 8. IX. 1854 nov koncesijski zakon, ki naj bi ščitil splošen interes in obenem dal državi zakonsko pravico, da odkupi koncesionirane proge. Toda jalovo državno finančno stanje in splošne zunanje-politične ter strateške prilike so prignale državo tako daleč, da je začela prav v teh letih prodajati svoje proge. Zamisel je padla v vodo. Ghegov načrt pa je bil pokopan. S posredovanjem finančnega ministra Brucka so prešle v l. 1854 do 1858 nekatere državne železnice v roke kupcev — Francozov, ki so se povezali z bankami Rothschilda, Sine, Ekselesa in avstrijske obrtne banke. Ustanovili so I. c. kr. avstrijsko družbo državnih železnic, ki se je pozneje razdelila v več samostojnih privatnih podjetij. Vse prevzete severne, jugovzhodne in lombardijsko-benečanske proge so stale samo 50 % gradbenih stroškov. Izmed novih železnic bi omenili na slovenskem ozemlju c. kr. koroško železnico od Maribora do Celovca—Beljaka in do Tirolske. Ta odsek je bil v l. 1854—1863 koncesioniran in še nedograjen.

Razburljiva leta 1859—1863 so bila gospodarsko neugodna, kar je močno vplivalo na nadaljnji razvoj železnic. V l. 1867 je postalo vzdušje nekoliko ugodnejše in znosnejše. Toda situacija je začela kazati znake nove krize. Državna oblast ni imela nobenega ugleda. Vso iniciativo so prevzeli privatniki. Toda splošnega interesa ni bilo in prav zato tudi nobenega enotnega državnega načrta. Privatna podjetja so želela le to, da je bila proga hitro zgrajena, ker je tako kar najhitreje prinašala dobiček. Manj jih je zanimala kakovost. Stremeli so edino za tem, da bi dosegli in zajamčili državno garancijo. Ne moremo in ne smemo pa prezreti, da je bilo v letih 1870 do 1874 zgrajenih nad 7000 km novih prog. Tudi mi Slovenci smo bili deležni nekaj drobtinic; dobili smo

prestolonaslednika Rudolfa železnico preko Glandorfa v Beljak in preko Trbiža v Ljubljano.

L. 1873 so nastopili za železnico žalostni časi. Splošna kriza je pospešila propadanje železnic. Ker so družbe zelo slabo gospodarile,

Podpisna izjava.

Podpisani: _____

Značaj: _____

Stanuje: _____

zapiše s tem „al pari“

nominalno goldinarjev a. v. _____

z besedami: _____

na prvotne delnice,
in

nominalno goldinarjev a. v. _____

z besedami: _____

na prioritetne delnice krajne železnice Ljubljana-Kamniške.

Podpisani obljubi prvo vplačilo z dvajsetimi odstotki zgoraj zapisanih avot takoj vložiti, kadar ga bodo koncesionarji te železnice opozorili, da je zgradbena glavica vsa pokrita; ostale svote pa vplačati v obrokih 9mesečne zgradbene dobe na vsakokratni poziv.

Te pozive izdajali bodo koncesionarji ali pa dotlej vže ustanovljena delniška družba. Podpisani se ob enem podvrže vsem v dopisih koncesionarjev ali društva navedenim svotam, obrokom in vplačovalcem.

_____ dne _____ 1886.

Podpis: _____

Ta izjava pojdje naj se:

Krajnemu odboru Ljubljana-Kamniške železnice

v roke

gospodu **Oskarju baronu Lazarini-ju**

na Dunaji L. Grillparzerstrasse 11

ali pa v roke

gospodu **Alojziju Praschniker-ju,**

graščaku v Kamniku (Kranjsko)

je grozil brezupen položaj. Leta 1876 so dosegli garancijski predujmi do 23 milijonov goldinarjev. Država je bila v nepremagljivih finančnih škripcih, zato je izdala sekvestracijski zakon. S tem ukrepom je dobila moč, da je mogla železnice sekvestrirati. Pri nas se je čutil učinek zakona že v naslednjih letih, ko je bila gorenjska proga s 1. januarjem 1880 podržavljena.

Preostane nam še zadnja, tj. četrta faza, ki jo zgodovina železnic pozna kot drugo dobo državnih železnic in traja od l. 1880 dalje. Državna uprava je uvidela, da s privatnimi železnicami v Avstriji ne more naprej, medtem ko so se državne proge v zamejstvu ugodno razvijale in tudi uspevale. Zato je oživila zamisel o državnih železnicah. Treba je bilo zgraditi novo omrežje in organizirati železniški promet. Predvsem bi morali pospešeno odkupiti vse nedonosne in hirajoče proge. Vlada se je odločila, da odkupi predvsem krajše proge, ker za daljše ni bilo dovolj denarnih sredstev. Toda v začetku XIX. stoletja je država prevzela tri večja in več manjših podjetij oz. družb, npr. Ferdinandovo, severo-zahodno avstrijsko družbo, češko severno železnico.

Že v letu krize 1873 in naslednje leto je država začela dopolnjevati omrežje z novimi progami. Toda spričo splošne neugodne situacije je iniciativa povsem prenehala. Južni pokrajini Istra in Dalmacija sta imeli pri nas prve uspehe. Slično je bilo v Galiciji in Češki. V Galiciji so zgradili gališko transverzalko, pri sosedih pa moravsko-češko tranzitno železnico. Po sili razmer je bila zgrajena l. 1884 gorska proga preko prelaza Arlberg; spričo gotthartske pogodbe med Švico, Nemčijo in Italijo je bila tudi Avstrija primorana, da se je odločila za izgradnjo alpskih železnic. Zato so l. 1880 začeli graditi »spenjačo« preko prelaza St. Gotthart in jo po štirih letih trdega dela 6. julija izročili javnemu prometu.

Nastopil je skoro 20-letni premor v gradnji mednarodnih prog. V začetku XX. stoletja 1900—1910 sta nastali prvovrstni progi preko Visokih Tur in Karavank, ki sta imeli za cilj Jadran.

Slednjič so tudi v Avstriji spoznali, da so lokalne proge, ki so jih že od l. 1860 dalje gradili predvsem v Franciji, velikega gospodarskega pomena. Taki odcepi v večji meri zadovoljujejo lokalne potrebe kot dovozne ceste k obstoječim glavnim progam. Država in pokrajinske oblasti, pri nas zlasti deželni odbori, so pospeševale njihovo gradnjo. Zaradi prihrankov pri gradbenih stroških so izdali in dovolili dokaj olajšav, oprostitev od pristojbin, davkov, kolkov itd. Tudi pri izdajanju koncesij ni bilo komplikacij. V gradbenemu pogledu so dovoljevali marsikatero ugodnost; tako so lahko uporabljali cestne bankete za polaganje tirov, varnostne naprave pa niso bile nujne; če pa so jih zahtevali, so bile v primerjavi z glavnimi progami enostavnejše in zaradi tega cenejše. Pri nas je prednjačila v gradnji lokalnih železnic Štajerska. Pod silo razmer je štajersko namestništvo kot prvo med drugimi oblastmi 11. februarja 1890 izdalo na osnovi že od leta 1873 obstoječih zakonskih predpisov svoj deželni zakon o gradnji lokalnih železnic.

Glede na velik pomen za razširjenje železniške mreže v okviru svojih meja so posamezne deželne uprave druga za drugo posnemale izdana navodila pri izvajanju predmetnih zakonitih odločb. Tako sta prevzeli tri leta kasneje podobne zakone Češka in Galicija, leta 1895 Moravska, Spodnja in Gornja Avstrija, Solnograška in Šlezija. Končno se je dne 17. januarja 1896 pridružila tudi še Kranjska.

V deželnem zboru je 9. maja 1893 deželni poslanec Ivan Hribar utemeljeval in priporočal gradnjo lokalnih železnic s trditvijo, da lokalne proge pospešujejo razvoj industrije in trgovine, krepijo narodno gospodarstvo ter varujejo predvsem kmečko prebivalstvo pred naraščajočo bedo. Za napredek celotne življenjske ravni je najugodnejše graditi drugovrstne železnice, ki naj vežejo glavne prometne žile z industrijskimi kraji oz. centri, za katere upajo, da se bodo še močno razvili, s kraji, ki imajo omembe vredno gospodarsko produkcijo, in naposled s kraji, kjer lahko izkoriščajo naravno bogastvo. Seveda je naloga deželnih oblasti, da izgradnjo takih prometnih sredstev vsestransko pospešujejo ter z vsemi razpoložljivimi sredstvi podpirajo. Take železniške zveze so v območju deželnega odbora: Novo mesto—Straža—Metlika—državna meja proti Karlovcu, Kamnik—Motnik, Kamnik—Kranj, Postojna—Razdrto—Ajdoščina, Rakek—Cerknica—Lož—Šneperk, Škander—Vrhnika, Trebnje—Mirna—Mokronog, Semič—Verčice—Črnomelj in Novo mesto—Brežice. Proga Ljubljana—Kamnik ni bila v tem predlogu, ker je bila od 28. januarja 1891 kot prva lokalka že v prometu.

Deželni odbor je priporočil pospešeno izgradnjo lokalnih prog in odobritev organizacijskega statuta za kranjski deželni železniški svet. Pred sprejetjem splošnega zakona o lokalnih progah je bilo v dobi 1880—1896 v smislu zakona z dne 25. maja 1880 državnega zakonika v 15 letih na slovenskem ozemlju izdanih le pet gradbenih dovoljenj, in sicer

1. Ljubljana—Kamnik	leta 1889 v dolžini	23,1 km
2. Celje—Velenje	leta 1889 v dolžini	37,5 km
3. Radgona—Ljutomer	leta 1890 v dolžini	25,4 km
4. Dolenjske železnice	leta 1891 v dolžini	132,6 km
5. Poljčane—Slov. Konjice	leta 1892 v dolžini	14,9 km

Po tem obdobju je bilo predvidenih 22 prog, ki jim je bilo l. 1896 zajamčeno koncesioniranje. Med njimi so proge Gorica—Ajdoščina, Ljubljana—Vrhnika in Dravograd—Velenje.

Preveč bi bilo nadrobno naštevati nastanek posameznih lokalk. Vendar naj navedem časovno zaporedje otvoritvenega datuma naših

slovenskih lokalnih železnic do razpada avstrijske monarhije, do l. 1914 oz. 1918, tj. do zedinjenja Jugoslovanov. Pregled je takle:

1. Radgona—Ljutomer	16. oktobra	1890	v dolžini	26,4 km
2. Ljubljana—Kamnik	28. januarja	1891	v dolžini	23,1 km
3. Celje—Velenje	28. decembra	1891	v dolžini	37,5 km
4. Poljčane—Konjice	29. decembra	1892	v dolžini	14,9 km
edina ozkotirna				
5. Ljubljana—Kočevje	28. septembra	1893	v dolžini	70,6 km
6. Grosuplje—Straža	1. junija	1894	v dolžini	62,0 km
7. Brezovica—Vrhnika	23. julija	1899	v dolžini	11,5 km
8. Velenje—Dravograd	20. decembra	1899	v dolžini	35,9 km
9. Gorica—Ajdovščina	1. oktobra	1902	v dolžini	25,9 km
10. Trst—Poreč	15. decembra	1902	v dolžini	122,9 km
11. Grobelno—Rogatec	16. decembra	1903	v dolžini	34,2 km
12. Murska Sobota—Hodoš	26. junija	1907	v dolžini	29,7 km
13. Kranj—Tržič	6. julija	1908	v dolžini	15,1 km
14. Trebnje na Dol.—Tržič	15. avgusta	1908	v dolžini	21,9 km
15. Črešnjevec—Slov. Bistrica	11. decembra	1908	v dolžini	3,7 km
16. Novo mesto—Bubnjarci	27. maja	1913	v dolžini	49,9 km

Pri tolikšnem razširjenju železniške mreže je bila potrebna nova organizacija. Njen vrh pomeni ustanovitev železniškega ministrstva 1. julija 1896. Podrejeni so bili pomožni organi — prometne direkcije. Na ozemlju Slovenije sta delovali direkciji v Beljaku in Trstu. Naloge generalne inšpekcije je izvrševal železniški svet. Od leta 1882 dalje pa je delovala kot korporacija, ki je odločala o tarifah in se ukvarjala z vprašanji voznega reda. Število osebja je naglo naraščalo; v letu 1908 je bilo 275.000, leta 1913 pa že 350.000 uslužbencev.

Porast števila kilometrov slov. železnic pokaže razpredelnica:

1837	14 km		
1840	144 km		
1850	1.357 km	v drž. upravi	833 ali nad 60 %
1860	2.927 km	v drž. upravi	13 ali nad 0,43 %
1870	6.112 km	v drž. upravi	13 ali nad 0,21 %
1880	11.429 km	v drž. upravi	1.910 ali nad 17 %
1890	15.273 km	v drž. upravi	6.660 ali nad 44 %
1900	19.229 km	v drž. upravi	11.059 ali nad 48 %

Deset let kasneje pa je dolžina državnih železnic narasla že na 85 % vseh prog in razmerje se je vedno bolj spreminjalo v korist državi.

Na Madžarskem je bilo že $\frac{3}{4}$ železnic v državni upravi, v Bosni in Hercegovini pa je bilo konec l. 1911 od 1023 km železnic 935 km deželni prog in 88 km v tuji upravi.

Skrbi projektantov proge Ljubljana—Kamnik za uspešno financiranje

V času, ko so razpravljali o izgradnji naše železnice, v financiranje še ni posegala lokalna oblast — deželni odbor. Zato so ležale vse denarne skrbi, zlasti nabava potrebnih sredstev, na ramenih projektantov, tj. lokalnega odbora železnice Ljubljana—Kamnik, ki sta ga predstavljala inženirja Alojz Praschniker in Oskar Lazarini. Prvi je bil domačin in graščak ter projektant nekaterih prog na Kranjskem, njegov družabnik pa je bil tujec in je pokazal dokaj sposobnosti kot gradbenik. Če sta hotela rešiti glavno, tj. finančno vprašanje, sta morala prepričati in pridobiti interese, ki naj bi podpisali zneske za prioritete ali pa osnovne delnice. V ta namen sta 6. oktobra 1886 v veliki dvorani hotela »Slon« v Ljubljani sklicala zborovanje, da bi navzočim razložila gospodarski pomen bodoče proge in podžigala okoličane k podpisovanju. Poleg tega sta izdala tiskano »Vabilo na podpisovanje«. V tej vsebinsko zajetni okrožnici sta predložila in razložila bodočo traso, razpravljala o gradbenih stroških, prepričevala in razlagala rentabilnost podjetja, obenem pa vabila tovarnarje, podjetnike, posestnike, ustanove ter vse ostalo prebivalstvo k podpisovanju glavninskih-osnovnih in prioritetnih delnic. Ker je taka agitacija za nas, predvsem pa za zanamce, zgodovinsko zanimiva, sem se odločil, da podrobneje obravnavam že pred osemdesetimi leti izdan dokument, ki se danes ne more več ponoviti. Gradivo je bilo tiskano v slovenskem in nemškem jeziku. Priložena »Podpisna izjava«, ki je bila razdeljena in razposlana med interese, je kot verodostojen dokument posneta po originalu.

»Vabilo na podpisovanje« pravi, da se bo zgradila 22 km dolga železnica kot normalnotirna krajna (lokalna) železnica od ljubljanske postaje železnice cesarjeviča Rudolfa proti severovzhodu preko Save pri Črnučah po »lastnem« mostu v Trzin in Domžale, od tod ob reki Bistrici v Jarše pri Mengšu, v Homec, Šmarje in Kamnik.

Spričo koncesijskega zapisnika z dne 8. februarja 1885, potrjenega z odlokom trgovinskega ministrstva št. 43414 z dne 10. marca 1886, je določena efektivna glavnicca za izgradnjo začasno s 771.000 goldinarji, v katerih pa je všteta vsota 85.000 goldinarjev za dovlačilnico k državni smodnišnici (praharni) v Kamniku. Na osnovi zapisnika v začetku

omenjenega dne 8. februarja p. l. se bo vršilo obrestovanje in poplačevanje tistega dela gradbene glavnice, ki je v vsoti 85.000 goldinarjev za izgradnjo dovlačilnice k državni smodnišnici zagotovljeno in zajamčeno s pogodbo, katero bodo za oskrbovanje zadostnega tovora sklenili z vojnim upravištvom; zato je treba upoštevati le še 22 km dolgo ostalo progo; ako bo podjetje rentabilno, je za efektivno izgradnjo še potrebna gradbena glavnica 686.000 goldinarjev. Celotna glavnica v znesku 771.000 gold. bo razdeljena v osnovnih delnicah v vsoto 350.000 in 421.000 gold. v prioritetnih delnicah.

Strokovnjaki so ponovno poudarjali, da bo dobiček na tej progi gotovo znašal 68 do 80.000 gold. V poročilu železniškega odseka v poslanski zbornici dne 6. marca 1885 je bilo podčrtano in tudi vlada sama je pri obravnavi prošnje za gradbeno podporo tej lokalni železnici potrdila, da teče bodoča proga po terenu z živahno industrijo. V Jaršah ter ob vsej Bistrici delujejo številni mlini in žage, osem tovarn za slamnike v Domžalah in Mengšu ter smodnišnica v Kamniku. Tu so še cementarna in tovarne za lončeno posodo, rudniki za kaolin, apnenice ter fužine v Kamniku. Okolica je posajena z 48 tisoč orali gozda in ima 50.000 oralov travnikov, njiv in drugih kultur. Mejaši bodoče proge so razumni in delavni. Iz naštetega je tedaj možno sklepati, da bo železnica rentabilna. Okolica zalaga glavno mesto Ljubljano z živežem. Istočasno pa ne smemo prezreti mične kamniške pokrajine in njenih zdravstvenih kopališč, ki jih obiskuje vsako leto mnogo letoviščarjev, da uživajo poletje v hladnih in senčnatih parkih. Železnica bo približala Ljubljano Kamniku, ki ji bo priljubljeno letovišče, vredno obiska.

Tovorni promet je živahen. Prevažali bodo obilico tobaka, vina, piva, premoga, žita in raznih mlevskih pridelkov, smodnika, cementa, kaolina, apna, lončene posode, usnja, lesa, drv, čresla, slamnikov in raznih drugih pridelkov v teži do 600.000 stotov. Ni dvoma, da bo narasla letna frekvenca za 20.000 potnikov, kakor to dokazuje železniška statistika. Če vse to upoštevamo, pridemo do zanesljivega zaključka in sklepa, da bo kosmati dobiček dosegel najmanj 2500 gold. po kilometru.

V dokaznem gradivu navaja »Vabilo« več lokalnih prog s frekvenčno statistiko. Med temi omenja tudi podatke o številu potnikov v letu 1885 na progi Špilje—Radgona. Na tej liniji je znašal kljub neugodnim razmeram kosmati dohodek po 2700 gold. na kilometer. Manjše donose je mogoče ugotavljati samo tam, kjer ni industrije in kjer proga ne veže močnejših naseljenih krajev.

Zato moremo zanesljivo pričakovati, pravi poročilo, da bo na kamniški progi najmanj 55.000 gold. kosmatih dohodkov. Ugotoviti je treba,

ali bo prinesla bodoča lokalka v najneugodnejšem slučaju toliko čistega dobička, da bi kril obresti gradbene glavnice. Za izračun rentabilnosti je važna ugotovitev, koliko stroškov bo treba plačevati upravi, ki bo prevzela izvrševanje prometa. V tem pogledu je bilo z upravnistvom državnih železnic dogovorjeno, da bi stali prometni in upravni stroški največ 45 % kosmatih dohodkov za dobo koncesije. 45 % kosmatih dohodkov odgovarja 1/10 gradbene glavnice, ki je potrebna za amortizacijo za čas koncesije. K tej vsoti moramo dodati še nekaj malenkostnih stroškov nove delniške družbe.

Prometni in upravni stroški bodoče lokalne železnice v

višini 45 % od 55.000 gold. znašajo	24.750 gold
stroški za amortizacijo	1.200 gold
izredni pavšalni stroški delniškega društva	2.000 gold
skupaj	28.000 gold

Če odštejemo te izdatke od preliminiranega najmanjšega kosmatega dobička 55.000 gold, razpolaga društvo še vedno z najmanjšim čistim dobičkom 27.000 gold. Pod vsakim pogojem je torej 5 % obrestovanje prioritetnih delnic zagotovljeno. Osnovne akcije pa so se za začetek le deloma obrestovale.

V zvezi z amortizacijo so osnovne akcije prav toliko vredne kakor prioritetne, ker se bodo v času 90-letne koncesijske dobe na vsak način po obstoječem načrtu amortizirale in »al pari« odkupile. Če pa država železnico odkupi in prevzame sama, potem jih bo po enaki ceni kupila.

Glavnice osnovne delnice »al pari« so že sedaj zagotovljene:

od države na osnovi zakona z dne 1. maja 1885, državni zakonik št. 67	200.000 gold
od kranjske dežele na podlagi sklepa deželnega zbora	50.000 gold
od graščaka Al. Praschnikerja	20.000 gold
skupaj	270.000 gold

Potrebnih je še 80.000 gold na osnovne delnice »al pari«.

Zainteresirane občine, hranilnice, društva in drugi, ki se za novo progo zanimajo ali v splošno dobro za njo delajo, se naprošajo, da podpisujejo predvsem osnovne delnice, toda za večje vsote. Projektanta upata, da bodo petičnejši posestniki, ki bodo odstopili svoj svet za železniške potrebe, zahtevali sodno ocenjene zneske. Obenem sta prosila upnike, da ne bodo zahtevali za prodani svet gotovine, temveč se bodo zadovoljili s prevzemom osnovnih delnic.

Prioritetne kakor tudi osnovne delnice naj se podpisujejo le »al pari«; vplačila med gradnjo se obrestujejo tudi za nazaj iz gradbenega fonda s 5 %.

Po dograditvi proge in njeni izročitvi javnemu prometu se bodo takoj obrestovali »titres« po veličini in gostoti prometa. Uporabila se bo predvsem amortizacijska vsota za prioritetne in osnovne akcije. Nato sledijo izplačila prioritetnih in končno osnovnih delnic.

Ker se bodo izdajali poedini »titres« po 200 gold, naj se vsakdo pri določevanju in podpisovanju vsot poslužuje mnogokratnika tega števila.

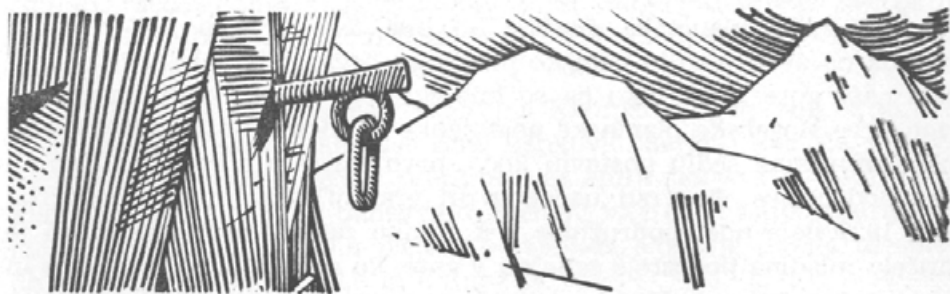
Vsako podpisovanje je veljavno od tedaj dalje, ko bo vsa potrebna vsota krita in tako takojšnje delo zajamčeno.

Literatura:

1. Geschichte der Eisenbahnen der österr.-ung. Monarchie I. Band I. Theil.
2. Kakor pod točko 1 — I. Band II. Theil.
3. Znanstvena revija »Leonove družbe« letnik VI, zvezek 1 Ljubljana 1913, dr. V. Šarabon »Svetovni promet«. Iz zgodovine železnic, stran 373—385.
4. Manasche Taschenausgabe der österr. Gesetze VII Band: Die österr. Eisenbahngesetze Wien 1905, stran 43—75.
5. Mestni arhiv Ljubljana: register I (fasc. 991) XV/11, št. 17.860, 1882.

Priloga: »Podpisna izjava«

ALPINIZEM NA KAMNIŠKEM

Tone Škarja

»Kamničani v najtežjih stenah Centralnih Alp!« »Dva Kamničana v navezi, ki je zmogla najtežjo smer v Centralnem Kavkazu — Križ Užbe!«

»Četrtno II. jugoslovanske odprave v Himalajo sestavljajo Kamničani!«

*

Od kod nenadoma taki uspehi? Kje je vzrok, da spadajo Kamničani prav v vrh jugoslovanskega alpinizma? In končno, kako to, da je Kamnik najdlje znan prav zaradi svojih alpinistov, medtem ko Kamnik sam komaj ve zanje?

*

Za vsako stavbo so potrebni temelji; trenutek, ko se na njen vrh izobesi zastava, je le zaključek velikih in dolgotrajnih, v začetku skoraj neopaznih dejanj.

Nihče ni razmišljal o alpinizmu, ko je bila 19. julija 1893 ustanovljena Kamniška podružnica Osrednjega planinskega društva. Prvo seme pa je bilo s tem zasejano; vse, kar se je zgodilo pozneje, je sledilo zakonom razvoja.

Slovenska planinska društva so bila ustanovljena kot reakcija naroda na avstrijsko in nemško planinsko organizacijo, ki si je prisvajala naše gore; prav tako pa so bile zgrajene kot protiutež nemškim tudi prve slovenske planinske postojanke in gorska pota. Leta 1906 so na Kamniškem sedlu postavili kočo, prvo zunanjo afirmacijo Kamniške podružnice. Po vrsti uspehov pri gradnji koče in poti je okrog leta 1927 dejavnost podružnice v Kamniku zamrla prav takrat, ko je pričela mladina pogosteje zahajati v gore, ko se je razvilo smučanje in bi te dejavnosti potrebovale močne organizacijske opore. V času, ko so slovenski plezalci premagali severne stene Špika, Triglava, Škrlatice, ko so v Julijcih Slovenci in Nemci tekmovali za to, kdo bo preplezal najimenitnejše nove smeri, in se je jeziček na tehtnici že nagnil na našo stran, pa je v Kamniških Alpah že od I. svetovne vojne dalje vladal blažen mir. Takrat so prve smeri plezali Drenovci, smučarska in plezalska družina iz Ljubljane. Mladina je bila pripravljena, le nikogar ni bilo, ki bi jo usmeril.

1932—1941

Leto 1932 je rojstno leto kamniškega alpinizma. Takrat se je priselil iz Ljubljane v Kamnik Karel Biško, ki je že plezal v Skali, združenju alpinistov. V zimskih večerih na Veliki planini sta skupaj s Pavlom Kemperlom delala načrte za plezanje. Biškova skromna plezalna oprema (stara vrv, nekaj klinov in vponk) je zadoščala, da sta kar v volnenih nogavicah poskušala plezati v severni steni Kompletele. Naslednje leto — 1933 — sta Kemperle in Biško opravila še nekaj plezalnih vzponov v Brani ter preplezala novo — prvenstveno — smer v zapadni steni Planjave.

Obenem je pričel plezati tudi Janez Prezelj, takrat še dijak. Sprva je plezal sam, kasneje pa se mu je pridružil še Drago Rostan. Najpomembnejši vzpon, ki sta ga skupaj opravila, je bila nedvomno ponovitev smeri po vitkem južnem razu Turske gore, ki se dviga nad zatrepom doline Konec.

Omenjeni možje so hoteli v Kamniku alpinizem organizirati po zgledu Ljubljane in Jesenic, kjer je že vrsto let delovala Skala, nekakšen alpinističen klub. Zanimanje za alpinizem so skušali povečati z javnimi predavanji znanih slovenskih plezalcev, vendar so se ta prizadevanja po večini končala, ko je Karel Biško opustil alpinizem.

Kljub temu pa je zanimanje za alpinizem počasi le prodiralo med ljudi in širilo krog privrženecv sten in grebenov. Med posamezniki je vreden omembe tudi Ivó Kumer. S Kemperlom sta plezala nekajkrat

skupaj, med drugim v jugozahodni steni Štajerske Rinke. Žal se je v dolini Bele pod Rzenikom Kumer precej poškodoval pri neki nesreči in je prenehal s plezalnimi vzponi.

Takrat najaktivnejšima plezalcema Kemperlu in Prezlju se je leta 1936 pridružil odličen alpinist Bine Benkovič. Še isto leto sta s Kemperlom v prvenstveni smeri preplezala osrednji steber v zapadni steni Planjave, smer, ki je še danes pod imenom »X« eden najpopularnejših in največkrat ponavljanih plezalnih vzponov. Pozneje pa sta to smer do vrha izpeljala še Prezelj in Kemperle.

Severno ostenje Rzenika

1937. leta so mladi plezalci končno ustanovili pri planinskem društvu alpinistični in smučarski odsek. To in prihodnja leta pomenijo najuspešnejše predvojno obdobje kamniškega alpinizma. Že takoj v začetku plezalne sezone sta Kemperle — Benkovič speljala novo smer po severni steni Vršičev pri Korošici, nato pa brez premora skupaj s Prezljem novo smer v severozapadni steni Rzenika, v gori, ki je takrat pomenila najtežjo plezalno preizkušnjo v Kamniških Alpah. Prvič so pozimi preplezali tudi zaledenelo Jugovo poč v zapadni steni Planjave.

Brez prehoda se naslednje leto plezalni uspehi nadaljujejo. Vzhodna stena Brane, varianta v zapadni steni Planjave, prvi zimski vzpon po južnem razu Turske gore, tako se vrste prvenstveni vzponi. Nedvomno bi takrat alpinizem v Kamniških Alpah dosegel še dosti višjo stopnjo razvoja, če bi si takratne vodilne kamniške in ljubljanske naveze med seboj pomagale z izkušnjami, ne pa, da so se prepuščale predvsem ozkim lokalnopatriotskim čustvom. Namesto da bi svoja alpinistična doživetja plezalci popisali v svojem glasilu in dnevnem časopisju, so predvsem nove smeri čuvali kot skrivnost, kar je bila predvsem »odlika« Ljubljančanov, na dolgo in široko pa so po dnevnem časopisju pisali zasmehljive članke na račun nasprotnikov, kjer so oporekali vrednost novim smerem, čemur so seveda sledili protičlanki itd. Dejstvo je, da te stvari niso dvigale ugleda alpinizma. Le še bolj so ga izolirale od življenja, namesto da bi pritegnile naraščaj, in lahko rečem, da smo posledice tega čutili še vrsto let po vojni.

Leto 1939 je prineslo Kamniku največji predvojni plezalni podvig — vzpon preko centralnega dela severozapadne stene Rzenika. Kemperle in Benkovič sta v dveh dneh, 18. in 19. maja, v skrajno napetem in napornem plezanju zmogla ta 500 m visoki navpični zid iz rdečkaste, strahotno krušljive kamnine. S tem je bila preplezana najtežja predvojna plezalna smer v Kamniških Alpah. Prvo in doslej edino ponovitev je doživela šele leta 1950, kar priča o težavah, ki jih nudi plezalcem, in veliki nevarnosti zaradi izredno krušljive skale.

Kamničani so nekajkrat plezali tudi v Julijskih Alpah, zadnjič pred vojno — 1940 — so preplezali v navezi Benkovič — Kemperle — Vidmar znano Dolgo nemško smer v severni steni Triglava.

Tega leta sta poskušala Kemperle in Benkovič rešiti še en velik problem — Glavo v 1100 m visoki severozapadni steni Planjave. Glava je 120 m visok previs značilne oblike, odtod tudi ime. Kljub dvema poskusoma nista uspela, takratna tehnika plezanja še ni bila dorasla zahtevam te stene. Pri omenjenih poskusih pa je Kemperle uporabil svojo iznajdbo — lesene zagozde za široke razpoke in je o tem pisal tudi v Planinskem vestniku. Tako gre prvenstvo za izredno pomembni pripomoček Kamničanom. V drugih deželah so lesene zagozde pričeli uporabljati šele po letu 1950; kako pomembne so, lahko presodimo iz dejstva, da so bile najtežje moderne smeri v Alpah preplezane prav z njihovo pomočjo.

Vojna je prekinila zastavljeno delo, kladiva je bilo treba zamenjati s puškami. Tako je storila večina alpinistov in mnogi se niso vrnili iz gozdov.

Leta 1945 je bilo treba tudi v alpinizmu začeti vse znova. To leto je naveza Lado Bučer — Milan Šimnovec — Albert Štupar preplezala nekaj lažjih smeri: Zeleniške Špice, severozapadni greben Planjave, Brinškov kamin v zapadni steni Planjave in Vzhodni steber Brane. Skromen začetek, toda vendarle začetek — in leta 1946 je bil v Kamniku spet ustanovljen alpinistični odsek. Treba je bilo začeti s sistematično vzgojo mladega kadra. Predvojna generacija je bila razbita. Kemperle je živel na Jezerskem, Bine Benkovič je sodeloval pri ustanavljanju

V plezalni šoli

alpinističnega odseka, vendar je kasneje odstopil, ostali pa so povsem opustili plezanje. Tečaj na Kamniškem sedlu je položil prve temelje za načrtno šolanje alpinistov.

Uspeh ni izostal. Leta 1947 so mlade naveze ponovile skoraj vse lažje plezalne smeri v Kamniških Alpah, ozirale pa so se že tudi za večjimi, še nerešenimi problemi. Z že omenjenimi plezalci so sodelovali še Leopold Lampič, Janez Bergant, Karel Benkovič, Leon Pregelj in drugi.

Leto dni kasneje — 1948 — je Kemperle našel stik s Kamničani ter z njimi skupaj preplezal novo smer — prvo novo smer po vojni — v južnem ostenju Kočne. Kemperlu, Štuparju in Valiču se je pri tem vzponu pridružil plezalec Lojze Čebular, ki je kasneje dosegel mnogo

uspehov. Še isto leto je bil izvršen prvenstveni vzpon v vzhodni steni Brane, pozimi pa je bil na Kamniškem sedlu organiziran zimski alpinistični tečaj.

Kljub nekaterim nesporazumom med alpinisti in upravnim odborom planinskega društva se je naslednje leto odsek okrepil še z novimi člani, pridružili so se: Adolf Čebulj, Brane Jakopec, Uroš Janko, Srečo Valentan, Jože Mulej. Število vzponov je izredno naraslo; dovolj bo, da navedemo samo nove, prvenstvene smeri:

- Varianta ob Rdečem kupu v zapadni steni Planjave (Lampič — Bergant — Pregelj),

- Varianta na raz Kalške gore (Štupar — Šimnovec — Čebular),

- Varianta v centralnem delu vzhodne stene Brane (Čebular — Štupar),

- smer »S« v vzhodni steni Brane (Čebular — Šimnovec — Štupar), najtežja izmed prvenstvenih smeri v tem letu.

V letu 1950 zaradi izredne dejavnosti opazimo predvsem Miha Habjana, Braneta Jakopca, Uroša Janka, Sreča Valentana, Jožeta Muleja, Alberta Štuparja, Adolfa Čebulja ter Lojzeta Čebularja. Janko in Čebulj sta preplezala do takrat še nepreplezano zapadno steno Brane, ki se dviga nad globokim in temačnim Kotliškim grabnom, kot prvi pa so ponovili smer Kemperle — Benkovič — Prezelj v severozapadni steni Rzenika.

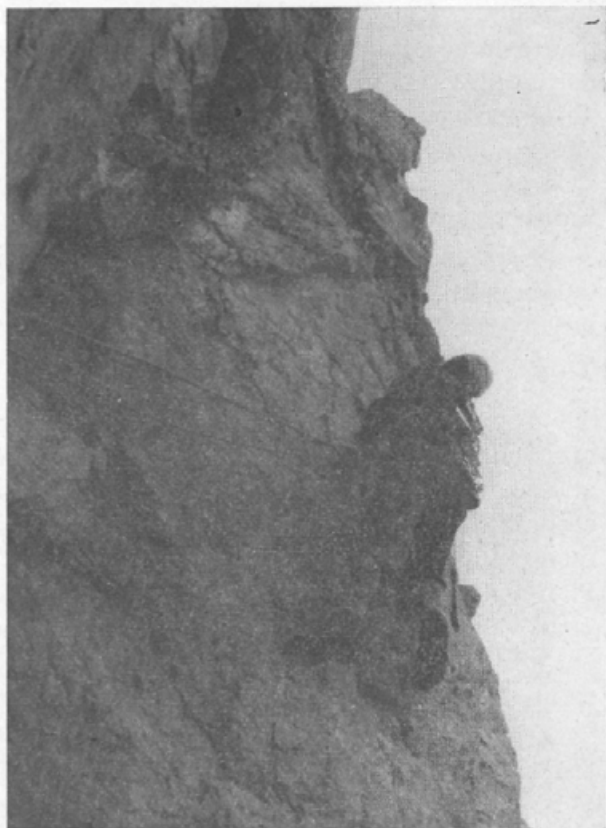
Leta 1951 je odsek pod vodstvom Adolfa Čebulja dosegel izreden napredek. Višek je brez dvoma pomenilo preplezanje nove Centralne smeri v severozapadni steni Rzenika. Dva dni so se borili Čebulj, Čebular in Štupar s težko, zaradi izredne krušljivosti zelo nevarno steno.

To leto je odsek izdajal tudi svoje glasilo »Glas gora«. Pobudnik za to brošuro, pisec, korektor in urednik je bil izredno aktivni odsekov načelnik Adolf Čebulj. Sodelavci so bili v glavnem še Pavle Kemperle, Uroš Janko in Srečo Valentan.

To leto so se med plezalci v Kamniku prvič pojavile tudi ženske. Nekateri med njimi (Anica Bregar) so dosegle v gorah lepe uspehe.

Prvo odpravo v inozemstvo je organiziral alpinistični odsek leta 1952, in sicer v Avstrijo. Člani odprave (Čebular, Jakopec, Habjan, Mulej, Janko, Valentan, Štupar, Čebulj) so odpotovali s kolesi ter kljub temu dosegli lepe uspehe. Grossglockner so preplezali po vzhodnem in jugozapadnem razu ter po normalnem dostopu. Izvršili so nov vzpon v steni Laserze (Štupar, Čebulj, Habjan, Janko), potem Teplitzer-Spitze-Kamin ter prvo ponovitev severozahodnega raza Rottenturma. Vsekakor lep uspeh.

Leto dni kasneje so organizirali še odpravo v Švico. Ta pa žal ni povsem uspela. Gore, oborožene z večnim ledom in snegom, ter nagli vremenski preobrati bi zahtevali pač boljšo opremo, kot pa so jo zmogli kamniški alpinisti s svojimi skromnimi finančnimi sredstvi. Kot prejšnjo je tudi to odpravo vodil Adolf Čebulj, udeležili pa so se je

*Kamniška smer v južni
steni Kogla*

Pavle Kemperle, Anica Bregar, Brane Jakopec, Srečo Valentan in Albert Štupar. Edini uspeh je bil vzpon na Matterhorn po normalnem dostopu.

Odsek je počasi pričel razpadati. Leta 1954 je število vzponov v primerjavi s prejšnjimi leti močno padlo. Edini uspeh zadnja leta, ki pa je v resnici pomemben, sta zabeležila Čebulj in Habjan: leta 1952 sta prečkala severno steno Rzenika. S turo, ki je trajala dva dni, sta odkrila ključ do dveh najmarkantnejših problemov Rzenika: Centralnega stebra

v severni steni in zajede med severno in severozapadno steno, previsnega, krušljivega kota, vsega prepreženega s prameni polzeče vode.

Naj bo tako ali drugače, generacija, ki je bila sposobna rešiti zadnje probleme v Kamniških Alpah, je prenehala s plezanjem, še preden je dosegla tisto stopnjo, ki bi ji omogočila preplezati vse, kar se sploh da preplezati.

Čebulj z otožnostjo zaključuje razmišljanje o Rzeniku: »Rzenik za nas ni samo prazna stena, športni prostor. To sivorjavo skalno pročelje nad dolino Bele je naša usoda in naša sreča. V njem najdemo mi, nje-govi oboževalci, notranji intimni duhovni izraz plezalca in v njem iščemo uteho, pozabo in osebno radost. — Kakor imajo Jeseničani svojo severno steno Triglava, Tržičani Storžič, Celjani Ojstrico — imamo tudi mi Kamničani svoj Rzenik.«

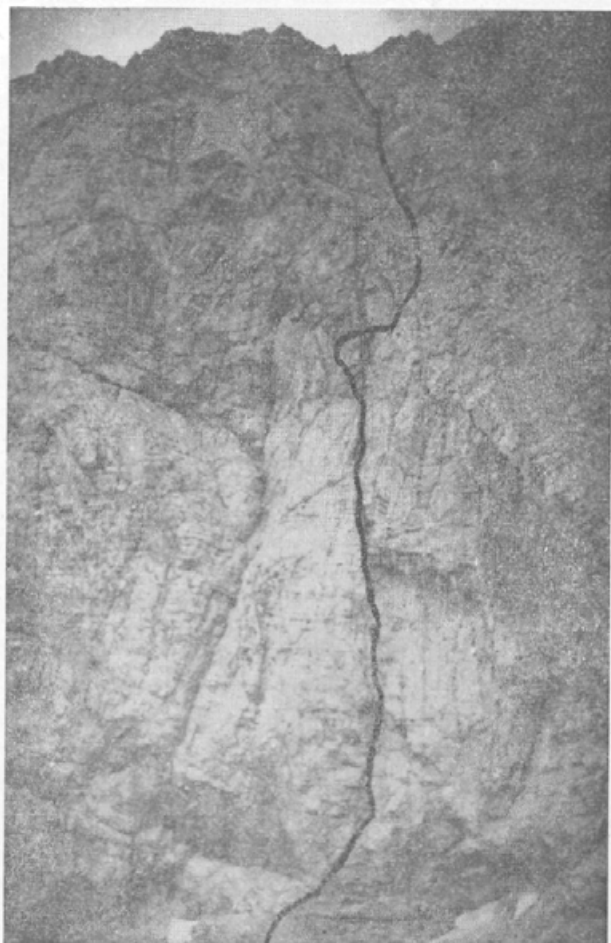
Leta 1955 je odsek štel le še 5 članov in edini vzpon, ki so ga to leto izvršili, je bila severna stena Triglava. Odseka praktično ni bilo več.

1956—1964

Čeprav je povojna generacija v kratkem času opustila plezanje, ji gre vendarle veliko priznanje. Tik pred popolnim propadom alpinističnega odseka so sklicali mladino, navdušeno za stene, ji dali na sestankih in plezalni šoli v Starem gradu primerno ideološko in tehnično podlago ter ji s skupnim vzponom po smereh zapadne stene Planjave v maju 1956 podarili krila za samostojen polet. Za površnega opazovalca to leto niso dosegli kakega posebnega uspeha. Če pa upoštevamo, da ni mladih nihče peljal v kako težjo steno, da so morali sami zase odkrivati svet III., IV. in V. težavnostne stopnje, potem je 45 vzponov, med njimi Igličeva v Mali Rinki, Modec-Režek v Turski gori in Zajeda v Skuti, lep uspeh za komaj rojeni odsek. Oktobra se je pod Brano smrtno ponesrečil Albert Štupar in morda se je prav samostojnosti odseka treba zahvaliti, da ta udarec ni zavrl dela mladih plezalcev.

Leta 1957 se je odsek še okrepil z novimi mladimi ljudmi. Edini predstavnik starejše generacije je bil Miha Habjan, ostali (Helena Lužar, Pavle Šimenc, Tone Škarja, Metod Humar, Cene Griljc, Edo Pišler) so bili vsi novinci. Krivulja uspehov se je dvigala. Poleg ponovitev znanih smeri, kot sta Herletova smer v severni steni Ojstrice, Gregorinov steber v Kalški gori, sta uspeli tudi druga ponovitev Direktne smeri v Štajerski Rinki ter ena prvih ponovitev Rumene zajede v kratki, toda popolnoma navpični južni steni Kogla nad dolino Kam-

niške Bistrice. Prišlo je tudi do prvih poskusov, da bi si utrli pota preko sten, ki še niso bile preplezane. Humar in Škarja sta preplezala prvo samostojno smer mladega odseka: direktni vstop v severovzhodni raz Kalške gore. To je sicer za današnje sposobnosti plezalcev majhna in nepomembna varianta, vendar je po svoje pripomogla h kasnejšim

*Šite — Julijske Alpe.
Direktna zajeđa v se-
verni steni*

uspehom. V juliju sta Šimenc in Škarja preplezala zgornjo polovico južne stene Kogla v novi varianti. Le s skrajno srečo sta previsno steno zmogla v devetih urah. Ta Leva varianta, kot sta jo imenovala, predstavlja prvi vzpon VI. stopnje, najvišje ocene na alpinistični težavnostni lestvici, ki so ga Kamničani kdaj preplezali. Dva tedna kasneje sta ista dva plezalca potegnila novo smer v severovzhodni steni Savinega Kuka,

enega najznačilnejših vrhov v Durmitorju. To je bil tudi edini uspeh sicer zelo ponesrečene odprave gorskih reševalcev in alpinistov v Črno goru. Uspešno leto je odsek zaključil s tri dni trajajočim zimskim vzponom po Slovenski smeri v severni steni Triglava, ko je živo srebro v zasneženih gorah padlo na -23°C . Kljub neizkušenosti v zimskem plezanju in popolnoma neustrezni opremi za spanje v snegu in mrazu se je pustolovščina končala brez posledic.

V začetku 1958 so alpinisti izvedli nekaj korenitih organizacijskih sprememb. Z uspehi so rastle tudi potrebe, nastajali so novi problemi, razvoj pa je bil zaradi slabih stikov z matičnim planinskim društvom skoraj onemogočen. Kriv je bil načelnik odseka. Najtežje smeri so mladi plezalci preplezali z neustrezno, izrabljeno in dobesedno nevarno opremo. Pa še te je manjkalo. S pravim »državnim udarom« v malem so alpinisti napravili red v svojem taboru in rezultati niso izostali. Zadovoljili so najnujnejšim potrebam po opremi. Čeprav v tem letu niso izvršili nobenega prvenstvenega vzpona, so vendar zabeležili enega največjih uspehov kamniškega alpinizma doslej. V tistih letih mrtvila v slovenskem alpinizmu so se Kamničani prebili v sam vrh. Edini, ki so to leto ponovili naše najtežje plezalne smeri, so bili kamniški alpinisti. Humar in Škarja sta kot tretja ponovila Centralno smer v južni steni Kogla že v začetku maja in še isti mesec kot druga Centralno smer v severozapadni steni Rzenika. To smer, ki so jo prvi trije plezalci plezali dva dni, sta zmogla v šestih urah. Po kratki prekinitvi zaradi manjše nesreče sta kot tretja ponovila Direktno zajedo v severni steni Šit, takrat najtežjo smer v Julijskih Alpah, ter Centralni steber Dedca nad Korošico, ki predstavlja skrajno mejo prostega plezanja. Slab mesec za tem pa sta preplezala do takrat še neponovljeni smeri najboljše slovenske naveze Dular — Juvan (Dular se je 19. aprila 1957 smrtno ponesrečil v severni steni Ojstrice): Osrednji steber v 600 m visoki severni steni Rzenika po dveh dneh skrajno napornega in nevarnega plezanja ter Direktno smer preko Glave v severozapadni steni Planjave. To je smer, ki sta jo že pred vojno načela Kemperle in Benkovič in ob kateri so si lomili zobe najboljši povojni plezalci, dokler nista uspela omenjena ljubljanska alpinista. Tudi ostali plezalci (Helen Lužar, Iva Stopar, Nuša Grm, Edo Pišler, Cene Griljc, Peter Ježek) so preplezali vrsto lepih smeri v Kamniških in Julijskih Alpah. Ti uspehi so pripomogli, da je Kamnik spet dobil svoje že izgubljeno mesto v slovenskem alpinizmu.

Leto 1959 pomeni kratek zastoj v delu, ker so morali najaktivnejši alpinisti k vojakom. Glavna skrb preostalih članov je bila vzgoja novega

kadra (Darinka Erjavšek, Jožica Trobevšek, Marko Voljč, Vinko Kunstelj, Janez Perčič). Vrsta vzponov do V. težavnostne stopnje je lep uspeh za okrnjeni odsek.

Leto 1960 je spet leto prvenstvenih, novih smeri. Pišler in Škarja sta po brezuspešnih zimskih obleganjih spomladi preplezala strmo,

*V centralnem stebru
Dedca*

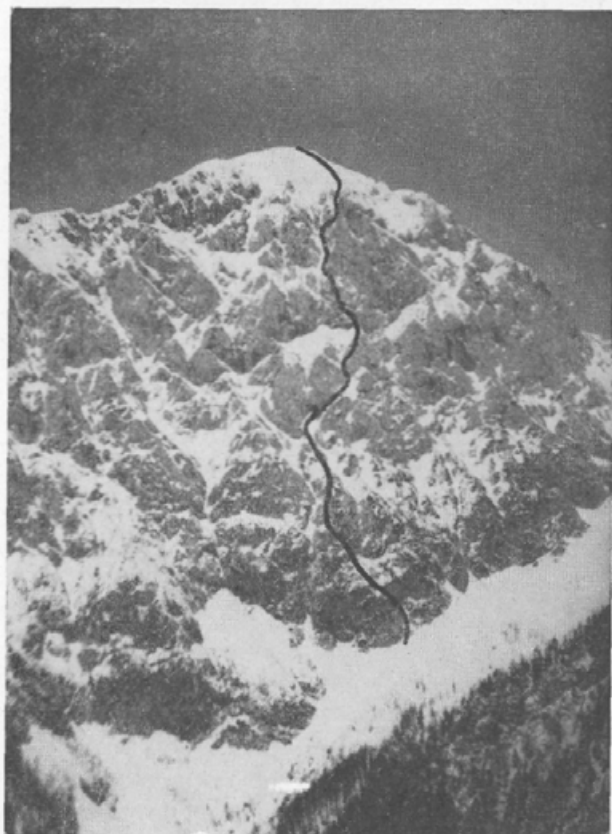
krušljivo grapo v severni steni med Štruco in Dolгим hrbtom, avgusta pa sta se lotila enega glavnih še nerešenih problemov — Trikota v severni steni Dolgega hrbta. Tri dni je trajala negotova borba s 500 m visoko steno. Za 120 m visoki osrednji, najtežji del, sta potrebovala ves drugi dan. Na najtežjih mestih, kjer v gladkih ploščah ni bilo zarezan niti najtanjše razpoke za kline, sta si morala pomagati s svedrom. Šele po treh dneh borbe s steno in žejo, ko sta že skoraj popustila, sta

dosegla rob stene. Tretjo prvenstveno smer je preplezal Metod Humar v družbi z dvema tovarišema — vojakoma v Črni gori po severni steni Babinega zuba (Gradišče—Sinjavina). Smer je imela tudi disciplinske posledice. Vse močnejše so se v gorah uveljavljale ženske članice odseka (severna stena Dedca, Ojstrice, Kalške gore, Triglava).

Obljuba finančne pomoči za odpravo v Centralne Alpe je povod najuspešnejše zimske sezone do takrat. Dolgi, naporni vzponi so značilni za to zimo: Wissiakova grapa v zapadni steni Planjave, greben Rinka—Skuta—Grintovec, severozahodni greben Kočne z Jezerskega, 1100 m visoka severna stena Planjave, ves greben Kamniških Alp od Krvavca, preko Grintovca in Skute do Brane. Vsak se je zavedal, da je le od treninga odvisen uspeh v tujih gorah! Pri večini naštetih vzponov so sodelovale tudi ženske. Skoraj nekoliko prenaporno, vendar z enakim tempom se je plezanje nadaljevalo tudi poleti. V najtežjih stenah sta bili hkrati tudi po dve navezi, nekaj smeri, ki predstavljajo višek tehničnega in prostega plezanja, sta preplezali tudi Jožica Trobevšek in Helena Lužar: Centralna smer v Koglu, Glava Planjave, Centralni steber Dedca, Čopov steber v severni steni Triglava, več težavnih smeri v Martuljkovi skupini (Skalaška v severni steni Špika). Prvič je bila po dveh dneh naporenega plezanja ponovljena Dularjeva zajeda v Jalovcu (Voljč—Škarja), ena tehnično najtežjih in najnevarnejših smeri.

Julija si je na Montenversu nad Chamonixom v Franciji postavilo šotore sedem kamniških alpinistov. Prvič so bili tu, vse jim je bilo novo. Vendar so se dela lotili zelo hitro: preizkusni kamen — prva tura — je bil Mont Blanc (4810 m) po normalnem dostopu. Brez vmesnega počitka sta se Humar in Škarja, edina, ki ju sonce na najvišji gori Evrope ni preveč opeklo, lotila ledene tisočmeterske severozapadne stene Aiguille Verte (4121 m) po direktni smeri. Tisoč metrov brez vsakega dobrega varovališča, tisoč metrov brez enega samega trdnega stopa, tisoč metrov strmega, zglajenega ledu. Vendar sta bila zvečer na vrhu. V oblačni noči sta sestopila po Whymperjevem kuloarju, 600 m visoki plezalni smeri, na južno stran, na ledenik Talèfre. Po 23 urah težavne plezarije in nič lažjega sestopa sta spet dosegla ravna tla. Sledil je Couloar Couturier v isti gori, le na severovzhodni strani; Šimenc, Habjan in Voljč so se po dolgem dostopu do same stene in po enodnevni plezariji v sekanju stopinj prebili do vrha ledene drsalnice, prenočili v luknji, ki so jo izkopali v ledu ostrega vrha, ter se naslednji, že tretji dan odisejade spustili nazaj v tabor. Jožica Trobevšek, Helena Lužar, Metod Humar in Tone Škarja so se lotili strme skalne konice — Druja. Žal so turo vzeli prelahko; brez opreme za bivak in brez

kuhalnika so se morali na škrbini Dru obrniti in se spustiti preko 400 m visoke, že preplezane in nanovo zasnežene stene. Nič zato! Še je bil čas. Zadnje dni, preden so potekli dopusti in je zmanjkalo denarja, je bilo treba še enkrat v stene. Ob enih ponoči so zapustili šotorčke. Lužarjeva, Trobevškova, Habjan in Šimenc so se povzpeli po Spencerjevem kuloarju na Aiguille de Blaitière (3450 m), še isti dan pa sta

Vzhodna stena Brane

Trobevškova in Šimenc po jugovzhodnem razu splezala na čudovito stavbo iz čistega granita — Grépon (3470 m). Humar in Škarja sta se medtem skušala z le redkokdaj plezano severno steno Grands Charmoza (4350 m). 900 m izglajenih granitnih plošč in do 70 stopinj nag-njenega ledu v zgornjem delu je v 14 urah zahtevalo od plezalcev vse, kar sta zmogla. In vendar se morata le sreči zahvaliti, da se vzpon ni končal s katastrofo. Vrh sta dosegla obenem z nočjo, prespala sta brez vsake opreme za bivač, naslednji dan popoldne pa sta bila spet v

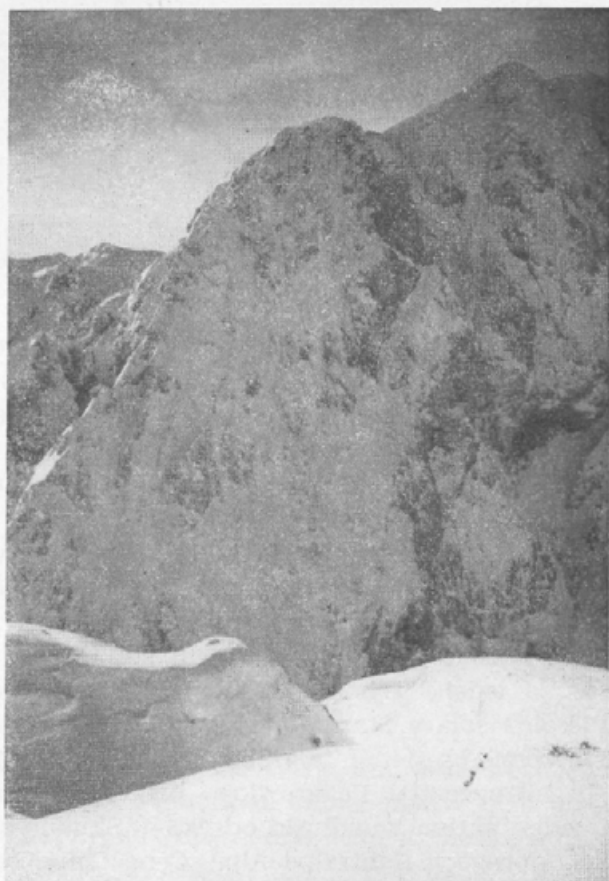

*Pozimi v severni steni
Kalške gore*

taboru. — Ko so podirali šotore, so bili lahko ponosni. Bili so prvi Jugoslovani, ki so se uspešno lotili v večni led vkovanih centralno-alpskih sten, bili so do takrat sploh najuspešnejša jugoslovanska odprava v tujih gorah. Učinek je še večji, če se spomnimo, da so bili vsi v ledu popolni novinci.

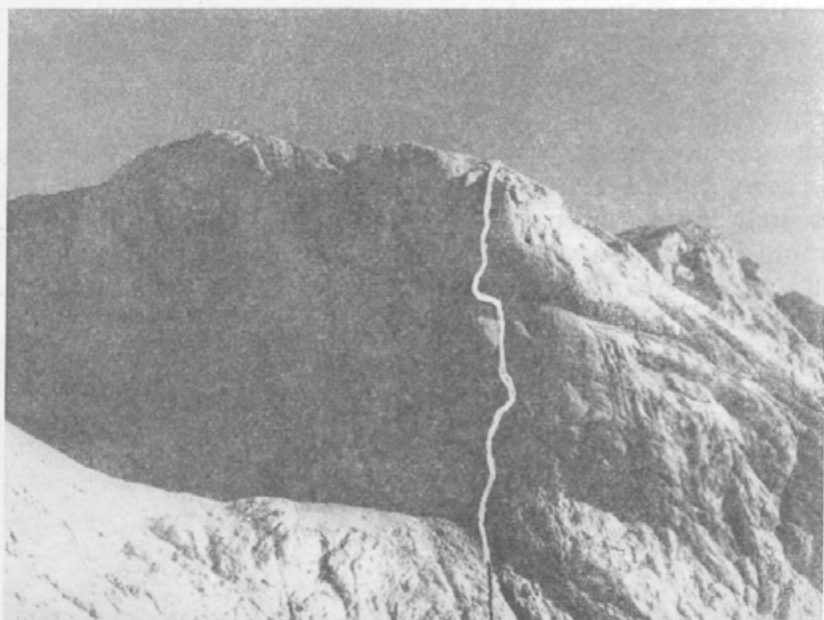
Leta 1962 je odsek preživel majhno krizo. Mladega kadra ni bilo, nekateri aktivni plezalci iz prejšnjih let pa so plezanje opustili. Niti majhna odprava v Centralne Alpe se ni posrečila (Grabljevec, Humar, Šimenc, Škarja). Grebensko prečenje Mont Blanca (trije širitisočaki v eni sami turi) je sicer še kar lep uspeh, vendar v primerjavi z uspehi iz prejšnjega leta ne pomeni ničesar. Humar in Škarja sta potem vstopila še v 1200 m visoki Walkerjev steber v severni steni Grandes Jorasses (4208 m), najtežjo plezalno smer v Alpah, vendar sta se po enem dnevu plezanja zaradi poslabšanja vremena obrnila — življenje je eno samo.

Ko sta bila spet na tleh, se je vreme popravilo, vendar je za ponovni vstop zmanjkalo časa in denarja, pa tudi morala ni stvar, ki bi si jo človek lahko ob vsakem času poljubno visoko dvigal. Vendar pa je bila v domačih gorah sezona kljub vsemu zelo uspešna. Že januarja so Šimenc, Trobevškova, Grabljevec in Škarja preplezali novo zimsko smer v južni steni Planjave. Grabljevec in Trobevškova sta poleti kot prva preplezala novo varianto v zapadni steni Planjave ter še isti dan sestopila po severni steni v Logarsko dolino. Lep uspeh, čeprav ni bil v načrtu in mu je še največ botrovala izredno gosta megla. Za konec plezalne sezone jima je uspel lep podvig: nova smer v severni steni Kalške gore. Šimenc in Škarja sta kot prva zabila kline tudi v že načeto, vendar nedokončano smer čez ploščo v jugozapadni steni Skute. Septembra sta vstopila v južno steno Kogla in izpeljala od tal do vrha novo Kamniško smer. Za smer, ki poteka ves čas po navpični, v zgor-

*Severno ostenje Kalške
gore*

njem delu pa previsni steni, sta potrebovala dva polna dneva napetega in izredno napornega plezanja. Dva dni za slabih 300 m! Dva tedna kasneje — isti dan kot Trobevškova in Grabljevec v Kalški gori — sta potegnili Direktno smer v zapadni steni Štruce. Glavna značilnost

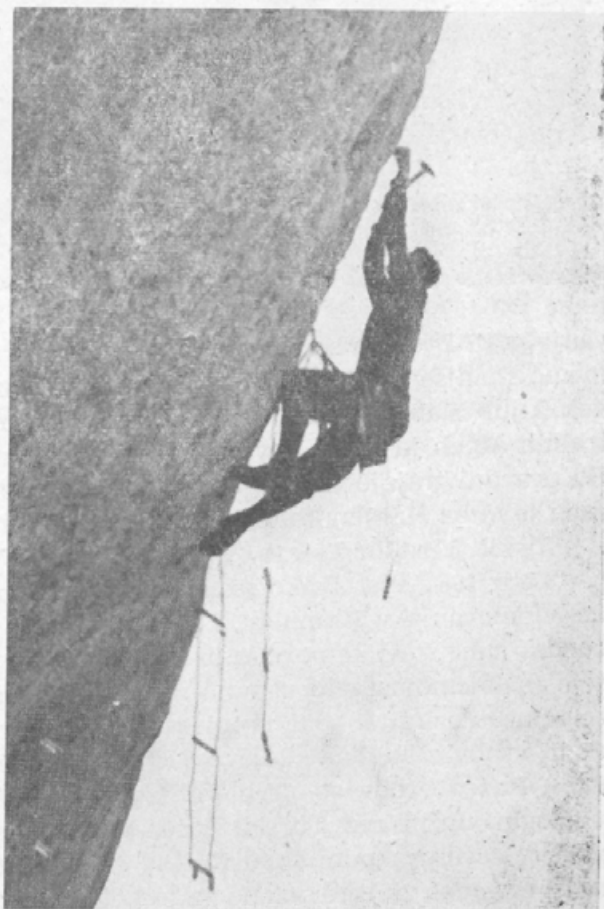

Zapadna stena Štruce: Direktna smer

smeri je 8 m visoka streha, kjer sta se morala prebiti z umetno zavrtnimi klini kot po stropu. To leto sta Šimenc in Trobevškova kot prva ponovila spominsko smer Zajc-Šolar v Koglu, dve navezi pa sta preplezali Centralno smer v severozapadni steni Rzenika.

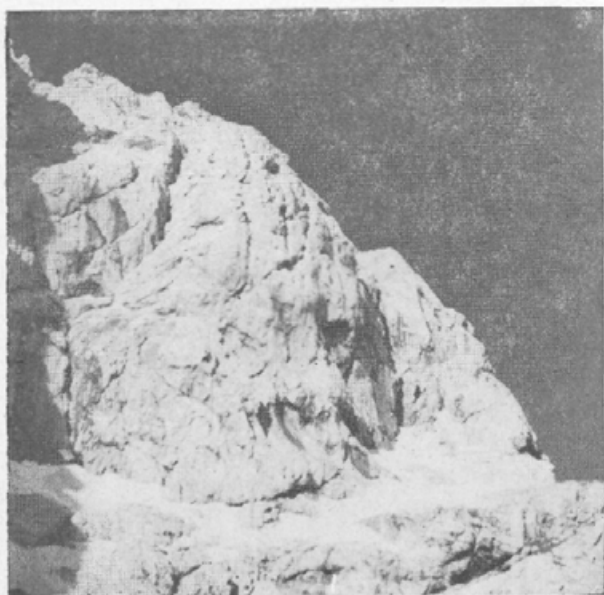
Naslednje leto — 1963 — je leto poživitve odseka. Dotok mladine je poživil tudi delo starejših plezalcev. V najostrejši zimi (-25°C) so preplezali popolnoma poledenel in zasnežen Belačev steber v severni steni Kalške gore, kmalu zatem sta Humar in Škarja osvojila 800 m visoko ledeno vzhodno steno Brane po prvenstveni Centralni smeri. Plezalna šola v Starem gradu je cele vrste mladih plezalcev pripravila za vzpone po stenah in grebenih naših gora. Število in kvaliteta vzponov sta hitro rastla. Veliko vlogo pri vzgoji mladine je imel v tem letu izredno aktivni mladinski odsek. — Skupno z GRS je organiziral manjšo odpravo v Centralne Alpe. Cene Griljc se je obenem s člani GRS

povzpел na Mont Blanc z italijanske strani, Humar, Šimenc in Škarja pa so se po dva dni dolgem dostopu na francosko stran (brez francoskih viz) lotili dober kilometer visoke severne stene Les Droites (4000 m) nad ledenikom Argentiére. Vzpon, ki je imel vse pogoje za uspeh, bi se kmalu končal tragično. V steni, ki predstavlja najtežje plezanje v ledu (povprečna naklonina celotne, popolnoma poledenele stene je 60°), jih je že prvi večer presenetil vremenski preobrat. Kljub ugodni vremenski napovedi je po kratki nevihti začelo snežiti. Sneg je

*Previs v zapadni steni
Štruce*

padal vso noč, ves naslednji dan in še naslednjo noč, šele tretji dan dopoldne je snežni vihar ponehal. Plezalci se zaradi plazov niso upali spustiti nazaj. Plezali so naprej in šele nepreplezljivo mesto komaj 150 m pod vrhom (zapadlo je meter snega) jim je preprečilo nadalje-

*Iz severne stene Dolge-
ga hrbta*

vanje poti. Dva dni so se spuščali, saj so bili že 900 m visoko. Če izvzamemo manjše ozeblin in zaradi spuščanja izrabljeno vrv, se je dogodek kljub slabi opremini končal srečno. Ta vremenski preobrat v Centralnih Alpah je zahteval vrsto žrtev tudi na najbolj nedolžnih vzponih. Po dva dni trajajočem ilegalnem prehodu so bili spet v Italiji. V tem času je Miha Habjan kot član republiške odprave opravil vrsto vzponov v poljskih Visokih Tatrah.

Leto 1964 spet lahko označimo kot enega izmed viškov alpinističnega delovanja v Kamniku. 325 vzponov so tega leta izvršili plezalci, vendar suhe številke povedo premalo. Vzponi v prejšnjem letu, plezalna šola in izjemoma zelo ugodna zima so pripravili pogoje za afirmacijo mladine. Pozimi so bili preplezani vsi vrhovi Kamniških Alp ter cela vrsta vrhov v Julijcih (Jalovec, Rateške Ponce, Begunjski vrh, Bogatin itd.). Razen vrhov so preplezali tudi več težjih sten: Rumena zajeda v Koglu, Južni raz Turske gore, Vzhodna stena Brane, prvenstvena smer v severovzhodni steni Kalške gore (Humar-Škarja). Najpomembnejši dogodek zimske sezone pa je 1200 m visok vzpon po severozapadni in v zgornjem delu po severni steni Planjave, ki sta ga izvršila mlada plezalca Miro Gradišek in Franci Galjot. Ponovili so še mnogo lažjih smeri v stenah in grebenih. Na skupnem treningu za jugoslovansko odpravo v Kavkaz si je Metod Humar zlomil nogo, kar je bila velika škoda ne samo zanj in za odsek, pač pa tudi za kavkaško odpravo. —

Poleti so bile najtežje smeri preplezane tudi po večkrat: Centralna smer in Rumena zajeda v Koglu, jugozapadna stena Skute v vseh smereh, Centralni steber Dedca, smer nad Menihom v Turski gori, Modec-Režek v Rzeniku, Gregorinov steber in Centralna smer v Kalški gori, Modec-Režek v Štajerski Rinki, Glava Planjave, Herletova smer v Ojstrici, poleg teh pa še vrsta drugih smeri v Kamniških in Julijskih Alpah nad dolinami Vrata, Martuljek, Krnica, Tamar. Večino teh smeri so preplezali samostojno plezalci, ki so komaj dobro prišli k odseku: Aco Berlec, Janez in Jule Uršič, Miro Gradišek, Andro Kodrič, Tone Trobevšek, Mitja Jesenovec, Franc Galjot, Jože Kuralt, Janez Drešar, Lojze Istenič, Karel Korbar, Franček Mulej, Jože Repič, Vido Griljc, Drago Geršak, Frenk Mrhar itd. — Po dvodnevnem plezanju v 500 m visoki severni steni Dolgega hrbta sta Šimenc in Škarja izpeljala novo prvenstveno smer. — Leto 1964 je bilo bogato z odpravami. Nekaj alpinistov se je pridružilo mladincem pri odpravi v Durmitor. V Prutašu sta Geršak in Koritnik preplezala prvenstveno smer, poleg tega pa je bila ponovljena tudi skrajno težka Juvanova smer v isti steni (Mrhar-Grčar). — Humar in Gradišek sta se mudila v Berner Oberlandu, švicarskem pogorju. Kljub slabemu vremenu, ki jima je onemogočilo planirane vzpone, sta se povzpela po normalni smeri na Eiger in na Finsterarhorn po strmem, toda kratkem ledenem kuloarju Agassix-Jocha. Franček Mulej in Vido Griljc sta plezala v Dolomitih, pozneje

*Severna stena Dolgega
hrbta*

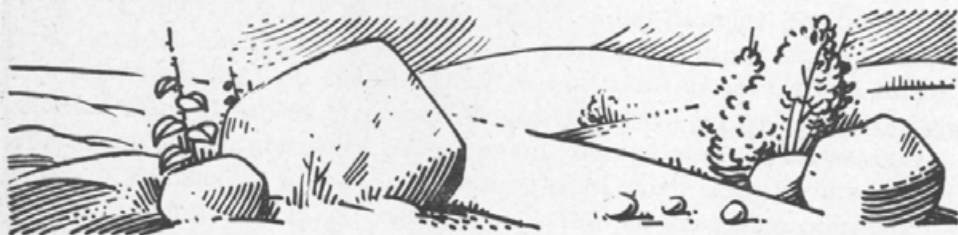

pa še v Zapadnih Julijskih Alpah in si nabrala lepo bero vzponov. Tudi Grossglockner je obiskalo nekaj Kamničanov. Jože Repič je kot član slovenske odprave veliko plezal v stenah Visokih Tater na Poljskem. — Priznanje kamniškemu alpinizmu pomeni udeležba dveh članov (Šimenc in Škarja) v jugoslovanski odpravi v Kavkaz. Najprej je bil na vrsti Elbrus (5633 m), najvišji vrh Kavkaza. Pomanjkanje zraka zaradi izredne višine je bilo edina ovira na nezahtevni turi. Naslednji in obenem zadnji podvig pa je bil najtežji vzpon v tej skupini Kavkaza: Križ Užbe. Suh opis: dva dni dolg dostop iz tabora do gore, nato dva dni po 1100 m visoki zapadni steni, ki predstavlja višek težavnosti v ledu in skali, na sedlo med obema vrhovoma; peti dan vzpon na Severno Užbo (4695 m), sestop nazaj na sedlo ter vzpon na Južno Užbo (4710 m). Naslednja dva dni so se plezalci spuščali po 2000 m visoki južni in vzhodni steni. Šele osmi dan so bili spet v taboru, potem ko so se morali pri povratku še enkrat povzpeti z nadmorske višine 1700 m na 3400 m, da so prekoračili visok gorski greben. Ugled jugoslovanskih alpinistov je v Sovjetski zvezi po tem vzponu izredno narasel.

*

Rezultat resnega dela v gorah: kamniški alpinistični odsek je naj-uspešnejši plezalski kolektiv pri nas. Trije člani so se udeležili jugoslovanske alpinistične odprave v Himalajo, ki je odpotovala v Nepal v avgustu 1965. Utemeljeno lahko upamo, da bo znal tudi mladi rod najti svojo pot k napredku. Samo fizična sposobnost ne zadostuje za večje uspehe v alpinizmu. Na osvajanje zadnjih, še nepreplezanih vrhov zemlje vodijo poti tudi preko skladovnic knjig, ne samo preko sten in vrhov domačih gora. Vodilo alpinistom naj bi bil znani izrek Philipsa Brooksa:

»Ne prosite nalog, ki ustrezajo vašim silam! Prosite sil, ki dosegajo vaše naloge!«

POGLEJMO SPET V VOLČJI POTOK

(Spominski zapis)

Ciril Jeglič

Malo več kot desetletje je minilo, odkar smo v Volčjem potoku začeli ustvarjati arboretum. Danes je ta ustanova znana po vsej Sloveniji, pogosto jo obiskujejo strokovnjaki in izletniki iz daljnih krajev Jugoslavije in veliko je že tudi tujcev, ki se s posebnim zanimanjem pomudijo v Volčjem potoku.

Prva povojna leta je tudi gozdnemu in parkovnemu objektu v Volčjem potoku pretila nevarnost, da zagospodari po njem kako podjetje, ki ne bi znalo obvarovati njegovih posebnih vrednot. Zato je Zavod za spomeniško varstvo LRS zbral dokumentacijo o teh vrednotah in končno je v letu 1950 izšla republiška odločba, ki je zaščitila park in precejšen del gozda v Volčjem potoku. Sicer je tedaj še nekaj časa obdržala ta zemljišča v svoji upravi ekonomija podjetja Gradis, vendar je 24. 6. 1952 Svet za prosveto in kulturo LRS izdal odločbo o ustanovitvi arboretuma. Razmeroma zgodnja odločitev, da se nekdanje Souvanovo posestvo dodeli za namene arboretske ustanove, je prinesla dvojno korist: večjo varnost zavarovanemu objektu in pravočasno možnost, da se arboretsko delo začne razvijati na pravem kraju. Danes nihče več ne dvomi, da tak arboretum, kot je zasnovan v Volčjem potoku, zares potrebujemo. Ob njegovem rojstvu pa smo se hudo borili z malodušniki in krivimi preroki in vztrajno je bilo treba skrbeti, da se že v začetku, ko je bilo še nešteto ovir in težav, ne bi izmaličila vsestransko premišljena zasnova sodobnega arboretuma.

Saj je dolgo dozorevala zamisel, kako bi v Sloveniji ustvarili sodoben arboretum za naše potrebe; mnogo je bilo iskanja že več let poprej, preden smo Volčji potok izbrali za torišče arboretskega dela.

Podrobno je vse to razloženo v knjigi »Arboretum Volčji potok« (iz leta 1956); knjiga prikazuje značaj naše arboretske ustanove, pojasnjuje njene študijske, informacijske in kulturnoprosvetne naloge, prav tako pa tudi vso ureditev rastlinskih sestojev in pomen novih arboretskih kompozicij, ki jih predvideva generalni ureditveni načrt.

Ko je bil izdelan generalni in nekaj detajlnih ureditvenih načrtov, se je kmalu začelo izvajanje na terenu. Poseči je bilo treba najprej v zanemarjene predele, kjer so se v prvih povojnih letih razdivjale robida in akacija ali trstičje in jelša, rešiti iz plevelne goščave propadajoče parkovno rastlinstvo in odstraniti smetišča, kjer so ležali kupi grde navlake. Ravno na tistih krajih so kmalu zrasli parkovni prizori, ki jih današnji obiskovalci arboretskega parka še zmerom radi ogledujejo (Otočec, Pod lipami, skalnjak pod serpentinami na Grajski hrib, Lemoi-nova pot). Tako je bila npr. tudi na podnožju Volčjega hriba (severno od starega ribnika) plitva dolina še pred 10 leti docela zamočvirjena in nepristopna, preraščena s trstičjem in jelševjem. Tam smo izkopali kotanjo za novo jezero; čeprav je majhno, je z njim vsa okolica veliko pridobila. Po dnu doline je bilo treba izkopati debele plasti, prepletene z žilavim koreninjem, in te grude spraviti globoko pod nasip na obrežju. Obrežje pa je izoblikovano tako, da se nova plastika terena zelo lepo ujema z ogrođjem parkovnega prostora, ki ga tvorijo premišljeno izbrane skupine starejšega drevja. In preden je človek sadil, kar zdaj tu raste, je moral podobno kot zaljubljenec verjeti v uresničenje svojega privida. Kot mladenič sem tedaj večkrat poganjal svoj bicikel iz Ljubljane v Volčji potok ter iz Volčjega potoka spet nazaj čez vižmarski klanec.

»Julka, spet bo treba zelo skrbno saditi. In potegniti pod večer, ko ne bo sonca. Da bo že letos cvetelo, kjer je bila prej blatna močvara! Boš pomagala?« Julka pa, čeprav je imela še doma precej postoriti, je vselej rekla: »Bom.« Preprosto, bistro in delavno kmečko dekle iz bližnje vasi v Volčjem potoku je postalo odlična vrtnarska pomočnica. Prav tako se je odlikovala pri setvi in vzgoji sadik izredno vestna Jožica, mlada Pohorka, že šolana vrtnarica (le škoda, da je nimajo več v Volčjem potoku, zdaj oskrbuje steklenjak in grede v ljubljanskem botaničnem vrtu). Ali pa za vsako delo pripravi Tone: ni mu bilo treba nič na široko razlagati, brž je naredil novo brv, potem je spet sukal težke kamne v pravo lego, popravljaj orodje itd. In so se ogreli še študentje, ki so bili v Volčjem potoku na praksi: Marinka, Dušan, Marjan in prizadevni Ivo ... prihajali pa so na prakso tudi iz drugih republik. — Vendar kaj bi jih še našteval po imenih! Kljub vsej rev-

ščini in težavam je ravno v tistih prvih letih zraslo v arboretskem podnebjju veliko dobrega in zdravega.

Iz Volčjega potoka je šlo po Jugoslaviji že nešteto preizkušenih rastlinskih novosti; o pravem času so se razmnožile, da so na razpolago za današnje potrebe. Arboretum pa bo moral vse bolj izpolnjevati tudi druge naloge, ki so mu postavljene v ustanovni odločbi: da z novimi nasadi iz svoje drevesnice izbranega drevja vsaj polagoma uresničuje načrt za razvoj dendrološke revije; da postane važno središče študijskega in pedagoškega dela, dendrološki mentor in pomočnik urbaništni hortikulturi in krajinarstvu; hkrati pa da okrepi svoje kulturno-prosvetne stike z vsemi obiskovalci. Naš arboretum je vzrastle iz naših potreb — in to, da bo njegova razvojna pot zmerom prav usmerjena, ni odvisno od denarja, ampak od ljudi. Pozdravljeni vsi, ki v Volčjem potoku ne pogrešajo oštarije!

C B DVAJSETLETNICI KAMNIŠKE GIMNAZIJE

Zvone Verstovšek

Dvajseta obletnica osvoboditve naše domovine je tudi dvajsetletnica ustanovitve gimnazije v Kamniku; leto zmage nad fašizmom in zmage naše revolucije je tudi leto rojstva te kamniške šolske ustanove. Gotovo ni naključje, da je po osvoboditvi moglo priti ne le v Kamniku, ampak tudi v mnogih drugih manjših podeželskih mestih do prvih zametkov danes na široko razmahnjenega, vsebinsko in organizacijsko vedno močnejše izpopolnjenega in utrjenega vzgojnoizobraževalnega sistema, saj nas je že tedaj vodila danes splošno znana resnica, da ni mogoče graditi sodobnega gospodarstva in ne razviti družbenih služb brez primerno usposobljenega in strokovno izobraženega kadra. Iz takšnih nazorov in iz teženj ljudstvu kar najbolj približati dolga stoletja za veliko večino delovnih ljudi preveč odmaknjeno in le za redke dosegljivo možnost izobraževanja je zrastle tudi v Kamniku, kot so zrastle širom po naši domovini sorodne učne institucije, šola druge stopnje — gimnazija.

Takšno šolo sta potrebovali obe večji gospodarski in geografski središči tega območja Kamnik in Domžale, prav tako pa jo je potrebovala širša okolica nekdanjega kamniškega okraja. Upošteva je, da tedaj nismo imeli na razpolago dovolj internatskih kapacitet v Ljubljani ali Kranju, je bila ustanovitev šole druge stopnje za doraščajočo mladino edina možna rešitev vprašanja, kako zagotoviti delavski in kmečki mladini v naših krajih možnost pouka in izobrazbe po končani nižje-razredni osnovni šoli. Ker se v dvajsetih letih razmere glede tega niso na boljše skoraj nič spremenile, je v obstoju podeželskih gimnazij — torej tudi kamniške —, pa čeprav so manjše od onih v večjih mestih in zaradi tega vsaj po prvem videzu nekoliko dražje, treba videti zagotovljen dotok mladine iz kmečkih in delavskih predelov naše zemlje

ne le na univerzo, ampak tudi v vse druge službe, ki zahtevajo več kot osnovnošolsko izobrazbo.

V letih od svoje ustanovitve pa do 1953. leta je ustanova postopoma rastla v gimnazijo takšnega tipa, kakor so bile te vrste šole v stari Jugoslaviji. Prvi absolventi — 36 po številu — so opravljali junija 1953. leta na šoli prvo maturo. Odtlej dalje je gimnazija vse do splošne reorganizacije teh ustanov spomladi 1958. leta delovala kot osemrazredna šola, ki je sprejemala dijake po končanih štirih razredih osnovne šole. Jeseni leta 1958 pa smo gimnazijo reorganizirali, da bi tako zagotovili poleg drugega vsaj popolno osnovnošolsko izobrazbo kar najvišjemu odstotku šoloobveznih otrok.

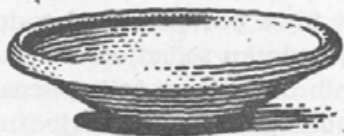
Če je stara gimnazija imela zadnje leto svojega obstoja okoli 900 dijakov ob več kot petdesetih zaposlenih učnih močeh, se je število dijakov v novi štirirazredni šoli znižalo na 150, profesorski zbor pa je štel le še 10 učnih moči. Z reorganizacijo so se bistveno spremenili tudi vsi drugi materialni pogoji življenja na zavodu, zmanjšalo se je število prostorov, finančni proračun je bil več kot za dve tretjini manjši. To so bila leta, ko se je v Kamniku in Domžalah, pa celo v Ljubljani, mnogo govorilo o ukinitvi gimnazije v Kamniku, ki da je predraga, nerentabilna in v svojem okolišu premalo gospodarsko utemeljena. Seveda je neko šolsko ustanovo mnogo lažje ukiniti kot jo vzpostaviti, česar so se kamniški občani resno zavedali in se odločno zavzeli za nadaljnji obstoj gimnazije. Šola se je notranje in zunanje od svoje reorganizacije dalje znatno okrepila, število dijakov se je zvišalo, z vztrajnim delom in izoblikovanimi formami metod pouka in vzgoje si je pridobila dosti ugledno mesto med drugimi slovenskimi gimnazijami. Sčasoma si je ustalila učni kader, saj je na šoli danes pet učnih moči z več kot desetletnim tukajšnjim službovanjem, in se tudi materialno okrepila. Zlasti v zadnjih dveh, treh letih po preselitvi v nove prostore je šoli uspelo izpopolniti posamezne zbirke učil, opremiti kabinete in laboratorije z najmodernejšimi učnimi pripomočki, aparati in napravami ter temu primerno zboljšati raven pouka. Pri tem je zanimiv podatek, da je šola v letih 1964 in 1965 imela poleg rednih finančnih sredstev na razpolago za nabavo učil več denarja, kot ga je za učila potrošila vsa prejšnja leta svojega obstoja. Vse zasluge za to, da si je gimnazija vendar enkrat opomogla iz dotedanje svoje zaostalosti v pogledu učnih pripomočkov in se povzpela med sodobno opremljene šole druge stopnje, gredo predsedniku sedanje občinske skupščine F. Vidervolu, ki je ob nekajkratnih obiskih na šoli spoznal nujnost, da si ustanova za moderen in sodoben pouk nabavi najpotrebnejša učila.

V trinajstih generacijah dijakov je dala gimnazija Kamniku in vsej naši družbi 420 absolventov z uspešno opravljenim zaključnim izpitom. Mnogi od teh so danes kot inženirji, zdravniki, ekonomisti, profesorji itd. zaposleni v gospodarstvu in drugih službah ne le doma, ampak tudi v tujini. Ob tem je omeniti tudi organizacijo in vodstvo večernih šol takoj po osvoboditvi, razne tečaje in seminarje ter v zadnjih letih večerno ekonomsko srednjo šolo, ki jo je končalo 54 zaposlenih delavcev in uslužbencev, ter večerno srednjo tehniško šolo strojne stroke s 34 absolventi, s čimer se je gimnazija ob svojem rednem delu še posebej vključevala v svoj življenjski ambient in zlasti kamniškemu gospodarstvu tudi na ta način pomagala reševati v preteklih letih zelo akutno vprašanje strokovno kvalificiranega kadra.

Gimnazija se je v svoj šolski okoliš, ki sega od Trzina in Moravč do gornje Savinjske doline in občine Kranj, vživljala tudi na druge načine in se ob mnogih priložnostih aktivno povezovala z življenjem svoje okolice ter skušala vanj tudi prispevati po svojih možnostih in interesih okolja.

Ko po dvajsetih letih dela in prizadevanj kamniške gimnazije bežno ocenjujemo in vrednotimo njeno življenje ter ugotavljamo njeno družbenogospodarsko in idejnopolično mesto in vlogo na Kamniškem, moremo priti do mnenja, da je v razmeroma burnih letih mnogih prepihov, ko je iz občine prehajala na okraj in iz okraja spet nazaj na občino ter doživljala razne vsebinske, organizacijske, kadrovske in druge pretrese, ob katerih je marsikdaj pogrešala resničnega miru za vzgojnoizobraževalno delo, vendarle izpolnjevala in izpolnila svojo osnovno nalogo: dati družbi kar največ izobraženega, idejno in moralno vzgojenega ter fizično sposobnega mladega kadra. Zato ji tudi proces verifikacije vsaj do zdaj ni povzročal glede njene eksistence resnejših skrbi, čeprav ji je naložil in ji še nalaga ob tako majhnem delovnem kolektivu precejšnje napore.

Nadaljnji razvoj kamniške gimnazije bo gotovo tudi v bodoče odvisen predvsem od delovnih naporov in uspehov njenega kolektiva, vendar ji bosta še naprej prav tako potrebna polno razumevanje in vsestranska podpora občanov, družbenopolitičnih organizacij ter zlasti občinske skupščine.

K A Z A L O

<i>Uvodna beseda</i>	3
<i>Emil Cesar: Delež gorenjske o književnosti narodnoosvobodilnega boja</i>	5
<i>Ivan Zika: Franc Pirc, oče umne sadjereje na Kranjskem in oče mesta St. Cloud v Ameriki</i>	35
<i>Stane Gabrovec: Kamniško ozemlje v prazgodovini</i>	89
<i>Jože Jenko: Finančno vprašanje pri gradnji proge Ljubljana — Kamnik</i>	135
<i>Tone Skarja: Alpinizem na Kamniškem</i>	147
<i>Ciril Jeglič: Poglejmo spet v Volčji potok</i>	167
<i>Zvone Verstovšek: Ob dvajsetletnici kamniške gimnazije</i>	170

MUZEJ KAMNIK
KAMNIŠKI ZBORNIK
1965

IZDAL IN UREDIL UREDNIŠKI ODBOR

ODGOVORNI UREDNIK
ZVONE VERSTOVSEK

OPREMA TONE ZNIDARSIC

TISKARNA CASOPISNEGA PODJETJA

»DELO«

LJUBLJANA 1965

